

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НАДЕЖДІНА ІРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 37.013. 42-058.23 (09.(477.72) «18/19»

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
Освіта/Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

І.М. Надеждіна

Науковий керівник Кузьменко Василь Васильович, доктор педагогічних наук,
професор

Херсон – 2019
Тернопіль - 2019

АНОТАЦІЯ

Надеждіна І.М. Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – Комунальний вищий навчальний заклад «Херсонська академія неперервної освіти», 2019.

Актуальність та необхідність дослідження обумовлена концептуальними положеннями Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті. У сучасних умовах розвитку українського суспільства існує потреба формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації, розвитку гуманітарного мислення, глибокого вивчення, критичного осмислення й творчого використання національного духовного здобутку минулого для розуміння новітніх феноменів і процесів в освітньому просторі. Виявлення особливостей вирішення просвітницько-педагогічних завдань, відображення тенденції і механізмів різнобічної взаємодії прогресивної теорії та практики з метою педагогізації суспільства в Україні доцільно здійснювати на основі аналізу цих процесів в окремому регіоні. Інтерес становить Південь України.

Вивчення генези освіти, науки, культури за сприяння інтелігенції на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століть є важливим етапом комплексного дослідження проблем виховання і навчання. Співіснування релігійної, приватної, державної освіти, національного виховання передбачало активну просвітницьку діяльність представників німецької, єврейської, грецької, російської, української інтелігенції Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Об'єкт дослідження: просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції Півдня України. *Предмет дослідження:* зміст, форми й методи просвітницько-педагогічної діяльності представників інтелігенції Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Мета дослідження:* на основі

ретроспективного аналізу розкрити зміст, форми й методи просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України другої половини XIX – початку XX століття та визначити перспективні напрями використання позитивного досвіду в умовах українського сьогодення.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що вперше: на основі цілісного ретроспективного аналізу досліджено розвиток просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в освітньому просторі Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття; обґрунтовано періодизацію та виявлено провідні тенденції просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України: I етап – 1850 – 1869 рр. – конфесійно-світоглядний (домінування впливу духовенства на просвіту населення, відкриття церковно-парафіяльних шкіл); II етап – 1870 – 1889 рр. – науково-просвітницький (популяризація наукових досягнень українських і зарубіжних учених, відкриття бібліотек, книговидавництва, музеїв, здійснення благодійності й опіки); III етап – 1890 – 1917 рр. – національно-просвітницький (поширення ідей національного відродження, пропагування української класики, святкування народних свят, вивчення української історичної спадщини); схарактеризовано зміст (розширення знань молодого покоління про наукові досягнення та представлення змін та нововведень у них, збагачення духовного світу, збереження та зміцнення здоров'я, профілактика та запобігання захворюваності), форми (лекторії, літературно-художні та санітарно-гігієнічні заходи із участю відомих людей, добродійні бали, ярмарки, професійні курси, каси взаємодопомоги, призначення стипендій та сплата за навчання, народні читання, лекції) і методи (бесіди, декламація віршів, диспути, метод прикладу, вправи, привчання, доручення, заохочення, пояснення, демонстрація експериментів за допомогою туманних картинок або тіньового театру) просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX століття. Визначено перспективні напрями використання історико-педагогічної спадщини просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в умовах сьогодення. Уточнено сутність поняття «просвітницько-педагогічна діяльність».

Практичне значення роботи полягає в тому, що розроблено та впроваджено спецкурс «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)» та методичні рекомендації «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції в умовах освітнього простору Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття)» щодо впровадження спецкурсу. Результати дослідження можуть бути використані для цілісного вивчення проблеми розвитку освіти на Півдні України в історії педагогічних досліджень.

Ключові слова: просвітницька діяльність, просвітницько-педагогічна діяльність, інтелігенція, Південь України, освітній простір, періодизація.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Наєждіна І. М. Просвітницька діяльність інтелігенції щодо подолання пияцтва на Півдні України другої половини XIX – початку XX століть. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 38. С. 250-255.

2. Наєждина И. Н. Образовательное пространство Юга Украины II половины XIX – начала XX веков. *Педагогическое мастерство: научно-теоретический и методический журнал*. 2018. № 1. С. 29-33.

3. Наєждіна І. М. Просвітницька діяльність інтелігенції Півдня України другої половини XIX – початку XX століть. *Освіта та розвиток обдарованої особистості: науково-медичний журнал*. 2018. № 1 (68) / I квартал. С. 25-29

4. Наєждіна І. М. Інтелігенція Півдня України у розбудові жіночої освіти II половини XIX – початку XX століть. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / ред. кол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 37. С. 282-287.

5. Наєждіна І. М. Національна складова просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України у другій половині XIX – на початку

XX століть. *Нова педагогічна думна: науково-медичний журнал*. 2018. № 2 (94). С. 10-13.

6. Надеждіна І. М. Особливості просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України у другій половині XIX – початку XX ст. *Наукові праці: наук. журн.* / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили; ред. кол.: О. П. Мещанінов (голова) та ін. Миколаїв, 2018. Том 313. Випуск 301. С. 50-54.

7. Надеждіна І. М. Роль духівництва Півдня України у розбудові освітнього простору II половини XIX – початку XX століть. *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / В. Л. Федяєва (голов.ред) та ін. Херсон: Херсонський державний університет, 2018. Випуск LXXXI. Том 3. С. 25-29.

8. Надеждіна І. М. Просвітницько-педагогічна діяльність представників німецької інтелігенції на Півдні України другої половини XIX – початку XX століття. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: збірник наукових праць* / В. М. Мадзігон (голов. ред.) та ін. Київ: інститут обдарованої дитини НАПН України, 2018. Випуск 1 (20). С. 73-80.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Надеждіна І. М. Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції в умовах освітнього простору Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття): методичні рекомендації. Херсон: ООО «Борисфен-про», 2017. 160 с.

10. Надеждіна І. М. Просвітницько-педагогічна діяльність представників різних категорій інтелігенції: історичний екскурс. *Zbior artykulow naukowych. IV Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej Konferencji « Educational Sofia Rusova heritage in the context of contemporary Elementary Education »* (01.11.2016 – 02.11.2016). Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. 32-33 str.

11. Надеждіна І. М. Феномен «просвітницько-педагогічна діяльність» як об'єкт наукового дослідження. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст: збірник матеріалів міжнародної наук.- практ. конф., м. Дрогобич, 26 – 27 жовтня 2017 року.* / за заг. ред. Марії Чепіль. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 165-168.

12. Надеждіна І. М. Науково-просвітницька діяльність інтелігенції Півдня України на засадах ідеї пансофічної освіти Я. Коменського. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження): матеріали II всеукраїнських педагогічних читань* (24 березня 2017 року, м. Херсон)/ за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 192-195.

13. Надеждіна І.М. Феномен «інтелігенція» у дослідженнях науковців. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами»: матеріали III всеукраїнських (з міжнародною участю) науково-методичної конференції* (5 грудня 2017 року, м. Херсон)/ за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко: у 3 частинах. Частина 1. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 327-329.

14. Надеждіна І. М. Дитиноцентризм у просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття). *Ідеї дитиноцентризму в педагогічній і літературній спадщині Я. Корчака: матеріали обласних педагогічних читань* (м. Херсон, 21 березня 2018 року)/ за ред. Т. В. Комінарець, Т. І. Туркот, І. М. Раєвська. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 134-136.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

15. Nadezhdina Iryna. Charity as a Result of the Educational Activity of Ukraine Intelligentsia in the South of Ukraine: the Second Half of the XIXth – and Early XXth Centuries // *Intellectual Archive*, volume 7, number 2, march / april 2018 / p. 96-106.

SUMMARY

Nadezhdina I.M. Educational and pedagogical activity of the intelligentsia in the South of Ukraine (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries). – On the rights of the manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Pedagogy on speciality 13.00.01 «General Pedagogy and History of Pedagogy» (011 Educational, pedagogical sciences). –

Communal Higher Educational Institution «Kherson Academy of Continuing Education», Kherson, 2019.

The urgency and necessity of the research is due to the conceptual provisions of the National Doctrine of the Development of Education of Ukraine in the 21st Century. In today's conditions of development of Ukrainian society, there is a need for the formation of intellectual and cultural potential as the highest value of the nation, the development of humanitarian thinking, in-depth study, critical reflection and the creative use of the national spiritual achievement of the past to understand the latest phenomena and processes in the educational space. The identification of the peculiarities of solving educational and pedagogical problems, the reflection of the tendency and mechanisms of the versatile interaction of progressive theory and practice in order to pedagogy of society in Ukraine should be carried out on the basis of analysis of these processes in a separate region. The interest is South of Ukraine.

The study of the genesis of education, science and culture with the assistance of the intelligentsia in the south of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries is an important stage in the comprehensive study of education and training issues. The coexistence of religious, private, public education, and national education involved active educational activities of representatives of the German, Jewish, Greek, Russian, and Ukrainian intelligentsia of the South of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

Object of research: educational and pedagogical activity of intelligentsia of the South of Ukraine. *Subject of research:* content, forms and methods of educational and pedagogical activity of representatives of the intellectuals of the South of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. *The purpose of the study* is to reveal the content, forms and methods of educational and pedagogical activity of the intellectuals of the South of Ukraine in the second half of the XIX - the beginning of the XX century and to determine the perspective directions of using positive experience in the conditions of the Ukrainian present on the basis of the retrospective analysis.

The scientific novelty of the research results is that for the first time: on the basis of a holistic retrospective analysis, the development of educational and pedagogical

activity of the intelligentsia in the educational space of the South of Ukraine in the second half of the XIX - early XX centuries was researched; the periodization of educational and pedagogical activity of the intelligentsia in the South of Ukraine was substantiated: the first stage - 1850 - 1869 years - the confessional worldview; II stage - 1870 - 1889 years - scientific and educational; III stage - 1890 - 1917 years - national-educational; the tendencies of educational and pedagogical activity of the intellectuals regarding the influence on education of the population of the studied period were revealed, namely: cultural and spiritual; pedagogical; medical; technical; commercially secular; characterizing the content (expanding the outlook of the younger generation in the areas of education, training and personal development, enriching the spiritual world, disseminating knowledge on the preservation and strengthening of health, preventing and preventing morbidity, presenting changes and innovations at the general discretion), forms (lectures, literary works - art and sanitary-hygienic measures involving famous people, charity points, fairs, professional courses, mutual assistance funds, scholarship and tuition fees, folk lectures, lectures e) and methods (conversations, recitation of poems, disputes, method of example, exercises, training, instruction, encouragement, explanation, demonstration of experiments using foggy pictures or shadow theater) of educational and pedagogical activity of the intelligentsia in the South of Ukraine in the second half of the nineteenth century - at the beginning The twentieth century. The essence of the concept «educational and pedagogical activity» is specified.

The practical significance of the work is that the special course «Educational and pedagogical activity of the intelligentsia in the South of Ukraine (the second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth century)» was developed and introduced and the methodical recommendations «Educational and pedagogical activity of the intelligentsia in the educational environment of the South of Ukraine (second half of the XIX century) - the beginning of XX century) «regarding the introduction of a special course. The results of the research can be used for the holistic study of the educational development problem in the South of Ukraine in the history of pedagogical research.

Keywords: educational activity, educational and pedagogical activity, South of Ukraine, educational space, periodization.

LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE TOPIC OF THE THESIS

Scientific papers, in which the main scientific results of the dissertation are published

1. Nadezhdina I.M. Educational activity of the intelligentsia to overcome drunkenness in the south of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Pedagogical almanac: a collection of scientific works / redkol. V. V. Kuzmenko (head) and others. Kherson: KVNZ «Kherson Academy of Continuing Education», 2018. Issue 38. P. 250-255.

2. Nadezhdina I.M. Educational space of the South of Ukraine II half of XIX - early XX centuries. Pedagogical skills: a scientific-theoretical and methodical journal. 2018. No. 1. P.29-33 (Bukhara, Uzbekistan).

3. Nadezhdina I.M. Educational activity of the intelligentsia of the South of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Education and development of gifted personality: scientific and methodical journal. 2018. No. 1 (68) / I quarter. P. 25-29

4. Nadezhdina I.M. Intellectuals of the South of Ukraine in the development of women's education in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Pedagogical almanac: a collection of scientific works / redkol. V. V. Kuzmenko (head) and others. Kherson: KVNZ «Kherson Academy of Continuing Education», 2018. Issue 37. P. 282-287.

5. Nadezhdina I.M. National component of educational and pedagogical activity of the intelligentsia in the South of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. New pedagogical thought: scientific and methodical journal. 2018 No. 2 (94). P. 10-13.

6. Nadezhdina I.M. Features of educational and pedagogical activity of intellectuals in the South of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Scientific works: Sciences. Magazine / Black. National Unt im. Peter the Grave; rect.: O.P. Meshchaninov (head) and others. Nikolaev, 2018. Volume 313. Issue 301. P. 50-54.

7. Nadezhdina I.M. The role of the clergy of the South of Ukraine in building the educational space of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Pedagogical sciences: a collection of scientific works / V.L. Fedyaev (head.red) and others. Kherson: Kherson State University, 2018. Issue LXXXI. Volume 3. P. 25-29.

8. Nadezhdina I.M. Educational and pedagogical activity of the representatives of the German intelligentsia in the South of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Pedagogical innovations: ideas, realities, perspectives: a collection of scientific works / V.M. Madzigon (head.red) and others. Kyiv: Institute of Gifted Child NAPN of Ukraine, 2018. Issue 1 (20). P. 73-80.

Scientific works certifying the approbation of the materials of the dissertation

9. Nadezhdina I.M. Educational and pedagogical activity of the intelligentsia in the educational environment of the South of Ukraine (second half of the XIX - the beginning of the XX century): methodical recommendations / Nadezhdina I.M. - Kherson: LLC Borisfen-pro, 2019. – P.60.

10. Nadezhdina I.M. Educational and pedagogical activity of representatives of different categories of intellectuals: historical excursion. Zbior artykulow naukowych.IV Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej Conference «Educational Sofia Rusova Heritage in the Context of Modern Elementary Education» (01.11.2016 - 02.11.2016) - Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. Diamond trading tour, 2016 - P 32-33.

11. Nadezhdina I.M. The phenomenon of «educational and pedagogical activity» as an object of scientific research. Formation of personality values: European vector and national context: collection of materials of international sciences. - practice. Conf., Drohobych, October 26 - 27, 2017 / per coalition. edit Maria Chapil Drohobych: Editorial-publishing department of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 2017. P. 165-168.

12. Nadezhdina I.M. Scientific and educational activity of the intellectuals of the South of Ukraine on the basis of the idea of pansophic education Y. Komensky. Jan Amos Komensky - a great teacher of the past (to the 425th anniversary of his birth): materials of the Second All-Ukrainian Pedagogical Readings (March 24, 2017,

Kherson) / ed. V.V.Kuzmenka, N.V.Slyusarenko. Kherson: KVNZ «Kherson Academy of Continuing Education», 2017. P. 192-195.

13. Nadezhdina I.M. The phenomenon of «intellectuals» in the research of scientists. Theoretical and methodological foundations of education development and management of educational institutions «: materials of the III All-Ukrainian (with international participation) scientific-methodical conference (December 5, 2017, Kherson) / ed. V.V.Kuzmenka, N.V.Slyusarenko: in 3 parts. Part 1. Kherson: KVNZ «Kherson Academy of Continuing Education», 2017. P. 327-329.

14. Nadezhdina I.M. Child-centeredness in educational and pedagogical activity of the intelligentsia of the South of Ukraine (second half of the XIX - the beginning of the twentieth century). Ideas of ditinocentrism in the pedagogical and literary heritage of Y.Korchak: materials of regional pedagogical readings (Kherson, March 21, 2018). / Ed. T.V. Komeranetz, T.I.Turkot, I.M.Raevskaya. Kherson: KVNZ «Kherson Academy of Continuing Education», 2018. P. 134-136.

Scientific works that additionally reflect scientific results of the thesis

15. Nadezhdina Iryna. Charity as a Result of the Educational Activity of Ukraine Intelligentsia in the South of Ukraine: the Second Half of the XIXth – and Early XXth Centuries/ Nadezhdina Iryna// Intellectual Archive, volume 7, number 2, march/april 2018/ S. 96-106.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	23
1.1 Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції як об’єкт дослідження	23
1.2. Характеристика освітнього простору Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть.....	38
1.3. Періодизація просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України	61
Висновки до першого розділу	77
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	80
2.1. Конфесійно-світоглядний етап діяльності інтелігенції	80
2.2. Науково-просвітницький етап діяльності інтелігенції	95
2.3. Національно-просвітницький етап діяльності інтелігенції	123
2.4. Перспективи використання досвіду просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в сучасному українському соціумі	177
Висновки до другого розділу	182
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189
ДОДАТКИ	230
Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації, відомості про апробацію та довідки про впровадження результатів дисертації.....	230
Додаток Б. Кількісні дані зросту населення Півдня України під впливом розбудови торгових міст, суднобудування у 30-50 роки ХІХ століття.....	240
Додаток В. Періодизація педагогічно-просвітницької діяльності інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ століття.....	246

Додаток Г. Біографія Михайла Семеновича Воронцова	248
Додаток Д. Біографія Івана Павловича Бларамберга.....	249
Додаток Ж. Біографія Семена Михайловича Воронцова.....	250
Додаток К. Портрети представників світської інтелігенції.....	251
Додаток Л. Біографія Федора (Тодора) Миколайовича Мінкова.....	263
Додаток М. Біографія Григорія Миколайовича Ге.....	266
Додаток Н. Біографія Петра Пилиповича Кудрявцева.....	268
Додаток П. Біографія Йосипа Конрадовича Пачоського.....	269
Додаток Р. Біографія династії роду Куликовських.....	271
Додаток С. Біографія Миколи Матвійовича Панкєєва.....	273
Додаток Т. Біографія династії роду Фальц-Фейнів.....	274
Додаток Ф. Біографія династії Остославських.....	276
Додаток Х. Біографія Катерини Корнеліївни Петрококїно.....	277
Додаток Ц. Біографія Феодора Павловича Родоканакї.....	278
Додаток Ш. Біографія Григорія Григоровича Маразлі.....	280
Додаток Щ. Історія роду Скадовських.....	284

ВСТУП

У сучасних умовах розвитку українського суспільства існує потреба формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації, глибокого вивчення, критичного осмислення й творчого використання національного духовного здобутку минулого для розуміння новітніх феноменів і процесів. Просвітницько-педагогічні завдання з метою педагогізації суспільства в Україні доцільно вирішувати на основі аналізу культурно-освітніх рухів в окремих регіонах, зокрема й Півдня України, де інтелігенцією накопичено вагомі досягнення. Вони мали вплив на розвиток початкової, середньої та вищої освіти в регіоні. Інтегруючими чинниками освітнього простору Півдня України другої половини XIX – початку XX століття була єдина територія, державна мова, національні культури, релігія й освіта. Інтелігенція Півдня України впливала на процес соціалізації особистості у полікультурному середовищі, на досягнення толерантності та взаєморозуміння між людьми різних національностей, виховання дітей і дорослих в умовах полікультурності, поваги, проте з дотриманням загальнодержавних вимог, які відповідали розвитку регіону.

Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції обумовлена соціально-економічними, культурними потребами Півдня України другої половини XIX – початку XX століття. Активність духовної та світської інтелігенції зумовила активізацію розвитку освітнього простору регіону, де за досить короткий історичний період було започатковано школи різних типів (недільні, приватні, державні, національні школи, школи грамоти), гуртки, курси, читальні, товариства, притулки тощо. В умовах полікультурного освітнього простору регіону духовні сили національних спільнот спрямовані на розбудову краю, розв'язання низки нагальних питань, а саме – облаштування будинків для сиріт, інвалідів і людей похилого віку, відкриття музеїв, бібліотек, спортивних майданчиків. Дослідження особливостей вирішення регіональних просвітницько-педагогічних завдань, з'ясування механізмів різнобічної взаємодії представників інтелігенції, їх ролі у педагогізації суспільства дозволяють проаналізувати специфіку впровадження прогресивних форм, методів та засобів освіти й

зрозуміти роль інтелігенції у формуванні громадянина, його загальнолюдських і суспільних цінностей, поширенні принципів моралі, забезпечення повноцінного розвитку.

Вивчення генези освіти, науки, культури за сприяння інтелігенції на Півдні України другої половини XIX – початку XX століття є важливим етапом комплексного дослідження проблем виховання і навчання. Співіснування релігійної, приватної, державної освіти, національного виховання передбачало активну просвітницьку діяльність представників німецької, єврейської, грецької, російської, української інтелігенції Півдня України другої половини XIX – початку XX століття.

Питання історії освіти досліджували М. Богуславський, С. Єгоров, М. Кондратьєва, Г. Корнетов, В. Кузьменко, А. Романов, І. Цюпак; загальнодидактичні положення щодо визначення змісту освіти, навчання і виховання – Т. Поніманська, М. Фіцула, І. Бех та ін.; тенденції розвитку освіти в державі досліджуваного періоду вивчали П. Бутков, В. Вахтеров, В. Зеньковський, М. Краснов, С. Миропольський, М. Чехов та ін. Безпосередньо просвітницьку діяльність громадських організацій вивчали Л. Березівська, Л. Вовк, Н. Гупан, Б. Євтух, Н. Ничкало, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін.; проблеми просвітницько-педагогічної діяльності жіночих громадських організацій – Д. Багалієв, В. Бобров, В. Бондаренко, О. Господаренко, Є. Горбуров, Ю. Гузенко, Т. Завгородня, О. Кобельська, О. Маркевич, Г. Маслій, А. Мисечко, З. Нагачевська, М. Пантюк, Т. Пантюк, Н. Полонська, А. Преображенський, А. Сав'юк, Н. Слюсаренко, А. Скальковський, Л. Смоляр та ін.; проблеми осіб із обмеженими можливостями – Т. Свиридюк, М. Ярмаченко; питання допомоги інвалідам на кожному з історичних етапів – М. Фірсов; питання трудової допомоги – М. Дмитрієв, релігійне та громадське життя німців, євреїв – С. Мирошніченко, В. Щукін, А. Павлюк, Е. Плеська-Зебольд; діяльність соціальних інституцій Півдня України другої половини XIX – початку XX століття – Л. Корецька.

Актуальність дослідження підсилюється виявленими суперечностями, що об'єктивно мають місце в теорії і практиці історії освіти, а саме:

– між підвищенням вимог до освіти в загальнонаціональному культурно-освітньому процесі й недостатнім здійсненням досліджень з вивчення продуктивних ідей просвітницько-педагогічної діяльності;

– між зміною в суспільстві парадигми освіти дорослих і потребою розроблення нових наукових теорій, основою яких мають стати кращі надбання вітчизняної науково-педагогічної громадськості минулих століть;

– між необхідністю залученням інтелігенції до просвітницько-педагогічної діяльності на основі кращого вітчизняного досвіду та незначною кількістю системних історико-педагогічних досліджень із проблем просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття).

Аналіз першоджерел свідчить про те, що на сучасному етапі вже накопичено різноманітний досвід і матеріали щодо окремих аспектів історії освіти на Півдні України другої половини XIX – початку XX століття, проте недостатність уваги та відсутність з боку вітчизняних науковців системного вивчення просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України й обумовили вибір теми дослідження: **«Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)»**.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тем науково-дослідної роботи Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради «Історико-педагогічні аспекти розвитку неперервної освіти в Україні та зарубіжжі» (державний реєстраційний номер 0115U002891).

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (протокол № 5 від 17.09.2015 року) і погоджено в Міжвідомчій раді

з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 26.04.2016 року).

Об'єкт дослідження: просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції Півдня України.

Предмет дослідження: зміст, форми й методи просвітницько-педагогічної діяльності представників інтелігенції Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Мета дослідження: на основі ретроспективного аналізу розкрити зміст, форми й методи просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століття та визначити перспективні напрями використання позитивного досвіду в умовах українського сьогодення.

Реалізація мети дослідження зумовила потребу виконання таких **завдань:**

1. На основі аналізу історико-педагогічних, філософських джерел уточнити зміст поняття «просвітницько-педагогічна діяльність».

2. Обґрунтувати періодизацію та виявити тенденції просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

3. Схарактеризувати зміст, форми, методи просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

4. Проаналізувати перспективи використання історико-педагогічної спадщини просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в умовах сьогодення.

Для вирішення визначених завдань на різних етапах наукового дослідження використано комплекс взаємодоповнювальних **методів:** порівняльний аналіз (аналіз педагогічної, психологічної, історичної, соціологічної, теологічної, філософської літератури з метою обґрунтування змісту понять «інтелігенція», «просвітницько-педагогічна діяльність»); аналіз змісту, форм, методів і засобів освітньої діяльності, узагальнення виявлених здобутків та обґрунтування перспектив використання історико-педагогічної спадщини просвітницько-

педагогічної діяльності інтелігенції в умовах сьогодення); індуктивний (встановлення засадничих основ діяльності інтелігенції Півдня України); пошуково-бібліографічний (систематизація і класифікація педагогічної, методичної літератури, архівних матеріалів, періодичної преси, за допомогою яких розкрито напрями діяльності інтелігенції); хронологічний та діахронний (розроблено періодизацію просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України другої половини XIX – початку XX століття і схарактеризовано зміст, форми, методи та засоби просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції); персоналістично-біографічний (вивчення біографії та педагогічної діяльності представників німецької, єврейської, грецької, російської, української інтелігенції).

Джерельною базою дослідження слугували державні та конфесійні звіти, нормативно-правові акти XIX – початку XX століття та офіційна статистика 1851–1914 років, що регулювали систему освіти досліджуваного періоду (Розпорядження міністерств Російської імперії, Положення про навчальні заклади, Статути навчальних закладів, Положення про стипендії державні та приватні; документи) і архівні матеріали (Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державних архівів Херсонської (фонд 14), Миколаївської (фонди: 115, 137, 206-208, 229, 230) та Одеської (фонди: 42, 45, 334, 765) областей (дореволюційний період); шкільна та конфесійна документація, наукові розвідки педагогів, громадських і культурно-освітніх діячів, зокрема представників національних меншин краю; статті російської, німецької, єврейської періодики другої половини XIX – початку XX століття – «Одесский листок», «Херсонские епархиальные ведомости» 1850–1917 років; документи піклувальних рад і канцелярій; циркуляри духовного відомства Херсонської єпархії; статистичні описи, календарі губернії; публікації на сторінках періодичних видань другої половини XIX – початку XX століття; наукові праці із теми дослідження сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників. Джерельною базою дисертації слугували різноманітні за характером і змістом документи і матеріали, що стосуються питань теми роботи та зберігаються у фондах Національної бібліотеки України

імені В. Вернадського, науково-педагогічної бібліотеки імені В. Сухомлинського, наукової бібліотеки Миколаївського краєзнавчого музею, Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова, Миколаївської науково-педагогічної бібліотеки; автентичні документально-фактологічні матеріали фондів державних архівів Миколаївської, Херсонської та Одеської областей.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Нижня межа визначається початком діяльності засновника просвітницького музею при Одеському товаристві історії та старожитностей М. Воронцова, який у 1850 році підтримав ініціативу архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія про відновлення стародавніх пам'ятників християнства та поширення історичних знань серед населення Півдня України, відкриття бібліотек, читалень, що стало рушієм масових проявів доброчинності серед усіх верств населення. Верхня хронологічна межа обґрунтовується соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбулися в Україні в 1917 році, що привели до кардинальних змін у суспільстві та до докорінного реформування системи освіти. У цей період змінюються й соціально-політичні та організаційно-педагогічні умови педагогічно-просвітницької діяльності інтелігенції Півдня України, викликані подіями того часу.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію сучасної Херсонської, Миколаївської та Одеської областей, що перебували у складі Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній. Їх вибір обумовлено тим, що вони створювалися в один часовий проміжок та характеризувалися значною суспільною активністю представників різних категорій інтелігенції у сфері поширення освіти, особливо професійної, інтегрованістю у європейський освітній простір.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що *вперше*:

– на основі цілісного ретроспективного аналізу досліджено розвиток просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в освітньому просторі Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття;

– обґрунтовано періодизацію та виявлено провідні тенденції просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України: I етап – 1850 – 1869 рр. – конфесійно-світоглядний (домінування впливу духовенства на просвіту населення, відкриття церковно-парафіяльних шкіл); II етап – 1870 – 1889 рр. – науково-просвітницький (популяризація наукових досягнень українських і зарубіжних учених, відкриття бібліотек, книговидавництв, музеїв, здійснення благодійності й опіки); III етап – 1890 – 1917 рр. – національно-просвітницький (поширення ідей національного відродження, пропагування української класики, святкування народних свят, вивчення української історичної спадщини);

– схарактеризовано зміст (розширення знань молодого покоління про наукові досягнення та представлення змін та нововведень у них, збагачення духовного світу, збереження та зміцнення здоров'я, профілактику та запобігання захворюваності), форми (лекторії, літературно-художні та санітарно-гігієнічні заходи із участю відомих людей, добротинні бали, ярмарки, професійні курси, каси взаємодопомоги, призначення стипендій та сплата за навчання, народні читання, лекції) і методи (бесіди, декламація віршів, диспути, метод прикладу, вправи, привчання, доручення, заохочення, пояснення, демонстрація експериментів за допомогою туманних картинок або тіньового театру) просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX століття.

Визначено перспективні напрями використання історико-педагогічної спадщини просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в умовах сьогодення.

Уточнено сутність поняття «просвітницько-педагогічна діяльність».

Подальшого розвитку набуло висвітлення джерельної бази дослідження, що розширює межі вивчення змісту просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України другої половини XIX – початку XX століття.

До наукового обігу введено маловідомі документи, історичні факти та відомості щодо діяльності інтелігенції, що ґрунтуються на виявлених архівних матеріалах (Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (справа

453, 1072), Державних архівів Херсонської (фонд 14), Миколаївської (фонди: 115, 137, 206-208, 229, 230) та Одеської (фонди: 42, 45, 334, 765) областей (дореволюційний період).

Практичне значення роботи полягає в тому, що розроблено й упроваджено спецкурс «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)» та методичні рекомендації «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції в умовах освітнього простору Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття)» щодо впровадження спецкурсу. Результати дослідження можуть бути використані для цілісного вивчення проблеми розвитку освіти на Півдні України в історії педагогічних досліджень.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Бердянського державного педагогічного університету (довідка №57-08/595 від 16.05.2018 р.), Ізмаїльського державного гуманітарного університету (довідка №1-7/318 від 15.05.2018 р.), Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (довідка №09-01-851 від 18.05.2018 р.), ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом» (довідка №03-07/298 від 14.05.2018 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 520 від 17.05.2018 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні результати дослідження представлено на наукових та науково-практичних конференціях, зокрема, міжнародних: «Educational Sofia Rusova heritage in the context of contemporary Elementary Education» (м. Варшава, Польща, 1-2 листопада 2016 року), «Формування цінностей особистості: Європейський вектор і національний контекст» (м. Дрогобич, 26–27 жовтня 2017 року); всеукраїнських: «Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» (м. Херсон, 24 березня 2017 року), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (м. Херсон, 5 грудня 2017 року); регіональних: «Ідеї дитиноцентризму в педагогічній і літературній спадщині Я. Корчака» (м. Херсон, 21 березня 2018 року).

Публікації. Матеріали дисертації відображено в 15 одноосібних публікаціях, серед яких 8 статей у провідних наукових фахових виданнях України, 1 – в іноземному періодичному виданні, 5 – у збірниках матеріалів наукових конференцій та 1 методичний посібник.

Структура роботи. Робота складається з анотації, вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (444 найменувань, з них – 9 іноземною мовою), 21 додатку. Повний обсяг дисертації – 285 сторінок, з них 175 – основного тексту. Роботу ілюстровано 7 таблицями.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1.1. Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції як об'єкт дослідження

Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції є специфічним соціальним утворенням, що покликане виконувати свідому та ініціативну роль у формуванні, збереженні та передачі національних цінностей, знань і традицій. У контексті соціально-культурних трансформацій зміна поколінь інтелігенції породжує наукові дискусії та міфи, на що впливають історичні, культурні, національні та інші чинники. Зазначене обумовлює варіативність смислового наповнення поняття «просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції», проте для визначення її місця в структурі суспільства та соціальної ролі й функцій необхідним є розкриття поняття «інтелігенція».

Поняття «інтелігенція» є об'єктом філософських, історичних, соціологічних, етичних та інших наукових досліджень. Науковці М. Бердяєв [18], М. Добрускін [90], І. Кальной [130], О. Лосєв [188], П. Малікова [217] засвідчували наявність в інтелігенції духовних, моральних, культурних та інших якостей. Як унікальне соціальне явище, соціальний феномен інтелігенцію досліджували А. Бичко [24], І. Бичко [25], І. Осінський [271], П. Саух [351], Ю. Саух [351], В. Слюсар [363], Б. Соколов [365], К. Соколов [366], П. Струве [376], С. Франк [393], Л. Шкіль [423] та ін. Проте, урахувавши значну кількість досліджень, присвячених феномену інтелігенції, різноманітності його змісту, соціальної ролі інтелігенції та її призначення, усе ж таки залишається дискусійним питання ідентифікації інтелігенції в соціальній структурі суспільства, її диференціації як специфічного та виняткового соціального явища.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що існує декілька підходів до тлумачення змісту поняття «інтелігенція». Розглянемо деякі з них.

Теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «інтелігенція» містяться у роботах політолога А. Гоулднера, де подано аналіз термінів «інтелектуали» й «інтелігенція». «Інтелектуали», на його погляд, – це представники гуманітарної праці, у першу чергу політики, діячі культури, тобто ті, хто пов'язаний із напрацюванням ідей і їх поширенням у суспільстві. Під «інтелігенцією» автор розуміє людей, пов'язаних із технічним виробництвом [437, с. 48]. На думку дослідника, інтелігенти й інтелектуали об'єднані в один «новий клас», істотними рисами якого є мова і образ професійної діяльності та життя. Цей «універсальний клас», що виник завдяки знанням та вмінням, може бути найбільш прогресивним. Теоретичними засадами його існування є:

- по-перше, соціолінгвістична теорія про особливості розмовної комунікації його представників;

- по-друге, загальна теорія капіталу, відповідно до якої він є чимось на зразок «культурної буржуазії», що відрізняється як від буржуазії в традиційному сенсі цього слова, так і від робочого класу. Його основними характеристиками є безперервне вдосконалення в професійній сфері й вищій освіті [437, с. 48].

Таким чином, як вже зазначалося вище, професіоналізм і високий освітній рівень є лише однією з рис інтелігенції. Тому, використовуючи запропонований американським ученим методологічний підхід, можна, на наш погляд, вивчати тільки інтелектуалів (фахівців).

Квінтесенцією морального підходу до поняття «інтелігенція» є визначення академіка М. Моїсеєва. «...До інтелігенції ... належить той прошарок нашого народу, який був здатним вийти за межі своїх власних інтересів, думати про долю своєї країни, особливості своєї держави, віднаходити конструктивні шляхи удосконалення її структури і діяльності. І це далеко не завжди люди інтелектуальної праці. До складу інтелігенції, на його думку, можна віднести «верхівку робітничого класу, пов'язану із вищими технологіями, що потребують неабияких знань і наполегливої роботи думки» [221, с. 153].

Необхідно погодитися із цим розумінням, адже представники морально-етичного підходу визначили такі риси інтелігенції як служіння народу і пов'язані

з цим такі якості як громадянська відповідальність, подвижництво, патріотизм, добродійність.

На основі соціально-економічного підходу до інтелігенції належать масова соціально-професійна група суспільства з певним соціальним статусом. З цих позицій розглядають інтелігенцію Д. Діденко [83, с. 226-233], Б. Земцов [114, с. 81], Б. Ілізаров [116, с. 90-91], Л. Калашникова [129, с. 91-92], А. Колесникова [156, с. 94-96] й інші. На їх думку інтелігентами є всі, хто займається в основному розумовою працею, завдяки наявності освіти, спеціальності, здібностей, навичок, досвіду. Інші ознаки і якості є вторинними, вони різні для різних товариств і різних епох. проте, в рамках соціологічного підходу можна вивчити лише зовнішню, кількісну сторону підготовки і діяльності фахівців.

Представники функціонального підходу – Л. Коган [154, с. 15]., П. Шмерлінг і Л. Свєрчкова [426, с. 5-6] – поділяють інтелігенцію на групи з урахуванням виконуваних функцій. Але цей підхід є недосконалим, тому що визначає інтелігенцію лише з точки зору соціальної структури, як групи людей, яка займається розумовою працею.

Трактування поняття «інтелігенція» варто проаналізувати через тлумачення словників різного рівня. Кілька значень поняття «інтелігенція» подано у «Соціологічному енциклопедичному словнику» Г. Осипова: це сукупність людей, зайнятих розумовою працею; соціальний прошарок людей, професійно зайнятих кваліфікованою розумовою працею, які володіють необхідною для цього спеціальною освітою, залежно від соціальних функцій, які вони виконують, і типу освіти розрізняють: інтелігенцію науково-технічну, інженерно-технічну, гуманітарну, медичну, військову, художню, педагогічну тощо; сукупність людей із вищою освітою; інтелектуал [120, с. 107]. Так у «Філософському словнику» В. Шинкарука, подано таке визначення: «Інтелігенція – це соціальна група, що складається з осіб, професійно зайнятих розумовою працею (науковці, інженери, техніки, вчителі, лікарі, працівники державного апарату, митці та ін.)» [126, с. 235-236]. Таким чином, можна стверджувати, що, спільність ознак (освіченість, здобуття фаху, професійна та творча діяльності тощо) об'єднують інтелігентів у

соціальну групу зі сформованими та усталеними соціальними взаємостосунками та ролями.

Серед наукових досліджень про інтелігенцію вагоме місце відведено науковим добуткам у збірнику статей «Віхи», один із укладачів яких є М. Бердяєв. Науковець у своїй статті «Філософська істина та інтелігентська правда» розглядає проблему псевдо та істинної інтелігенції. Автор вказує на книголюбів, філософів-аскетів та протиставляє їм «інтелігентщину» – провладну, інертну та консервативну [18, с. 6]. Також привертає увагу до проблеми пізнання істини, на її несумісність зі служінням та представленням інтересів суспільних класів, зокрема «неінтелігентних» прошарків суспільства. Підкреслює, що інтелігенція не могла безкорисливо поставитися до філософії, бо корисливо ставилася до самої істини, вимагала від правди, щоб вона стала знаряддям громадського перевороту, народного благополуччя, людського щастя [18, с. 12]. Отже під час аналізу наукових робіт М. Бердяєва можна визначити, що інтелігенція була покликана поширювати духовні та загальнолюдські цінності, впливати на культурний та духовний розвиток особистості, із цим ми повністю погоджуємося.

Увагу привертає стаття до «Віх» науковця П. Струве «Інтелігенція та революція», у якій вказано на неприйнятті загальносуспільних цінностей та протидію політичній владі. Зокрема автор зазначав, що в інтелігенції можна розрізнити постійний елемент – тверду форму, і елемент більш мінливий – зміст. Головною формою ідей інтелігенції є її відчуження від держави та ворожість до неї [376, с. 151] та як переваго – самозречення інтелігенції, служіння народу позбавляло морального та виховного значення її діяльності. Автор наголошував на необхідності роботи інтелігенції над культурою населення, однак для цього необхідно була творча боротьба ідей [376, с. 165].

Проблему моралі та цінностей інтелігенції розкриває С. Франк у своїй статті до збірника «Етика нігілізму» (1991 р.). Автор характеризує її умонастрій як моралізм, що відображає нігілізм інтелігенції, трактує його як заперечення чи невизнання абсолютних (об'єктивних) цінностей, спостерігає розклад традиційного інтелігентського духу [393, с. 169-195]. Науковцем зазначено, що

будь-які історичні зміни в суспільстві призводять до переорієнтації цінностей та їх трансформації. Революційні події 1905 р. у Росії спонукали до переосмислення цінностей та оволодіння новими. Проте, С. Франк підкреслює, що найближчий і найважливіший шлях до народного благополуччя відбувається на основі віри у боротьбу, знищення ворога, руйнування старих соціальних форм, які самі по собі заважають здійсненню громадянського ідеалу. Якщо сприймати проблему формування людської культури як механічну, то залишаться тільки два завдання – руйнування старих шкідливих форм і перерозподіл елементів, утворення із них нових, корисних комбінацій [393, с. 184].

Українськими філософами А. Бичко й І. Бичко здійснено спробу фундаментально дослідити історію зародження, формування української інтелігенції, її соціальних функцій та феноменологічної ролі, починаючи з Х століття. У своїй роботі «Феномен української інтелігенції (Спроба екзистенціального аналізу)» науковці називають інтелігенцію «визначальним духовним чинником у формуванні й розвої самосвідомості народу» [24, с. 39-50]. Дослідники стверджують, що формування українського національного характеру має соціально-історичне підґрунтя, зумовлене тривалим проживанням із ворожими сусідами. Отже, в українців сформувався «комплекс меншовартості» [24, с. 49] та відчуття «полонізованості», «український національний дух, менталітет... екзистенціально-індивідуалістичне, плюралістичне бачення світу, антеїзм і кордоцентризм, толерантність щодо інших точок зору і віросповідань, відкритість до всього світу» [24, с. 51].

Аналізуючи працю «Інтелігенція та історична традиція» науковця П. Мілюкова, варто звернути увагу на важливість не лише звичок, психічних навичок, винесених із минулого, але й певних ідей, а саме – необхідно усвідомити, що «свідоме національне почуття» може «відобразитися в культурному месіанізмі». Таким чином, на думку автора, встановити зв'язок із минулим можна лише через його живу пам'ять, що передається з покоління в покоління, також важливо, щоб існувала неперервна свідомість, що підтримується єдністю мети. На думку П. Мілюкова, для збереження цього необхідно створити

той мислячий і чуттєвий апарат нації, який називається її інтелігенцією. Саме за участі цього апарата підсвідомий процес національного життя може остаточно перетворитися у свідомий. З цього моменту можуть зародитися елементи живої національної традиції, що передається з покоління в покоління свідомим громадянським вихованням [217, с. 349-359].

Науковець Добрускін М. у своїй статті «Про генезу терміна та філософського поняття «інтелігенція»» розкриває погляди дослідників на визначення інтелігенції. Так, Й. Фіхте у своїй праці «Науковчення» ототожнює інтелігенцію з вільно мислячою людиною, яка за допомогою інтелекту та конструктивного мислення «творить» матеріальний світ. Г. Гегель інтелігенцію тлумачить як теоретичне мислення суб'єктивного духу – теоретичний дух. Інтелігенція пізнає об'єкт та перетворює суб'єктивне знання («знання свідомості») на об'єктивне, тим самим забезпечуючи пізнання істини та конкретне знання про об'єкт [90, с. 28-30]. Також інтелекту відводить провідну роль у створенні об'єктивної реальності й науковець Ф. Шеллінг у праці «Система трансцендентального ідеалізму». Проте, інтелігенція, на його думку, – головне місце приділяє духовному процесу, що разом із логічним актом створює предмети та форми свідомості [419, с. 203].

Дослідниця Н. Латова зауважує: «Люди, які професійно займаються інтелектуальними видами діяльності (учителі, артисти, лікарі та ін.), існували вже в античності і в середньовіччі. Але великою соціальною групою вони стали тільки в епоху нового часу, коли різко зросла кількість людей, зайнятих розумовою працею. Тільки з цього часу можна говорити про соціокультурну спільність, представники якої своєю професійною інтелектуальною діяльністю (наука, освіта, мистецтво, право тощо) генерують, відтворюють і розвивають культурні цінності, сприяючи освіті і прогресу суспільства» [179, с. 43].

За твердженням А. Гелли, універсальне визначення інтелігенції дати досить складно, тому що інтелігенція – це соціальна категорія, яка складається із чоловіків і жінок широкого діапазону професій і різноманітних інтелектуальних та освітніх рівнів, що не лише розділяють певну віру, очікування, стосунки,

манери, але й утворюють особливий сектор суспільства з відносно гомогенною духовною культурою [436, с. 12]. Ця точка зору містить в собі поняття морально-етичного змісту, який панував у дореволюційному суспільстві. Автор доводить, що інтелігенція є дійсно складним явищем, позаяк поєднує в собі позачасові і конкретно-історичні характеристики.

Беручи до уваги інтелектуальність як провідну ознаку інтелігенції, її освіченість, професіоналізм та просвітницьку діяльність серед усіх верств населення, то її можна виокремити у соціальну групу. Термін «інтелігенція» у перекладі з латинської – *intelligentia, intellegentia* – трактується як розуміння, пізнавальна сила, знання [132, с. 138-148]. У німецькій філософії кінця XVIII – початку XIX століть інтелігенцію характеризують як таку, що здатна сприймати, розкривати, усвідомлювати сутність речей та буття. Маючи на увазі не лише знання, а вищу форму мислення та розуміння, духовну та раціональну здатність пізнавати та тлумачити навколишню дійсність.

Заслуговує на увагу точка зору О. Олейника про те, що «інтелігенція має визначатися як за соціально-професійними рисами і якостями, так і за духовно-інтелектуальними. ... Це особлива соціокультурна спільнота, яка виконує функції суб'єкта духовного життя і духовного відтворення, що і є її сутнісним критерієм» [266, с. 53].

Дослідник О. Севастьянов умовно виділяє три рівні інтелігенції з урахуванням факту, які сфери суспільного життя вона обслуговує, а саме: перший – лікарі, вчителі, інженери, юристи, офіцери, священики, деяка частина творчої інтелігенції; другий рівень забезпечує потреби, головним чином, самої інтелігенції – історики, філософи, соціологи, літературознавці та мистецтвознавці, частина письменників, композиторів та художників; нарешті, до третього рівня належать генератори основоположних ідей, які визначають діяльність всієї інтелігенції в цілому [352, с. 107-108].

Суттєві прогресивні зміни у сфері науки, а саме автоматизація та механізація життя, використання науково-технічних та інноваційних досягнень у науці та техніці, розвиток засобів масової інформації та комунікації викликали

суттєві зміни у професійній структурі. Відбулася перебудова та розширення спеціалізації, збільшилася, таким чином, кількість працівників на різних нивах професійної структури. Через технічну автоматизацію частини виконуваної роботи, зменшилась безпосередня участь людини у трудовому процесі. Механізація праці знижує індивідуальний потенціал, що акумулюється. Таким чином, визначення інтелігенції звужується, конкретизується, пріоритет надається творчим професіям.

Крім того, поряд із визначенням інтелігенції як соціальної групи формулюються й інші, а саме у «Філософському словнику соціологічних термінів», подано таке тлумачення: соціальний прошарок суспільства, конгломерат людей, професійно зайнятих розумовою (здебільшого складною, висококваліфікованою, творчою) працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві [125, с. 337-338]. Схоже трактування поняття «інтелігенція» подається у «Соціологічній енциклопедії». Так, Г. Соколова дає таке визначення: це соціальний прошарок людей, професійно зайнятих розумовою (переважно складною) працею і які мають, як правило, вищу освіту [367, с. 376]. Отже, за цим визначенням вже виділяються і соціальні функції інтелігенції, що полягають у генеруванні та поширенні знання та культури.

Кондаков І. у «Культурологічній енциклопедії» пропонує таке визначення «інтелігенції»: соціальний прошарок освічених людей, професійно зайнятих складною розумовою (переважно інтелектуальною) працею [159, с. 254]. Автор зазначає, що це – коло людей культури, чії знання і зусилля створюють та підтримують цінності, норми і традиції культури.

Отже, з аналізу філософської, соціальної та наукової літератури, можна стверджувати, що у науковому обігу не існує єдиного та загально прийнятого визначення поняття «інтелігенція». Сучасні тенденції розвитку суспільства тільки розкривають сприйняття цього соціального явища.

Науковий та технічний прогрес, стрімкий динамічний перебіг громадського та приватного життя призводять до суспільних змін світосприйняття, переосмислення та переорієнтацію цінностей. Інтелектуальна еліта та працівники

«розумових» професій обслуговують усі сфери життєдіяльності соціуму.

На думку Л. Шкіль, часто прогнозовані інтелігенцією тенденції розвитку суспільства, гармонійне співіснування та функціонування всіх його сфер, не сприймаються елітарною верхівкою, яка критично ставиться до національних, духовних, моральних, етичних тощо ідей інтелігенції [423, с. 35]. Проте, не варто однозначно говорити, що інтелігенція, як рушій просвітницької діяльності вичерпала своє історичне та соціальне призначення.

XXI століття характеризується процесами трансформації самоусвідомлення людства, своїх можливостей і свого призначення у світі. На фоні цих перетворень зміни ціннісних орієнтирів відбувається своєрідне зменшення істинної сутності та призначення інтелігенції, яка, у свою чергу, не відчуває власної потреби у просвітницькій діяльності.

Зробивши аналіз змістовного наповнення поняття «інтелігенція», можна виокремити пріоритетні риси цього соціального явища, проте вони не є загальноприйнятими. Із зазначеного раніше, можна дійти висновку, що кожен історичний, культурний період впливає як на визначення тих, хто належить до інтелігенції, так і на сам феномен досліджуваного явища. Таким чином, зміст поняття «інтелігенція» обумовлений тими особливостями, що й характеризують його в конкретній історико-філософській парадигмі, зникаючи з її зміною.

Отже, проаналізувавши наукові тлумачення сутності поняття «інтелігенція» з урахуванням теми дослідження, беремо до уваги два підходи: перший – соціально-функціональний підхід, виокремлює інтелігенцію за змістом праці – професійним, розумовим, що потребує виконання певних соціальних функцій; та другий – морально-етичний підхід, за якого основний зміст стосується осмислення та внутрішнього переживання загальнолюдських цінностей. На основі цих підходів ми вважаємо, що інтелігенція – це соціокультурна спільнота, представники якої вирізняються високим освітнім рівнем і творчим ставленням до професійної і суспільної діяльності, спрямованої на виробництво, поширення і збереження досягнень культури і загальнолюдських цінностей та мають особливі психологічні і морально-етичні риси.

У процесі дослідження поняття «інтелігенція» простежується, крім освіченості, професіоналізму, інтелектуальної діяльності, активна громадянська позиція, соціальна компетентність, здатність творити, поширювати та зберігати національні культурні цінності та традиції. Тому доречним є виявлення ролі інтелігенції у просвітницько-педагогічній діяльності, на основі аналізу поняття «просвітницько-педагогічна діяльність».

Історичну, педагогічну, культурну спадщину другої половини XIX – початку XX століття, разом із просвітницькою та педагогічною діяльністю, вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні історики, педагоги, зокрема: А. Алексюк [9], С. Водотика [53], О. Гайдай [59], І. Гветадзе [60], Н. Дем'яненко [76], Л. Заштовт [444], Н. Калениченко [14], Л. Коваленко [153], Л. Корецька [162], В. Паскаленко [305], Н. Побірченко [312], В. Сарбей [350], О. Субтельний [378], О. Сухомлинська [379; 380], М. Ярмаченко [433] та ін.

Безпосередньо деякі напрями діяльності інтелігенції кінця XIX – початку XX століття у царині початкової освіти, розвитку жіночої освіти та різних товариств досліджували С. Алексієнко [8], С. Дмитренко [84], В. Добровольська [86], Д. Заковоротний [103; 104], О. Ільченко [124], Л. Коляда [158], В. Лейкіна-Свірська [182], Т. Лутаєва [189], Т. Ніколаєва [246; 247], В. Павленко [302], Н. Слюсаренко [363], Л. Смоляр [364], В. Фазан [391], Л. Циганенко, [407; 408], Л. Цимбал [409], В. Шкварець [422] та ін. Проте, тема дослідження регіональної просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції залишається актуальною і мало дослідженою, зокрема, на Півдні України, де спостерігалось створення в короткі терміни низки освітніх, виховних, культурних, дозвіллевих закладів як державного, так і недержавного рівнів, активне залучення особистості у соціальні, культурні та духовні процеси.

У контексті історико-педагогічного дослідження просвітництво можливо розглядати як процес, що спрямований на удосконалення інтелектуальної природи людини, визначальним для якого є наявність низки ознак (ідей). Це: прогрес науковий та соціальний; універсалізм (всебічність, всеохоплююче знання); раціоналізм та сцієнтизм; гуманістичне виховання та гуманістична

освіта; науковий та соціальний оптимізм; ефективна соціальна взаємодія; наявність освітян як компетентної еліти [189, с. 182].

Як явище, просвітництво – це самовіддана діяльність окремої особистості чи групи осіб із розвитку освіти у складних соціальних і освітніх умовах. Відповідно до цього, люди, які займалися просвітницькою діяльністю, відповідали не тільки за педагогічну частину, а й безпосередньо адміністративно-господарську, організаційну діяльність, спрямовану на розвиток освіти.

У словнику-довіднику за редакцією П. Підкасистого, просвітництво є різновидом освітньої діяльності, розрахованим на велику, офіційно не зареєстровану і не оформлену аудиторію [306, с. 308]. У нашому випадку це стосується цілого регіону другої половини ХІХ – початку ХХ століть, який потребував поширення знань для економічного та культурного зростання.

На думку В. Астахової, укладача глосарію сучасної освіти, визначено три аспекти сутності поняття «просвітництво»: 1) поширення знань, освіти; 2) система загальноосвітніх навчальних закладів у країні; 3) епоха в історії Західної Європи (ХVІІІ століття). Основним завданням просвітництва було досягнення особистістю ідеалу [64, с. 372-373].

У наукових роботах В. Павленко зазначається, що «просвітницько-педагогічна діяльність» – це різновид людської діяльності, спрямований на поширення знань серед різних прошарків населення, включаючи добротність [302, с. 34].

Як зазначає Є. Помелова, просвітницько-педагогічна діяльність передбачає активні дії в інтересах освіти людей, сприяють позитивному перетворенню суспільства, зокрема – поступовому розвитку освітнього простору [318, с. 54-57].

На нашу думку, проблема просвітницько-педагогічної діяльності стосується поширення знань серед населення, підвищення її культурного рівня, надання допомоги нужденним категоріям населення через роз'яснювальну роботу, проведення заходів щодо викорінення негативних суспільних явищ. Прикладом активної просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції є саме період другої

половини ХІХ – початку ХХ століть на Півдні України, оскільки, розвиваючись швидкими темпами, він мав перебороти і ті негативні явища, що виникали: сирітство, алкоголізм тощо.

Так, Л. Корецька, аналізуючи освітній простір Півдня України та становлення і функціонування його соціальних інституцій, доводить, що завдяки соціальній активності представників усіх спільнот, що населяли регіон, – українці, росіяни, німці, євреї, поляки, болгари, шведи, греки, – до кінця І половини ХІХ століття цей регіон став центром у царині освіти, культури, дозволя й інтегрувався у європейський культурно-економічний та освітній простір [162].

Опікуючись освітою та вихованням у період другої половини ХІХ – початку ХХ століть, перше місце надавалося вихованню, оскільки, як зазначав В. Попугаєв, «виховання – є першою пружиною до суспільного благоустрою, є перший засіб, який може привести в дію закони і підтримати конституцію» [325, с. 310]. Саме завдяки просвітницькій діяльності інтелігенції формувалося ставлення до суспільства, прагнення слугувати йому, тобто своєю діяльністю стверджувати суспільне благо. Істинність просвітництва більшість дослідників ХІХ століття вбачали не в рівні освіти, а в пізнанні людиною свого призначення, усвідомлення мети «громадськості», морального призначення тощо. Таким чином, через освіту, просвітництво впливало на розвиток і формування високоморальної особистості, здатної прийти на допомогу, тобто особистості з державним баченням проблем, здатної діяти на суспільне благо на засадах добра і справедливості.

Слід зазначити, що основними принципами просвітницько-педагогічної діяльності були такі: 1) гуманізм – створення умов для формування кращих якостей і здібностей; 2) демократизм – відсутність суворої регламентації, самостійне опрацювання освітніх програм; 3) природовідповідність, індивідуалізації та диференціації – врахування вікових, індивідуальних та особливостей (діти, підлітки, дорослі), рівня освітньої підготовки (грамотні, малограмотні, напівграмотні, неграмотні).

Поширення освіти серед населення, як зазначав В. Малиношевський, має

звернути свої намагання до того, щоб збудити суспільний дух, зблизити всіх співвітчизників і дати їм гідне і корисне заняття», з метою «облаштування блага для багатьох людей» [194, с. 4-11]. Тому у зв'язку з активним економічним розвитком Півдня України виникла необхідність проведення освітньої та культурно-просвітницько-педагогічної діяльності серед населення. Оскільки освіченою його частиною вважалася інтелігенція, то вона долучалася до справи поширення освітніх, культурних закладів, до розв'язання низки проблем – діти-сироти, самотні люди похилого віку, інваліди тощо.

З огляду на визначення феномена «інтелігенція» можна виділити основні її категорії: педагогічна, медична, технічна, комерційно-світська та інтелігенція культурно-духовна.

Характеризуючи педагогічну інтелігенцію, можна зазначити, що її представники, серед яких педагоги середніх навчальних закладів, мали більш високий рівень освіти і більш широкий спектр професійних знань та інтересів, ніж народні вчителі. Займаючись просвітницькою роботою, вони намагалися надати їй іншого якісного рівня. Зокрема, організовані ними публічні лекції і читання, були не просто курсами з ліквідації безграмотності, але давали населенню досить глибокі знання з різних галузей науки. Найбільш активно вчителі середніх навчальних закладів займалися дослідницькою діяльністю. Їм належить значний внесок у розвиток таких наук як ботаніка, географія і геологія археологія, історія, етнографія.

Спрямованість громадської діяльності вчителів залежала від рівня освіти і професійної спеціалізації. Діяльність народних учителів була орієнтована на ліквідацію неписьменності населення і його початкове навчання. За своїм соціальним походженням вони були близькі «простому народу», завдяки цьому їм вдавалося досягти в своїх діях розуміння і зацікавленості міських низів. Основними формами культурно-просвітницько-педагогічної роботи народних вчителів були робота в недільних школах, організація і проведення народних читань, навчальних курсів, народних вистав, музично-літературних вечорів, створення бібліотек-читальнь.

За специфікою своєї діяльності медична інтелігенція поділялась на певні групи: лікарі, що перебували на службі при медичних управліннях (городові, окружні та повітові) і лікарі, які працювали в міських лікувальних установах. Центрами громадської діяльності лікарів були місцеві лікарські товариства і відділи. Активною громадською роботою займалися приблизно 2/3 міських лікарів. Таке співвідношення цілком природне, якщо врахувати загальну нечисленність лікарів у містах. Основну увагу лікарі приділяли медико-просвітницькій роботі серед населення, працювали в напрямку поліпшення медичного обслуговування бідного населення, вели природно-медичні, медико-топографічні, медико-статистичні та інші дослідження..

Технічна інтелігенція була представлена такими спеціальностями: інженери, інженери-технологи, механіки, будівельники, архітектори, інженери шляхів сполучення.

У поширенні грамоти серед населення, розв'язанні низки нагальних проблем вагому частку роботи взяли на себе представники комерційної, духовної і світської інтелігенції, оскільки вони безпосередньо були залучені до соціальної сфери, до розвитку нових для регіону закладів, особливо недержавного рівня. Загалом вони були тим активним прошарком, який у змозі був взяти на себе просвітницько-педагогічну діяльність у регіоні. Центрами формування професійної групи бібліотекарів були міські публічні бібліотеки. Посада бібліотекаря передбачала досить широке коло професійних обов'язків.

З огляду на зазначене вище доречно підтримати точку зору К. Соколова про інтелігенцію як про будівельника картини світу. На його думку, інтелігенція є духовною елітою суспільства, професійно зайнята формуванням, збереженням і розвитком загальнонаціональної картини світу [366, с. 149-211]. Аналізуючи ідею науковця, можна стверджувати, що інтелігенція бере участь у встановленні сутнісних закономірностей буття. Таким чином, думка схиляється до того, що інтелігенція є особливою соціокультурною групою людей, зайнятих у сфері духовного виробництва і здатних до творчої інноваційної дії.

Слід зазначити, що саме зацікавленість, активність учителів і філософів,

дослідників природи і лікарів, юристів і політиків, письменників і художників є базовою передумовою виокремлення інтелігенції в соціальну групу в ХІХ столітті. Саме активність цих категорій населення й обумовили активізацію розвитку освітньо-виховного простору Півдня України, де за досить короткий історичний термін були започатковані недільні школи, школи грамоти, гуртки, курси, товариства, школи різних типів, притулки тощо.

В умовах полікультурного освітньо-виховного простору регіону духовні сили усіх національних спільнот були спрямовані на розбудову краю, розв'язання низки нагальних питань – облаштування будинків для сиріт, притулків для інвалідів та людей похилого віку, музеїв, спортивних майданчиків. Тому дослідження особливостей вирішення регіональних просвітницько-педагогічних завдань, з'ясування механізмів різнобічної взаємодії представників різних груп інтелігенції, їх ролі у педагогізації суспільства дозволяють проаналізувати основні тенденції розвитку всього регіону. Саме вивчення системи впровадження прогресивних форм, методів та засобів дає змогу зрозуміти роль інтелігенції у формуванні громадянина, його загальнолюдських і суспільних цінностей, поширенні принципів загальнолюдської моралі, забезпечення повноцінного розвитку.

Для поширення освіти відкривалися церковноприходські, недільні школи та курси, зокрема: існувало два типи недільних шкіл: 1) відомства Міністерства народної освіти, що діяли відповідно до «Положення про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р. та 25 травня 1874 р., «Правил про уроки для дорослих» від 22 серпня 1902 р., «Правил про уроки і курси для дорослих» від 20 березня 1907 р. та «Положення про вищі початкові училища» від 25 червня 1912 р.; 2) відомства православного віросповідання при Св. Синоді (духовного), що діяли відповідно до «Правил про церковнопарафіяльні школи» від 13 червня 1884 р., «Правил про повітові відділення єпархіальних училищних рад» від 28 травня 1888 р., «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти» від 26 лютого 1896 р. та «Положення про церковні школи відомства Православного Сповідання» від 1 квітня 1902 р. [162, с. 89].

Окрім того, слід звернути увагу, що саме соціальна активність сприяє примноженню суспільних благ та розвитку суспільства та є фундаментальною категорією, якою послуговуються для розробки та висвітлення багатьох проблем соціальної діяльності людей, соціальних груп, інституцій та суспільства. Тому, підсумовуючи зазначене вище, ми маємо змогу запропонувати етапність діяльності інтелігенції через призму соціальної активності, які досліджували як педагоги, так і психологи.

Отже, діяльність інтелігенції забезпечувала глибокі, різнобічні зв'язки з соціумом, рівень реалізації суспільних відносин в умовах полікультурності. Відповідно й педагогічно-просвітницька діяльність інтелігенції забезпечується її причетністю до потреб соціуму і залежно від того, на нашу думку, можна визначити етапність її діяльності. Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції Півдня України другої половини XIX – початку XX століття стосується поширення освіти серед населення, розвитку професійної освіти серед незахищених верств населення, добродійної та культурно-дозвілєвої діяльності. У дослідженні ми виокремлюємо інтелігенцію: конфесійну, медичну, педагогічну, наукову, технічну, комерційну. Діяльність інтелігенції сприяла поширенню знань серед населення, забезпечувала їх трансляцію до представників усіх спільнот, що населяли територію Півдня, сприяла формуванню поглядів, переконань, щодо необхідності соціальної активності з метою формування активної життєвої позиції та вірнопідданих почуттів до батьківщини.

1.2. Характеристика освітнього простору Півдня України другої половини XIX – початку XX століть

Генеza освіти певного історичного періоду посідає вагомe місце в історико-педагогічному дослідженні, що має вигляд діалогу минулого й сучасного, минулого й прийдешнього. Минуле нерозривно пов'язане з сучасним, адже глибоке підґрунтя нагромадженого попередніми поколіннями складає самосвідомість духовного фундаменту спільноти загалом та окремої особистості

зокрема [13, с. 77]. На перетині діалогічних суджень попередників, сучасників і наступників у процесі аналізу історичних фактів виявляється все позитивне, що виправдало себе, «визначається сенс історико-педагогічної праці, її конструктивне спрямування в майбутнє» [1, с. 3].

Нерозривний зв'язок історичної спадщини з сьогоденням є необхідною умовою пізнання об'єктивної історичної реальності, а саме – педагогічних явищ і процесів. Історичний підхід у дослідженні дає змогу переконатися, що сучасний заклад освіти розвивається не на порожньому місці, не заперечує прогресивне минуле, а передбачає вивчення і творчий розвиток усього цінного з історії генези педагогічної освіти в Україні. Саме у цьому напрямі вагомий інтерес становить дослідження впливу інтелігенції на популяризацію освіти на Півдні України в другій половині XIX – початку XX століття та здійсненні просвітницької роботи серед народу. Означений період характеризується глобальними трансформаціями, переважно соціально-економічного змісту та суспільно-політичними протиріччями в Україні, спричиненими новою геополітичною ситуацією в Центральній та Східній Європі.

Поняття «освітній простір» та «освітнє середовище», що вживаються у вітчизняній педагогічній науці з 90-х років XX ст. разом із категорією культури в освіті, обґрунтували такі вчені як В. Андрущенко [12], І. Добронравова [89], А. Єрмоленко [99], В. Кізіма [142], С. Клепко [146], В. Корженко [163], Б. Коротяєв [165], В. Кремень [170], М. Култаєва [176], О. Марченко [197], Р. Пономарьов [319], І. Радіонова [340], М. Романенко [347], Н. Щиголева [429], В. Ясвин [434] та ін. Ці терміни залучено у педагогіку нинішнього періоду з зарубіжжя як уявлення про «прихований навчальний план» (hidden curriculum), «навчальна програма, що не вивчається», «інституційний контекст освіти» (Я. Міллер, У. Селлев, Х. Даніелс), «ймовірний освітній простір» (В. Шпак).

У просторі має бути представлений весь універсум культури (пізнавально-творчої, художньо-естетичної, предметно-перетворювальної, духовно-комунікативної) і культурних форм життя [21, с. 6]. При цьому має бути свідоме прийняття суспільних імперативів, свідомої орієнтації на суспільні норми тощо.

Аналіз наукових робіт С. Мукомел дав змогу з'ясувати, що для існування будь-якого середовища, котре має педагогічні цілі, обов'язково мають бути наявними взаємо-зворотні зв'язки, що уможлиблюють інтеграцію впливів на особистість, та узгоджена діяльність, завдяки якій акумулюється і реалізується потенціал виховних інституцій для соціального становлення особистості. Виховне середовище передбачає наявність просторового, поведінкового, дійового та інформаційного соціокультурного оточення, що впливає на духовність, свідомість та регулює поведінку особистості [223, с. 12].

У наукових дослідження А. Макарені освітній простір розглядається як сфера соціального життя [191]; В. Слободчикова – як форма освітньої практики поряд із освітніми процесами та освітніми інституціями [361]; В. Воронцова – як системоутворювальний чинник педагогічної системи [56, с. 120-134]. Різні аспекти поняття «освітній простір» досліджують М. Віленський [50, с. 8-18.], В. Конєв [160, с. 46-57.], Е. Мещерякова [209, с. 8-18]. Вони зазначають, що єдиного розуміння терміну «простір» у педагогіці не існує: воно використовується в останні роки в таких варіантах як «єдиний освітній простір», «виховний простір», «культурно-освітній простір», «простір дитинства». З точки зору О. Бондаревської [34; 35], С. Бондиревої [36, с. 3], за кожним терміном стоїть певна реальність.

На думку багатьох учених, поняття освітнього простору є більшим за обсягом, оскільки містить у собі навіть природне середовище, і використовується для аналізу всієї сукупності історичних, культурних, педагогічних, психолого-педагогічних умов формування соціуму та розвитку особистості в ньому.

Науковці А. Гаврилін [57, с. 27], Р. Малиношевський [194, с. 4-11], Т. Ткач [384, с. 118-123] характеризують простір як педагогічне явище що налічує системо утворювальні складові, системопов'язані та системовизначальні елементи. Освітній простір забезпечує більш високий рівень координування взаємодії особистості із соціокультурним і природним середовищем.

Одним із перших визначень категорії «освітній простір» є таке тлумачення – це «існуюче у соціумі місце», де суб'єктивно задаються безліч відносин і зв'язків,

де здійснюються спеціальні дії різних систем (державних, громадських і змішаних) для розвитку індивіда та його соціалізації [62, с. 11; 344, с. 26; 361, с. 22].

Як зазначають дослідники (В. Караковський [137], Л. Новікова [248], Н. Селіванова [354]), перетворення певного середовища у виховний простір не тільки підвищує його виховний потенціал, а й створює можливості для його розвитку та ефективного керування. У єдиному виховному просторі цілеспрямований педагогічний вплив на становлення і розвиток особистості здійснюється безпосередньо за допомогою соціальної активності населення з метою реалізації як стратегічних державних цілей, так і ситуативних завдань, що виникають в умовах повсякденного життя.

Вплив освітнього простору на особистість здійснюється через найближчі умови й чинники її безпосереднього оточення, що є складовими загального соціального буття. У зв'язку з цим науковці вважають за необхідне акцентувати увагу на тому, що зміст впливу загальних умов реальної дійсності на особистість залежить від рівня її інтеграції в освітній простір. Залежно від цього вони будуть або стимулом, що забезпечує адекватність впливу загальних умов на формування й розвиток особистості, або перешкодою для цього процесу; вони можуть посилювати або, навпаки, послаблювати детермінуючий вплив суспільних умов. Причина цього явища полягає у тому, що кожна структура трансформує вплив зовнішніх соціальних умов і тим самим видозмінює їх, надає їм різного спрямування. Дії оточення впливають на особистість безпосередньо або опосередковано, цілеспрямовано або стихійно, випадково або закономірно, носять постійний, стійкий або тимчасовий характер. Нарешті, вони позитивно або негативно впливають на формування і розвиток особистості [117, с. 79].

У педагогічній думці відомими поняттями для визначення освітнього простору є такі визначення науковців: «пам'ять суспільства» – Г. Ващенко [48], «організаційний клімат» – О. Гуменюк [71], «соціальний клей» – А. Макаренко [190], «уклад життя» – О. Тубельський [385], «педагогічна матриця» – В. Андрущенко [12], «культурний етнос університету» – Дж. Деланті [198]. Існує

безліч визначень, проте важливим аспектом є еволюція уявлень про культурно-освітній простір, що містить ті характеристики, які визначають його розвиток, з категорій мікроклімату, середовища, із яких найбільшого поширення набуло останнє з великою кількістю ознак (навчальне, виховне, освітнє, інформаційне, культурне, соціальне).

Таким чином, «середовище» є особливою твірною частиною простору, а поєднання різних видів середовищ у єдиний простір зумовлює синергетичний ефект. За твердженням І. Шалаєва можна уявити собі тільки один-єдиний простір, а якщо йдеться про багато просторів, то розуміють лише частини одного й того ж єдиного простору [416, с. 51]. Зміст ефекту поєднання цих частин полягає в їх розвитку разом із масштабом простору.

Зауважимо, згідно з твердженням А. Моля [222], між поняттями культурно-освітнього середовища та простору існує значна спорідненість, оскільки обидва позначають оточення суб'єкта (педагогічного університету), при цьому середовище означає занурення в певний інформаційний потік задля зміни та вдосконалення людської сутності, тому передбачає обов'язкове залучення суб'єкта-людини, тоді як простір передбачає не тимчасове, хоч і тривале в часі, занурення, а постійну присутність, при цьому необов'язкову людську співучасть, реалізує свої функції в доленосні складні моменти.

Дослідник Т. Ткач розрізняє їх за показниками поєднання зі змінами, що, по-перше, стосуються різних сфер культури, філософії, педагогіки; по-друге, систем освіти у глобальному масштабі; третій підхід пов'язує простір із системою освітніх технологій, позанавчальної роботи, управління, взаємодії з іншими структурами, закладами, взаємовідносин освіти й соціуму в цілому [383, с. 759-760].

Базисними положеннями освітнього простору, у межах яких може здійснюватися визначення і культурно-освітня діяльність, згідно з Н. Туктамишовим, є його специфічна межа, що окреслює інертну зону його функціонування, наявність внутрішніх центрів ваги, ієрархізованість, що зумовлює виникнення різниці потенціалів, розвитку [386, с. 305].

Освітній простір як світоглядно-ціннісну основу соціокультурного розвитку суспільства тлумачить О. Марченко [196], парадигму ціннісних орієнтацій і трансформацій суспільства – І. Мухіна [224], реакцію на суспільні тенденції – О. Андропова [11], транслятор цінностей загальнолюдської та української національної культури молодому поколінню – О. Малицька [195].

Під виховним простором будемо розуміти психолого-педагогічний проект, метою якого є духовно-моральне вдосконалення підростаючої особистості. Сама ж сутність його проектування полягає у створенні й реалізації системи наукових орієнтирів, що задають технологічний вектор діяльності педагога і взаємодії вихованців, спрямованих на успішне досягнення виховної мети – розвитку духовно зрілої особистості. Як стверджує І. Бех, виховний простір системою своїх впливів має забезпечити оптимальні умови для особистісного розвитку кожного вихованця. Головним при цьому має виступити висока інтелектуальна й емоційно-сміслова насиченість життєдіяльності школярів. Ідейним орієнтиром такої життєдіяльності слугує їхня соціальна активність і виховання у них відповідальності за те, що відбувається в оточуючому довкіллі [21, с. 5].

На думку І. Беха, величезне значення в становленні гуманності дитини належить спільній діяльності, що припускає реальне співробітництво. Спільна діяльність створює єдність емоційних переживань та як зазначає дослідник формує у дитини гуманне ставлення до інших – від безпосередніх проявів емоційної чуйності (таких, як співчуття неблагополуччя і спільна радість успіхам), вона переходить до опосередкованих моральними нормами актів співучасті у спільній діяльності [21, с. 3-12].

Спільна діяльність, таким чином, є вагомою умовою формування гуманістичних відносин, а засоби організації цієї діяльності мають вагому роль. Таким чином, спільна робота дітей на уроці стає джерелом багатогранних стосунків між ними, що, власне кажучи, є стосунками колективної праці. Це, насамперед, ставлення кожного учасника освітнього процесу до своєї справи як до загальної, уміння узгоджено діяти разом із іншими для досягнення загальної мети. виникає взаємна підтримка й товариська вимогливість один до одного,

уміння критично ставитися до себе, розцінювати свій особистий успіх чи невдачу з позиції загальної справи [9, с. 6].

Здебільшого педагоги і психологи під освітнім простором розуміють систему, що передбачає такі структурні елементи, як сукупність застосованих освітніх технологій, позанавчальна робота, управління навчально-виховним процесом, взаємодія із зовнішніми освітніми та соціальними інститутами. Так, Р. Пономарьов під цим поняттям розуміє вид простору, місце, що охоплює людину і середовище у процесі їх взаємодії, результатом якого є прирощення індивідуальної культури того, хто навчається [319, с. 30].

Науковці С. Гураль [73], А. Журавльова [101] та інші розглядають освітній простір як сферу взаємодії трьох суб'єктів: учителя, учня та середовища між ними. В. Козирєв з точки зору педагогіки тлумачить освітній простір як набір певним чином пов'язаних між собою умов, котрі впливають на освіту людини. Але у цих тлумаченнях у поняття «освітній простір» не залучено суб'єкт, який навчається, що припускає існування освітнього простору незалежно від учня [155, с. 33]. Таким чином, більшість дослідників-педагогів схиляються до того, що освітній простір – це місце чи умови, у яких можуть проходити розвиток людини чи її якісні зміни.

Слід зазначити, що науковцями проаналізовано різні аспекти освітнього простору: філософсько-культурологічний – Р. Квеско [141], В. Конєв [160], Г. Шевелева [417]; освітній простір як педагогічне явище – В. Гінецінський [62], Е. Мещерякова [209], Т. Франчук [394]; освітній простір як простір особистісного розвитку – Є. Бондаревська [34; 35], І. Фрумін [395]; проектування освітнього простору – О. Газман [58], М. Кларін [145], В. Левін [180], В. Ясвін [434]. Отже, аналізуючи праці зазначених науковців, можна зазначити, що дослідження проблем освітнього простору мають декілька тенденцій:

- аналіз педагогічних явищ у межах єдиного освітнього простору;
- вивчення окремих підпросторів: дидактичного, виховного, особистісного;
- аналіз окремих аспектів освітнього простору (полікультурний освітній простір, культурно-освітній простір, освітній простір як специфічна

комунікативна система).

Відомий психолог Г. Челпанова, який зацентрував увагу на тому, що сприйняття простору має суб'єктивну природу, висловив припущення: якщо уява про наш простір зумовлена психологічною організацією людини, то він є суб'єктивним в тому сенсі, у якому суб'єктивними є відчуття кольору, звуку та всього іншого. Таким чином, не варто вважати, що простір має абсолютне, незалежне від суб'єкту існування; проте, він всебічно ним зумовлюється. У цьому сенсі наш простір існує лише для нас, тільки для нашого суб'єкта; для іншої свідомості нашого простору, можливо, зовсім не існував би [413, с. 48].

Поняття «простору» Г. Челпанов у психологічному сенсі розкриває як таке, що не є чимось похідним, тому «простір» є родовим поняттям. Учений зазначає, що за допомогою видового означення «освітній» утворився термін «освітній простір», який, враховуючи смислове наповнення його компонентів, розуміють як певним чином упорядковану структуру, що характеризує всі освітні процеси, форми, траєкторії руху й виражає відношення між об'єктами та суб'єктами освітньої діяльності, забезпечуючи соціальну та особистісну значущість результату вдосконалення здібностей і поведінки суб'єктів цієї структури [413, с. 56]. Таким чином, можна визначити відмінність освітнього простору від фізичного, яка полягає в тому, що на його формування впливають не тільки реальні освітні події, а й потенційно мисленнєві, віртуальні, можливі, й такі, що можуть ніколи не відбутися або відбуваються тільки в думках суб'єктів освітнього процесу.

Вчений Г. Челпанов зазначає, що окрім об'єктивних установок, поняття освітнього простору зумовлюється й суб'єктивними установками, що мають такі засади:

- існування освітнього простору можливе тільки щодо певного суб'єкта (індивідуального чи сукупного), для якого він значущий;
- перебуваючи в освітньому просторі, суб'єкти сприймають його як конкретний простір можливостей людини, що створює перспективи задоволення її потреб у контактах із навколишнім світом, як ступінь пізнання, освоєння та

присвоєння його можливостей на основі суб'єктивного сприйняття [413, с. 23].

У своїх дослідженнях Касярум Н. тлумачить освітній простір як сферу суспільної діяльності, де здійснюється цілеспрямоване соціокультурне становлення людини, формування і розвиток особистості. Дане явище об'єднує ідеї освіти і виховання, створює єдність із відповідними освітніми подіями, явищами з трансляції культури, соціального досвіду, особистісних смислів [139, с. 109]. Отже, під освітнім простором слід розуміти просторово-часове поле функціонування і генези системи освіти як відкритої й активної соціальної сфери, у якій діє потреба формування особистості з урахуванням умов середовища (природно-кліматичних, демографічних, екологічних, соціально-економічних, політичних й ін.), потреб соціальних замовників (і самої особи), реалізуються освітні послуги установами освіти й організаціями, що володіють освітнім, виховним і розвивальним потенціалом.

У суспільстві освітній простір є формою соціальної єдності людей, що створюється в результаті їх спільної освітньої діяльності. Цілі такої діяльності, на думку Касярум Н., визначаються потребами суб'єктів освіти. Призначення освітнього простору полягає в створенні необхідних умов для передачі в суспільстві досвіду від покоління до покоління, що забезпечують такі чинники як відповідна інфраструктура, інформаційне забезпечення, соціальні умови [139, с. 110].

Квеско Р. характеризує освітній простір за такими показниками: територіальна визначеність освітніх послуг, цілісність елементів освіти, системність, наявність просторових координат, інформаційність, особистісно-розвивальна спрямованість освіти, єдність вимог до змісту освіти на певному рівні та певній території, характерних для суспільства або громади при передачі соціального досвіду, і складається з автономних самостійних структур, що об'єднані певними ідеями і концепціями [141, с. 112]. Поліструктурність освітнього простору дозволяє розуміти його як умову збагачення і розвитку автономних структур, як безліч взаємодіючих різних за масштабами освітніх систем (просторів) різного рівня. Освітній простір виступає як чинник

безперервності освіти при збереженні основоположних елементів її системи, це створює формально рівні можливості для кожної особистості.

Властивостями освітнього простору, за дослідженнями Квеско Р., є: потенціал свободи особистості, існування різних освітніх траєкторій; єдині юридичні межі; багатофункціональність; багатопрофільність – надання спектру освітніх послуг, диференційованих за змістом; варіативність і інтегрованість форм взаємодії суб'єктів, інституцій; дискретність і неперервність (загальні ідеї освітнього простору реалізуються завдяки локальним навчальним закладам); часова неперервність – наявність традицій, перспектив, програм; просторова протяжність (освітній простір району, міста, регіону, країни); доступність – різноманіття способів задоволення освітніх потреб; динамічність; структурованість – мережа освітніх установ; неоднорідність, пов'язана з історично створеними за час розвитку людства центрами освіти і культури; ієрархічність; рухливість меж освітнього простору; єдність функціональних зв'язків, відносин між освітніми інституціями; інноваційний потенціал; культурні характеристики освітнього простору як простору «культури освіти»; відкритість – залучення освітнього простору до інших соціальних просторів [141, с. 113–114]. Тому, він завжди має бути надмірним і багатоваріантним, бо саме ця його характеристика забезпечує вільний розвиток особистості.

Освітній простір здатний діяти не лише на тих, хто має до нього безпосереднє відношення, але і, через численні і різномістові зв'язки між людьми, фактично на все суспільство. У процесі суспільного буття люди виявляються неодмінно причетними до сфери освітнього простору, який, у свою чергу, здійснює помітний вплив на усі інші сфери. Найпростішим виявом цього в суспільстві є, наприклад, відчуття необхідності здійснення безперервної освіти, самоосвіти і самоосвітнього удосконалення, розуміння освіти як важливої продуктивної сили функціонування соціуму тощо. Каталізаторами цих процесів можуть бути навчально- чи науково-інформаційна діяльність, опанування комп'ютерних інформаційних технологій, здатність до аналітичних порівнянь та чимало іншого. Так, прискорення темпів розвитку сучасного суспільства, науки,

різноманітних технологій, яке спостерігається сьогодні, приводить до якісних трансформацій у сфері освіти, оскільки зміни в одній площині буття незмінно викликають постановку проблеми на іншому рівні, де розвиток виступає менш вираженим, а методи – ретроспективними.

В освітньому просторі є певні чинники якими він регулюється і підтримується, від яких, власне, цілком залежить: люди, інформація, ідеї, кошти, методики, література, наука тощо. Послаблення дії цих чинників або окремих із них призводить до того, що конструкція освітнього простору розпоршується на мало пов'язані між собою складові. Навпаки, посилення цих потоків здатне стабілізувати освітній простір, а відповідно – супроводжується стабільністю розвитку суспільства. Тобто, кількісні зміни впливів приводять до поглиблення якісного стану сфери освіти, а звідси – суспільства та його культури в цілому.

Зв'язок освіти і суспільства полягає також у тому, що освітній простір формується не лише в межах системи освіти (це вузьке його тлумачення), але і суто зовнішніми відносно освіти чинниками – соціальними інститутами, які так чи інакше беруть участь в освітніх процесах. Тобто, освітній простір розуміється сукупністю освітніх, наукових, культурно-мистецьких, економічних, юридично-правових, медичних, адміністративних та інших інституцій, громадських організацій, орієнтованих на формування особистості, а також системою соціально-психологічних стереотипів, різноманітних регламентацій людської поведінки, діяльності соціуму в цілому в забезпеченні їхніх можливостей щодо освітнього розвитку особистості.

Завдяки системності, модернізація окремих елементів освітнього простору обов'язково екстраполюється на їхню решту. За твердженням С. Пономаревського, освітній простір розуміємо не як одну, а принаймні кілька систем (сфер) стосунків між його суб'єктами. При цьому системи освітніх стосунків навряд чи варто уявляти лійними: освітній простір не є сталим і нерівномірно заповнений освітніми подіями, різними за значенням і змістовим наповненням. Тим більше, що об'єктивно він має вигляд поступального часопростору, оскільки освітні процеси в ньому відбуваються не лише в

площинах теперішніх стосунків, але й у часовій плинності [320, с. 229-234].

Близьку до описаної систему складових освітнього простору пропонує Г. Ковальов, виокремлюючи при цьому три компоненти: фізичне оточення, людські фактори, програми навчання. Перший із них формують архітектура навчального закладу, простір класних та інших приміщень, можливість їх просторової трансформації, переміщень у них суб'єктів навчального процесу тощо [149, с. 189-199].

Дослідниця Н. Щиголева виокремлює модель освітнього простору, що формується також із трьох компонентів: просторово-семантичного, комунікаційно-організаційного і змістово-методичного. У цьому випадку просторово-семантичний компонент містить архітектурно-естетичну організацію життєвого шкільного простору, символічне його наповнення (наприклад, настінна, стендова, знакова та інша інформація); змістово-методичний організовується використанням концепцій навчання та виховання, навчальних програм, технологій, підручників, форм і методів організації навчання (уроки, екскурсії, гуртки, товариства), а також визначається структурою класів і шкільним самоуправлінням, а комунікаційно-організаційний компонент відтворює особливості суб'єктів освітнього середовища – розподіл статусів, статевовікову специфіку учнів, учителів, освітні цінності, стереотипи, комунікаційну сферу – стилі спілкування та викладання, соціальний зріз учасників навчального процесу, організаційні умови – наявність учительських спілок, ініціативних груп батьків та інше [429, с. 71].

Освітній простір забезпечує більш високий рівень координування взаємодії особистості із соціокультурним і природним оточенням. Освітній простір В. Колесникова називає «педагогічною реальністю», оскільки в ній задіяні усі явища, події, процеси, стани, переживання, «виявлені у теоретичному, практичному, духовному досвіді людини у результаті реалізації педагогічних цілей і задумів» [157, с. 142-145].

Слід зазначити, що освітній простір – це особлива реальність, у якій кожна особистість здатна інтегрувати в своїй свідомості різні культурні сфери, що

дозволяє їй розширювати простір власного становлення. Це можливо, за твердженням В. Борисенкова, О. Гукаленко, А. Данилюк, коли людина постійно перебуває на грані культур, вміє говорити різними мовами, проживати різні культурні моделі життя, сполучати у своїй свідомості різні типи мислення» [39, с. 53].

Множинність дефініцій поняття «освітній простір» актуалізує потребу уточнення та виявлення відмінностей у тлумаченні понять «освітній» та «культурний» простори. Якщо культура являє собою сукупність матеріальних та духовних цінностей, що є результатом активної творчої діяльності людей в освоєнні світу в ході історичного розвитку людського суспільства, то освіта – це складний соціокультурний феномен, що потребує розглядати її як феномен і частину культури. На підставі інтеграції цих понять утворилося поняття «освітньо-культурний простір» як певним чином організована система культурних та освітніх цінностей і шляхів поведінки особистості у навчально-виховному процесі та суспільному житті в цілому.

Структурні елементи освітньо-культурного простору використовуються суб'єктами освітнього процесу для засвоєння і трансляції суспільних, гуманістичних цінностей. На думку Е. Орлової та Б. Соколова, культурний простір є певним ареалом, у якому виникає й реалізується творча діяльність індивідів, що зберігає та створює нові цінності. Людина вимушено знаходиться у певному культурному просторі, у якому формує як себе, так і навколишню дійсність, перетворюючи її на культурну «другу природу». Саме культура дозволяє людині бути людиною та сформувати культурний простір [267, с. 20; 365, с. 32].

Як зазначають учені, людина постійно живе у створеному культурному просторі, за рахунок якого формує оцінні орієнтири та орієнтири поведінки, але культурний простір починає духовно превалювати над людиною як фіксована система культурних цінностей і норм, що задають стереотипи поведінки, почуттів та мислення. «Освітній простір» також розглядається як ефективний засіб організації освітньої діяльності особистості, як можливість реалізації діяльнісних

установок суб'єктів освітнього не тільки як навчальної, а й освітньої діяльності в цілому, тобто становлення особистості як суб'єкта саморозвитку (за термінологією Д. Ельконіна) та самоздійснення (за термінологією С. Максименка) [384, с. 45].

Відповідно до обраної теми дослідження, нас цікавить освітній простір другої половини XIX – початку XX століть. Цей період можна схарактеризувати значним соціально-економічним розвитком України й самеу південному регіоні. Позитивним зрушенням у культурній сфері сприяла модернізація економіки та закінчення промислового перевороту, що зміцнили базу культури, стимулювали розвиток освіти та науки. А 60-ті роки XIX століття ознаменувалися ще й освітньою реформою.

Аналіз наукових джерел, де тлумачиться сутність освітнього простору, дає змогу дійти висновку про те, що він відображає систему соціальних зв'язків та відносин у галузі освіти, характер взаємовідносин суспільства і особистості, пов'язаних із задоволенням освітніх потреб суспільства. У цілому досить активно поняття «освітній простір» використовується у категоріальному апараті педагогіки, де глибоко досліджують його різні аспекти.

Цікавим у цьому аспекті є ретроспективний аналіз освітнього простору Півдня України другої половини XIX – початку XX століть, оскільки розвиток відбувався достатньо швидкими темпами з урахуванням потреб регіону. Територіальна протяжність губернії із сходу на захід сягала 367 верст, з півночі на південь – 271 верста, а площа дорівнювала 61522 квадратним верстам. Нанайбільшим серед повітів був Херсонський – 17712 кв. верст або 27,2 % від загальної площі. Якщо в 1803 році чисельність населення складала 350 тис. чоловік, то вже за даними Всеросійського перепису населення 1897 року вона сягала майже 2 млн. 733 тис. 612 чоловік, з них міського населення – 788690 чол. (28,86 %), сільського – 1 млн. 944 тис. 652 чол. (71,14 %). Щільність населення – 43,94 особи на квадратну версту. Більш щільно були заселені Олександрійський, Єлисаветградський та Ананьєвський повіти. В найбільшому місті Одесі мешкало 405 тис. осіб, в Миколаєві – 92 тис. і в губернському центрі Херсоні 69, 2 тис. осіб

[199].

Склад населення вирізнявся великою кількістю націй і народностей, що стало результатом колонізації Південної України, створенням сприятливих економічних умов для поселенців. Перепис 1897 року визначив, що населення губернії рідними вважало 57 мов. Українців в губернії проживало 1 млн. 462 тис., росіян – 575,3 тис., євреїв – 322,5 тис., молдован – 147,2 тис., німців – 123,4 тис. осіб «Змішаних» різночинців (інтелігентів, які вийшли з нижчих станів, не з дворян) і сімей відставних нижніх (військових) чинів – 48 378 осіб. «Змішаних» дворян в Херсонській губернії було 16 603 осіб, іноземців (підданих інших держав) – 10 392 осіб. Додатково полковник А. Шмідт повідомляє про населення «змішаного племінного складу» обох статей [427, с. 465]. Як свідчать дані таблиці 1.1., донесення одеського генерал-губернатора Йосипа Гурко про «неросійськість краю» мали під собою вагомі підстави.

Таблиця 1.1.

Кількісний склад населення Херсонської губернії (1851 р.)

№	Національність	Кількість населення
1.	Малоросіян (українців)	703 699
2.	Молодавани й волохи	75 000
3.	Євреї і талмудисти	55 000
4.	Німці	40 000
5.	Великоросіяни (росіяни)	30 000
6.	Болгари	18 435
7.	Білоруси	9 000
8.	Греки	3 500
9.	Цигани	2 516
10.	Поляки	2 000
11.	Вірмени	1990
12.	Караїми	446
13.	Сербі	436
14.	Шведи	318
15.	Татари	76

У складі більш мільйонного населення Херсонської губернії, включаючи Одеське градоначальство (окрема адміністративна одиниця, охоплювала

територію міста Одеси), у 1851 році налічувалося 30 тисяч «великоросіян обох статей, тобто душ» – близько 3%. Зате частка українців становила понад 70%. За даними річних губернаторських звітів, протягом 1861-1886 рр. чисельність населення в Херсонській губернії зазнала такої динаміки: за рахунок природного приросту збільшилася на 675 027 осіб; за рахунок заселення вихідцями з інших територій імперії збільшилася на 192 081 осіб; за рахунок виселення частини селян скоротилася на 2 896 осіб [427, с. 465]

Аналізуючи Губернаторський звіт 1868 року (Херсонська губернія) [33, с. 150-157], з'ясовано, що загальний приріст по губернії склав 864 312 осіб (85,8%). Населення зросло майже на 78% за рахунок перевищення народжуваності над смертністю і тільки на 22% за рахунок переселенців з усіх губерній Російської імперії.

Слід зазначити, що Південь України дуже вирізнявся своєю етнічністю в імперії. Щоб більш точно встановити зрушення в етнічному складі Херсонської губернії за період в 36 років (1861-1897 рр.), слід звернутися до результатів Першого загального перепису Російської імперії 1897 року [427, с. 466], дані якого подано у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2.

Походження переселенців в Херсонській губернії (1897 рік)

Національність	Кількість населення	У %
Українці	917 660	71%
Молдавани	116 323	9%
Росіяни	71087	5,5%
Євреї	90474	7%
Німці	51699	4 %
Інші	45237	3,5 %
Всього	1 292 480	100%

За даними Першого загального перепису 1897 року, українська мова була найпоширенішою (42,2%) у повітах Таврійської губернії, російська – на другому місці (27,9%), татарська – на третьому (13,6%), ідиш (11,8%) [91].

Як свідчать дані таблиці 1.3., за період 1861-1897 рр. в Херсонську губернію

переселилося майже 260 тисяч осіб, тобто менше 10% від усього населення губернії – 2 733 612 осіб. З цих 260 тисяч вихідців із Правобережної і Лівобережної України було 193 607 осіб або 74% від загальної кількості переселенців. А вихідців з інших губерній було 66 310 чоловік (2,5% від усього населення губернії).

Таблиця 1.3.

Походження переселенців на Півдні України (період 1861-1897 рр.)

Райони виходу переселенців	Кількість переселенців, які заселялися		
	У повітах	У містах	Всього губернії
Правобережна Україна	61 603	89 759	151 362
Лівобережна Україна	20 851	21 394	42 245
Російські губернії	7 847	21 049	36 525
Білорусія	4 548	23 203	27 751
Прибалтика	148	1 886	2 034
Всього	94 634	165 283	259 917

Отже, з огляду дані таблиці 1.3. засвідчують, що протягом другої половини XIX століття частка переселенців із українських губерній в «Новоросії» була переважаючою.

Відповідно до національної приналежності й розпочиналася просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України другої половини XIX – початку XX століть. З огляду на те, що розбудова краю відбувалася швидкими темпами, спробуємо класифікувати періоди діяльності інтелігенції, оскільки вона по-різному була залученою до активної суспільної діяльності.

Можна стверджувати, що діяльність інтелігенції простежується від общинного (громадського) до державно-просвітницького, тому що формування та розвиток особистості відбувався одночасно під впливом національного, державного та суспільного освітньо-виховного простору. Тому доречно буде у таблиці 1.4. порівняти кількісне походження переселенців на Півдні України в окремих містах-повітах.

Таблиця 1.4.

Походження переселенців на Півдні України в окремих містах-повітах

Повіт-місто Національність	Херсонський	Олександрійський	Єлисаветградський	Одеський (з градонач.)	Тираспольський	У губернії взагалі
Великороси	17330	11280	1750	23460	4890	5890
Малоруси	120.640	171.600	71550	140.770	55.740	6.880
Білоруси	244.700	6.860	480			913.950
Поляки	2.000 500		150	120	650	4.820
Болгари	1.200	1.730	2.480	2.430	4.360	12.200
Греко-болгари			150	4.130		4.280
Греки	4.000			1.160	50	5.210
Молдавани	6.5000	4.860	18.780	6.310	27.720	109.660
Вірмени	3.000					3.000
Німці	2.300	1.850	1.980	32.140	8.550	47.410
Шведи	3300					330
Французи	600					600
Італійці	300					300
Євреї	60.000	15.000	1.090 90	5.380 230	1.400	83.190
Цигани	100		200	250		550
Загалом	323.800	169.100	213.400	107.400	85.500	1.184.600

Таким чином, як свідчать дані таблиці 1.4., у Херсонській губернії переважало російське населення – 77,15 %; молдавани – 9,25 %, євреї – 7,02%, німці – 4 %, болгари – 1,02 %, а кожна з інших народностей менше 0,5 %. Проте серед сільського населення росіян 64.600 душ, українців – 597.180 душ; тобто росіян 9,5 %, українців – 89,2 % і білорусів 1,1% всієї кількості росіян у повітах, без міст [397, с. 1, 2, 24, 25, 54-55, 63, 64].

Німецькі переселенці прибували до губернії у невеликій кількості за спеціальними дозволами. На початку було лише два поселення: Гелененталь (1838 р.) на землях Тираспольського (Одеського) повіту та Ней Данциг (1843 р.) на території Херсонського повіту. До реформи 1861 р. витрачалися великі кошти на переселення єврейського населення із залученням до землеробства. Проте цей

процес був складним і не дав результатів. Значною була питома вага переселенців із купецтва і міщанства – 6027 душ чоловічої статі, або 26,16%. У зв'язку зі зростанням торгових міст, суднобудування кількість населення невпинно зростала (*Див. додаток Б*).

З таблиць додатків видно, що в 1851-1854 рр. (До 1 січня 1855 р.) механічний приріст населення склав 20 565 душ чоловічої статі (3 462 555 до 483 122 душ чол. статі.), у тому числі неподатного населення, не враховане в табл. 3»а» «Додатків», зросла на 9922 душі чоловічої статі. Дані таблиць свідчить, що найбільша кількість новоселів прибуло до Херсонської губернії в мирні роки, що передують Кримській війні, або відразу після її закінчення (1851 1853 1857 р.).

Усе сказане дозволяє дійти висновку, що в 50-ті роки ХІХ ст. : 1) кількість переселенців до Херсонської губернії збільшується, хоча і не досягає рівня кінця ХVІІІ – першої третини ХІХ ст. ; 2) заселення губернії здійснюється переважно легальним шляхом; 3) основну масу переселенців становили міські податкові стану (купці і міщани), а також державні селяни; 4) кількість переселенців на Херсонщину приватновласницьких селян скоротилося ще більш і «а їх частку припадає лише близько 20% загальної кількості всіх переселенців; 5) заселяються, як і раніше, в основному південні, менш освоєні повіти: Тіраспольський і Херсонський; 6) природний приріст відіграє провідну роль у збільшенні населення.

У Херсонській губернії положення було трохи іншим. На початку ХІХ ст. державне селянство становило тут менше половини всього населення. Табл. 67 *додатку Б* показує, що в 40-50-х года'х питома вага цієї категорії населення збільшується (1842 р – 43,04%, 1854 р -45 57%, 1858 р – 47 ,33%), однак, так і не досягає 50%. Більше половини населення ставилося в 1858 р до розряду державних селян тільки в Олександрійському (58,77%) і Херсонському (51,68 %) повітах.

У 50-ті роки ХІХ ст. (1857-1858 рр.) були складені церковно-приходські списки, здатні фіксувати чисельність і національний склад населення країни. У сукупності з даними Х ревізії і звітами губернаторів ці списки дозволяють

створити зразкові уявлення про етнічний склад населення.

У Херсонській губернії біля половини населення були неподатними (47,35%, або 52 526 душ чоловічої статі). Особливо великою була питома вага цих категорій у Миколаєві (56,04%), Одесі (46,30%), Вознесенську (8,30%), Новогеоргієвську (8,8%) і т. д. Майже третина всього населення губернії мешкала в містах: Одеса – 38 576 душ чоловічої статі і 61 799 душ обох статей), Миколаїв – 22 559 душ чоловічої статі і 38 688 душ обох статей, Херсон – 12 406 душ чоловічої статі і 21 244 душ обох статей. Одеса за кількістю мешканців поступалася лише Петербургу і Москві. Саме на Півдні України відбувався перехід державного селянства до міщан.

За даними звітів херсонського губернатора, природний приріст у 1850-1857 рр. складав 46 567 душ чоловічої статі. У 1850 р. він був рівним 3560 осіб, у 1851 р. – 5 727, у 1852 р. – 6 093, у 1853 р. – 8 519, у 1854 р. – 8 245, у 1855 р. – 3 681, у 1856 р. – 1447 і в 1857 р. – 9 285 душам чоловічої статі [128, с. 236].

Протягом ХІХ століття відбувалося становлення системи освіти різних національностей, особливо – поширення української мови та культури. Протягом другої половини ХІХ століття просвітництво на Півдні виявляється у чотирьох напрямках: створення релігійних національних шкіл (початкової школи) для російського, єврейського, німецького, грецького населення, запровадження приватних гімназій та училищ, започаткування земських шкіл, поширення професійної та вищої освіти без урахування національної приналежності. Проте спостерігається той факт, що для українського населення школи з рідною мовою навчання були під заборонаю. Існуючі обмеження з боку правлячих кіл права щодо задоволення права отримання освіти, перешкоджання навчанню дітей українців сприяли активності громадських та освітніх діячів лише з кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Велику роль у розвитку освіти в Херсоні другої половини ХІХ ст. мало земство, яке ми відносимо до управлінського типу інтелігенції Півдня України. У його діяльності питання освіти стояли на першому місці. На свої кошти земство в 1866 р. відкрило і утримувало по одній школі для дітей робітників на Військовому

форштадті і Забалці. У них навчалися близько 207 учнів (з них 20 дівчаток). Земство надавало допомогу в вигляді посібників багатьом навчальним закладам: сільськогосподарському училищу, фельдшерської школи, учительській семінарії. У 1874 р при жіночій гімназії на кошти земства відкриті педагогічні курси, що підготували для земських шкіл велику кількість народних вчителів. Земство значно сприяло проведенню вчительських з'їздів у Херсоні, щорічних вчительських курсів, виплачувало вчителям платню в розмірі 300 рублів на рік, утримувало своїх стипендіатів. Слід зазначити, що станом на 1866 рік у Херсонській губернії функціонувала, приблизно, 501 школа, де навчалось 17088 учнів. Порівняльні дані Херсонського, Ананьївського, Одеського повіти губернії подано у таблиці 1.5. [254, с. 1-3].

Таблиця 1.5

Кількість шкіл та учнів у Херсонській губернії в 1866 році

Повіти губернії	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість учениць	Разом
Херсонський	182	2286	296	2582
Ананьївський	85	1620	320	1940
Одеський	104	4208	2669	6877

За архівними даними наприкінці ХІХ століття в Херсонській губернії працювало 1574 школи. Із них: земських – 411, міністерських – 59, громадських – 3, церковно-приходських – 252, шкіл грамоти – 393, міських – 158, німецьких – 138, єврейських міських і сільських – 97, приватних міських і сільських – 63 [294, с. 50]. Для порівняння наводимо таблицю 1.6. розвитку шкіл у Херсонській губернії протягом 1880-1898 років.

Таблиця 1.6.

Кількість шкіл у повітах Херсонській губернії в 1880-1898 рр.

Повіти губернії	1880	1885	1890	1895	1898	Позитивні зміни	Негативні зміни
Херсонський	36	52	52	63	123	+ 87	
Ананьївський	37	44	45	51	57	+ 20	
Одеський	24	34	42	43	59	+ 35	

Станом на 1914 рік у школах теж навчалось більше хлопців, ніж дівчат, але в порівнянні з 1895 р. їх кількість збільшується.

Дані таблиці 1.7. свідчать, що, завдяки діяльності інтелігенції, проведення активної роз'яснювальної роботи щодо нових можливостей розвитку регіону, відбувається зростання шкіл та кількості учнів як чоловічої, так і жіночої статі. Основною мовою навчання була російська.

Таблиця 1.7.

Кількість учнів, що навчалися в школах Херсонської губернії

Кількість учнів у школах губернії (%)		
Рік	Хлопців	Дівчат
1895	82,5	17,5
1905	67,2	32,8
1914	62,4	37,6

У період другої половини XIX – початку XX століття швидкими темпами поширюється не тільки початкова, а й професійна освіта з урахування регіональних потреб (суднобудування, сільське господарство, рибальство, торгівля тощо), відбувається процес адаптації іншомовних представників до спілкування та навчання державною мовою, узагальнення способів взаємодії з оточенням, збереження власних культурних традицій та культури. Адже завдяки географічним, економічним особливостям Південь відрізнявся від центральних регіонів імперії, оскільки кожне місто мало своє спрямування і, відповідно – умови для свого розвитку. Так, Херсон – адміністративний центр Півдня України – поширення фермерства та суднобудування; Миколаїв завдяки своєму військово-стратегічному значенню, розбудовував військово-морський флот і, відповідно, готував професійне забезпечення; Одеса – економічно-культурне спрямування – розвиток вищої освіти, бібліотек, музеїв тощо. При цьому весь освітній процес підпорядковувався державним вимогам та морально-етичним нормам віросповідання кожного представника общини, які існували на Півдні України, хоча він був багатоваріантним, що сприяло його подальшому розвитку.

Важливим моментом у розвитку освіти Півдня України стало створення

земств, однією з основних функцій яких було здійснення просвітницької діяльності серед народу. За твердженням історика Ю. Надольської, важливим етапом розвитку освіти Півдня України стало заснування земствами малокомплектних земських шкіл, максимально наближених до потреб народу. Можливостями створення земських шкіл активно скористалися болгари, чехи, греки, що прагнули використовувати їх не лише як засіб просвіти, але й як вагомий чинник збереження національної самобутності [252, с. 47-52].

Поширення на території Півдня національних колоніальних навчальних закладів, початкових шкіл у сільських та військових поселеннях є цілком закономірним, адже високі темпи соціально-економічного розвитку регіону стимулювали підйом початкової, середньої та вищої освіти. Крім того, полікультурність простору обумовила надзвичайно «строкату» картину просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції.

При цьому, ми можемо стверджувати, що саме на Півдні України були започатковані умови соціалізації особистості у полікультурному просторі, умови толерантності та взаємопорозуміння. Доречним буде звернути увагу на те, що освітній простір взаємодіє із природним, культурним, етнічним середовищем. І на основі взаємодії створюється певний територіальний виховний простір, у нашому випадку – це Південь України другої половини XIX – початку XX століть, що сприяв вихованню дітей і дорослих в умовах полікультурності, поваги, проте з дотриманням загальнодержавних вимог, які відповідали внутрішнім потребам розвитку регіону.

Починаючи з другої половини XIX століття, на Півдні України були закладені міцні основи для формування ціннісних орієнтацій, стійких норм моралі в умовах полікультурного освітнього простору, адже вони формувалися не за традиційними зразками поведінки, а на основі ситуацій, що склалися, з урахуванням власних інтересів та інтересів суспільства в цілому.

Таким чином, освітній простір Півдня України другої половини XIX – початку XX століття був багатограним: виховний простір сім'ї, виховний простір церкви, виховний простір шкіл як державних, так і недержавних;

виховний простір виправних закладів, виховний простір добродійних організацій, що, у свою чергу, утворювали єдину державну систему освіти й виховання, даючи змогу долучитися соціально активній інтелігенції до просвітницько-педагогічної діяльності.

Загалом, у педагогічній науці освітній простір є важливою характеристикою освітнього процесу і відтворює основні етапи і закономірності розвитку освіти та виховання як фундаментальної характеристики суспільства; об'єднує ідеї освіти і виховання, освітньо-виховну діяльність із освітніми подіями, явищами, суспільним досвідом; сприяє трансляції загальнолюдських цінностей, правил і норм новому поколінню, впливає на формування особистості та всієї спільноти.

1.3. Періодизація просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України

Людське буття відбувається у різних часових і просторових координатах, коли важливі наукові відкриття впливають на перебіг природних і соціальних процесів. З огляду на те, що у дослідженні проводиться ретроспективний аналіз другої половини ХІХ – початку ХХ століть, то основною категорією і кількісною основою періодизації є «історичний час».

Зашкільняк Л. надає таке тлумачення поняття «періодизація» (від грец. *περίοδος* – обхід, колооберт, певний проміжок часу) – раціональний спосіб впорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу [109, с. 66]. На думку вченого, періодизація створює необхідні умови для структуризації та систематизації історичного матеріалу, вивчення й осмислення змін природних і соціальних форм буття людини та людства, створення різних моделей і теорій, які їх пояснюють, а головне – дає шкалу їх виміру. Разом із тим пізнання історичне має справу з надзвичайно складними і структурованими об'єктами – людиною, спільнотою, суспільством, державою тощо, які зазнають постійних змін у часових і просторових

координатах й представлені в дослідженні в суб'єктивно реконструйованому вигляді. Тому періодизація, що здійснюється за певними понятійно-категоріальними критеріями, неминуче спрощує і спотворює історичну реальність. Вона служить пізнавальним цілям, але не абсолютизує об'єктивності здобутих за її допомоги знань, оскільки базується на врахуванні окремих чинників, а не всього їх комплексу [109, с. 66].

У науковому дискурсі визначення періодизації з різних боків найбільш актуальним залишається аспект, пов'язаний із розмежуванням понять: «епоха», «період», «етап». «Періодизація, – як слушно зазначає О. Школа, – це поділ всього процесу розвитку науки на відрізки часу, які відрізняються один від одного специфічними особливостями, встановленими на основі об'єктивних критеріїв та принципів. Цей поділ може мати загальний характер і стосуватися цілої науки або її частини, якій притаманні певні відмінні риси, що зумовлюють більш детальне виділення часових рамок. Тому періодизацію структурно можна представити таким чином: епоха, період, етап... Період – проміжок часу, протягом якого відбувається певний процес. Етап – відрізок часу в розвитку будь-якого руху, процесу» [424].

У своїх дослідженнях науковці звертають увагу на відсутність єдиного підходу щодо визначення сутності та виокремлюють провідні тенденції розуміння поняття «періодизація». Так, Т. Попова, розглядає «періодизацію» як базову конструкцію; певну схему (кістяк, скелет), на яку «нанизано» множину подій – результатів пізнавальної діяльності у вигляді «фактів-знання», що у своїй сукупності являють образ певного явища, що виступає у якості об'єкта періодизації – об'єкта пізнання [323, с. 2]. Проте, Л. Наточий тлумачить «періодизацію» як інструмент пізнання об'єкта, який сприяє уточненню чи трансформації первісного образу. Автор зазначає, що трансформація складається у результат та узагальнення дослідження, є формою синтетичного типу досліджень. Таким чином, періодизація відбиває логіку процесу розвитку об'єкта пізнання, становлячи «зриму формулу», й одночасно є методологічним засобом, одним із інструментів пізнавальної діяльності [243, с. 43].

У дослідженні здійснена періодизація просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України другої половини XIX – початку XX століть на основі різних точок зору щодо даного питання. В історії педагогіки як дотичне його досліджували Л. Березівська [19], Н. Гупан [72], В. Кравець [167], О. Сухомлинська [380]. Однак, проблема періодизації просвітницької діяльності інтелігенції у вітчизняній історико-педагогічній науці окремо не вивчалась. Тому це питання є одним із актуальних у сучасній педагогічній науці.

На думку О. Сухомлинської, проблема періодизації розвитку будь-яких явищ, тобто визначення певних періодів – одна з найбільш складних, комплексних і багаторівневих проблем наукового знання [379, с. 47].

Дослідниця вважає, що питання періодизації постає в науці тоді, коли відбувається певна криза, стають переконливими засади і аргументи, на яких вона базується. Це відбувається і тоді, коли відкривається і поповнюється дослідницьке коло, тобто розширюється джерельна база дослідження певного історико-педагогічного явища (феномену), відкривається щось нове, переглядаються усталені погляди і положення, тобто змінюється науковий дискурс [379, с. 49].

Таким чином, від того, що береться за основу періодизації, який контекст вкладається в той чи інший період, що виступає рушійною силою зміни періоду, відбувається розгортання певного науково-дослідницького поля [380]. Щодо періодизації історико-педагогічного процесу, то вона пов'язана з періодизацією історії країни, адже фіксує певним специфічним чином її основні етапи, хоча ні в якому разі з нею повністю не співпадає, оскільки освітні процеси завжди є відображенням загального стану культури й суспільства [379, с. 47].

Під періодизацією Н. Гупан розуміє «логічне розмежування досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики його відносно самостійних окремих етапів. Така характеристика має відображати як загальні закономірності розвитку суспільного життя, так і специфічні, а також суттєві складники основних методів і форм генези проблеми» [72, с. 19].

У дослідженнях 60-80-х років XX століття вчені М. Грищенко [68, с. 124-126], М. Грищенко [69], О. Дзевєрін [82, с. 135-188] виокремлюють та

розкривають етапи трансформації в системі освіти та педагогічній думці після Жовтневої революції. Так, Я. Бурлака[45, с. 7-9] виділяє етапи з урахуванням творення державності у тоталітарному суспільстві та за умов незалежності. У праці «Історія освіти в Україні» С. Сірополка, ученим визначена «еволюція освітньої справи», яка встановлена й обґрунтована у зв'язку зі «змінами соціально-політичного життя українського народу». Автор починає опис історії освіти від часу хрещення України-Русі [359, с. 21].

Загалом історія періодизації розглянута М Левківським у науковій праці «Історія педагогіки». Учений виокремлює: періодизацію школи й педагогіки початку ХХ століття; школи й педагогіки України у радянський період (20-80 роки) з урахуванням розвитку національної освіти в 20-ті роки; уніфікації загальної освіти в 30-ті роки; особливостей становлення освіти у післявоєнний час (40-50 роки); розвитку школи й педагогіки у 60-ті роки; школи і педагогіки України у період застою (70-80 роки); утвердження демократичних державно-громадських засад освіти (з 90-х років) [181].

В «Історії національної освіти і педагогічної думки в Україні» Л. Медвідь також подає періодизацію радянського періоду розвитку національної освіти і педагогічної думки в УНР [203].

Тож, як свідчить аналіз наукової літератури, в основу періодизації української національної педагогічної думки, за словами О.Сухомлинської, покладені стадіально-формаційний, цивілізаційний та культурологічний підходи, а «також визначення типів світоглядних позицій, тлумачення «культурного ядра», які переважали, домінували у певний час» [380, с. 49].

Ураховуючи предмет нашого дослідження, зупинимось на наявних періодизаціях освіти та виховання другої половини ХІХ – початку ХХ століть, адже нам необхідно врахувати і соціальні, політико-правові, економічні, релігійні аспекти як один процес. Саме вони, разом із педагогічними процесами, на думку О.Сухомлинської, задають параметри шкільної політики, функціонування освіти і виступають фундаментом для періодизації розвитку освіти [380, с. 48].

Дослідники виокремлюють в окремий етап виникнення перших чоловічих

гімназій, крім того розмежовують 60-90-і рр. ХІХ століття як розквіт гімназичної освіти (поділ на реальну й класичну) та 1905-1917 рр. – кризу гімназичної освіти (вплив революційної ситуації на освітній процес).

Періодизацію діяльності українських Громад другої половини ХІХ – початку ХХ ст. досліджувала Н. Побірченко [312] за такою схемою: I період – 60-ті роки ХІХ століття: характеризується становленням педагогічно-просвітницької діяльності українських Громад (культурницька робота), недільні школи, видавнича діяльність, підручникотворення, народні читання, змагання за українську мову в школі як мову викладання; II період – 70-ті роки ХІХ століття: відбувається піднесення наукової діяльності, видання творів з української етнографії, мови, літератури, мистецтва, створення підручників для народних шкіл; III період – 80-ті роки ХІХ століття: об'єднання науково-просвітницьких сил навколо громадського журналу «Киевская старина»; становлення і розвиток української літературної мови, видавнича діяльність; IV період – 90-ті роки ХІХ століття: консолідація громадських сил у Всеукраїнську Організацію Громад; створення українського словника, унормування української літературної мови, боротьба за українську мову в народній школі, популяризація національного виховання через власні друковані видання; V період – 1900-1907 роки: змагання членів українських Громад за національну школу.

На основі аналізу педагогічної теорії і практики означеного періоду М. Пагутою виокремлено дванадцять основних періодів розвитку вітчизняної професійної освіти, кожен із яких характеризується змінами у професійній підготовці, зумовленими як державною політикою, так і розвитком педагогічної науки загалом. Розробляючи періодизацію розвитку вітчизняної професійної освіти (ХІХ – початок ХХІ ст.), М. Пагута акцентує увагу на створенні спеціальних освітніх закладів у певний період часу, а саме: розвиток вищої, середньої та нижчої професійної освіти, поява спеціалізованих професійних училищ; створення системи професійної (промислової та сільськогосподарської) освіти й органів управління ними, початком підготовки викладачів для професійних шкіл; становлення і розвиток національної системи освіти в період

визвольних руху українського народу [303, с. 300–301].

Розробляючи періодизацію розвитку управління національною школою в Україні другої половини XIX – початку XX століть, М. Кудла за її основу бере основні нормативно-законодавчі документи, суспільно-історичні, соціально-політичні та економічні детермінанти [174].

У дослідженні Н. Мерліної, де розкрито особливості додаткової математичної освіти школярів, виокремлюється дев'ять етапів розвитку і становлення проблеми дослідження: X-XVII ст.; XVIII – до 1804 р.; 1804 р. – друга половина XIX ст.; 70-і рр. XIX ст. – 1918 р.; 1918-1930 рр.; 1931-1960 рр.; 1961-1982 рр.; 1982-1991 рр.; 1991-2002 рр. [207, с. 31-59].

Аналізуючи сутність елітарної освіти в Росії, К. Самарцева виводить також часові періоди та їх характеристику: I період – кінець XVIII – перша чверть XIX століття – період виховання нової «породи людей»; II період – 1825-1855 рр. – на цьому етапі держава прагнула жорсткого контролю за освітою; III період – 1855 – перша половина 90-х років XIX століття – завдання формування високого рівня інтелекту і культури, служіння батьківщині, патріота держави, законслухняного громадянина і батька (матері) родини; IV період – друга половина 90-х років XIX – початок XX століття – створення вищої професійної освіти [349].

Слід зазначити, що в історії української педагогічної думки досліджувалися різні аспекти періоду другої половини XIX – початку XX століть, зокрема: питання становлення художньої освіти в Україні у другій половині XIX – початку XX століття вивчали Н. Побірченко [312], В. Старченко [372], М. Фомічова [392], В. Шмагало [425] та ін.; проблеми становлення загальної музичної освіти та розвитку культуротворчих процесів, що відбувались в Україні у XIX ст., приділяли значну увагу С. Сірополко [359], О. Субтельний [378], М. Ярмаченко [433] та ін.; питання реформування шкільної освіти – Л. Березівська [20]; періодизації становлення та розвитку вітчизняної професійної освіти присвятили розвідки Н. Гупан [72], І. Лікарчук [187], О. Невмержицька [244] та інші вчені.

На нашу ж думку, періодизація просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції має одночасно спиратись і на основні етапи суспільного розвитку,

політичної історії, культурного руху, на етапи релігійності, на особливості розвитку співіснування в умовах полікультурності та своєрідність процесів розвитку самого простору. Адже наукова, публіцистична, етнологічна, художня, педагогічна, методична діяльність представників інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. стала основою національної педагогічної думки в Україні й поштовхом для подальшого розвитку ідей національної освіти і школи.

Аналізуючи наявні періодизації, можна стверджувати, що вони стосуються розвитку історії педагогічної думки, соціально-економічних реформ тощо. У випадку побудови періодизації просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України саме поєднання й врахування дії всіх означених чинників вважаємо визначальним, що й спричинило наше звернення до цієї проблеми.

Як відомо, межі дослідження припадають на становлення державної системи впливу на особистість. У нашому дослідженні цей період буде розподілено на декілька, що дасть змогу більш чітко і конкретно відстежити особливості соціальної активності інтелігенції. Вважаємо за необхідне проаналізувати наукові розвідки педагогів, громадських і культурно-освітніх діячів, статистичні описи, календарі губернії, публікації на сторінках періодичних видань другої половини XIX – початку XX століття, законодавчу, нормативно-правову базу досліджуваного періоду, для з'ясування їх впливу на розвиток просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України в другій половині XIX – початку XX століття. Враховуючи напрацювання дослідників історії педагогіки, педагогічної думки України і спираючись на власні міркування щодо процесу просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України в другій половині XIX – початку XX століття, а також на основі аналізу періодизацій учених (М. Кудла, Н. Морозова, Н. Побірченко, К. Самарцева), архівних матеріалів про освітні процеси досліджуваного періоду, виявлених тенденцій суспільно-педагогічного руху, прояву активності різних груп інтелігенції нами було виокремлено такі етапи просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX століття:

I етап – 1850 – 1869 рр. – конфесійно-світоглядний;

II етап – 1870 – 1889 рр. – науково-просвітницький;

III етап – 1890 – 1917 рр. – національно-просвітницький.

Для зручності періодизацію наводимо у *додатку В*. Проте, запропонована періодизація є до певної міри умовною, потребує уточнень, доповнень, однак може стати структурним фундаментом досліджень на нових методологічних засадах в українській історико-педагогічній науці.

Перший етап визначаємо 1850-1869 роками ХІХ століття, який ми можемо інтерпретувати як конфесійно-просвітницький. За нижню межу вважаємо доречним узяти початок діяльності одного з представників інтелігенції - М. Воронцова, який у 1850 році підтримав ініціативу архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія про відновлення стародавніх пам'ятників християнства [259, с. 19] та поширення історичних знань серед населення Півдня України, відкриття бібліотек, читалень, музеїв.

Таким чином, вплив духовного виховання обумовлював прояви доброчинності серед усіх верств населення. Підтвердженням цьому є діяльність благодійних товариств за конфесійною приналежністю, а саме: Одеське відділення Православного Палестинського Товариства, Товариство Свято-Андріївського Братства, Парафіяльне Людинолюбиве товариство при Римокатолицькій церкві у Миколаєві [19]. Варто зауважити, що представники інтелігенції досліджуваного періоду брали активну участь у сфері доброчинності за власної ініціативи і тих потреб, які спостерігали у регіоні.

Прийняття нового університетського статуту у 1863 році дало досить широку автономію в питаннях внутрішнього життя: започаткування вищої освіти для жінок, яку вони могли отримати на приватних вищих жіночих курсах; надання права представникам усіх станів навчатися в гімназіях. Гімназії поділялися на реальні (давали можливість вступу після закінчення до вищих технічних шкіл) і класичні (випускники могли йти навчатися до університетів), з окремим навчанням юнаків і дівчат. Право засновувати початкові школи надавалося приватним особам, земствам та іншим громадським установам, але з

дозволу влади.

Освітня реформа 1864 р., суттєвим документом якої було «Положення про початкові народні училища», передбачала зміцнення в народі релігійних і моральних понять та поширення корисних знань; упроваджувала єдину систему початкової освіти; мережу класичних гімназій та реальних училищ (давали робітничу спеціальність); відновлювала автономію університетів. Учителями могли бути священники, дяки, світські особи, які мали на це право [127, с. 326-327].

За «Положенням про початкові народні училища» запровадили єдину систему початкової освіти. У галузі середньої освіти створювали класичні чоловічі та жіночі гімназії. Право вступати до університету мали випускники лише класичних гімназій. Випускники жіночої гімназії прав на вступ не мали.

Під час реформування системи освіти зроблено акцент на поширенні письменності серед народних мас. Для цього: створювалася популярна література; видавалися підручники; організовувалися школи. Як результат, Південь стає найбільш урбанізованим районом України. Багатство природних сировинних ресурсів, сприятливе географічне положення й економічне законодавство, дешева робоча сила – усе це привертає до України іноземний капітал (бельгійський, французький, меншою мірою – англійський та німецький), що теж мало позитивні наслідки.

Оскільки від самого початку розбудови регіону він формувався як багатонаціональний, то й потреби населення вирізнялися відповідно до національної приналежності. Для українського та російського населення в межах існування кріпацтва в селах достатньо було впливу родини та общини за підтримки церкви. У єврейських колоніях існувала власна система управління, конфесійна замкненість, система національної початкової освіти. Щодо німців-колоністів, то вони також приділяли увагу розвитку національної освіти та її практичній спрямованості.

Просвітницько-педагогічна діяльність в общинах підпорядковувалася вимогам, які приймалися на загальних зборах, старійшини общини дозволяли

проводити освітньо-виховну роботу лише за умови складання іспитів та відповідності віросповідання. Проте державним вимогам щодо знання мови та законів вони теж підпорядковувалися. Слід зазначити, що в німецьких колоніях просвітницько-педагогічна діяльність вирізнялася своєю практичністю та релігійністю змісту. У колоністів-євреїв виникає потреба реалізації в житті і забезпечення гідного існування в умовах полікультурного простору, що вимагало їх інтеграції у соціум. Поширення серед євреїв освіти було принципом єврейської громади.

Тому ми вважаємо, що саме грамотні представники общини відповідали за вирішення освітніх питань. Це так звана конфесійна та учительська інтелігенція. Вони долучалися до облаштування недільних шкіл, шкіл грамоти; шкіл для глухонімих дітей; училища землеробства та садівництва, для забезпечення шкіл учителями існували курси при духовних училищах; на посади вчителів призначалися випускники ліцеїв, інститутів тощо.

Представники конфесійної інтелігенції у недільних проповідях торкалися морально-етичних тем, доводили до відома населення інформацію про значні події держави. Загалом розбудова регіону відбувалася швидко, і ті процеси, що на інших територіях формувалося століттями, на Півдні України охопили досить короткий термін часу. Заселення відбувалося простим людом, купцями, переселенцями-колоністами, біженцями греками та турками-християнами, втікачами від переслідування законом. З огляду на це потрібно було проводити велику просвітницьку роботу з метою дотримання та контролю моральних норм соціуму. Загалом виховання було релігійно-національним і забезпечувалося відвідуванням церкви, читанням житій святих та іншої церковної літератури.

Общини та церква визначали проблему отримання освіти як дітьми, так і дорослими. У цей період, відбувається створення народної школи. Як зазначає М.Чехов, історія нової школи починається з кінця 50-х років XIX століття, зі створення народної школи [414, с. 5], а це вимагало грамотних кадрів.

Слід зазначити, що із розвитком регіону виникає і таке негативне явище як проституція. Тому представники церковної, учительської, медичної інтелігенції

поширювали інформацію про венеричні хвороби, слідкували, щоб публічні заклади не були створені біля шкіл, училищ, храмів, державних закладів.

Після скасування кріпацтва за Положенням 1864 року створюються земства. Саме його представники займалися організацією медичної допомоги, розвитком освіти, пошти, збирали статистичні дані, упорядковували дороги.

Загалом представники общинної та конфесійної інтелігенції мали свідому спрямованість на зміну освітньо-виховного простору регіону. Завдяки своїй активності у справі вирішення общинних проблем, вони сприяли вирішенню проблеми сирітства, безпритульності та бездоглядності, залучаючи до цього активних членів спільноти. У межах національних колоній общини та церква сприяли розбудові в новому освітньо-виховному просторі власної освіти, вивченню власної історії та збереженню власної самобутності на новій батьківщині, проте відповідно до вимог держави основними формами діяльності були проповіді, бесіди, читання.

Представники педагогічної інтелігенції: викладачі, випускники університетів, випускники професійних шкіл – активно сприяли соціокультурним змінам на Півдні України. Індустріалізація сприяла розвитку міст. Особливо швидко розвивалася Одеса, яка вийшла на перше місце в Україні за кількістю промислових підприємств та обсягом промислового виробництва.

З 1870 року кількість лікарень на Півдні України зростає. Своєю активною діяльністю починає медична інтелігенція. Лікарі долучаються до читання лекцій у монастирях, недільних школах. Організуються спеціальні публічні лекції за різноманітною тематикою. Отже, така активність з боку інтелігенції дає змогу виокремити нижню межу другого етапу з 1870 року.

Другий етап визначено за такими часовими межами - з 1870 по 1889 рік XIX століття – науково-просвітницький. У цей час стрімкими темпами розвивається в регіоні промисловість, торгівельний та морський флот, корабле- та суднобудування, комерційна справа, у сільській місцевості – нові форми ведення господарства. Отже, виникає необхідність у нових навчальних закладах, професійних училищах та курсах. Збільшення кількості дітей-підкидьків потребує

запровадження сирітських будинків, притулків, нових закладів опіки та піклування людьми похилого віку, сліпими та глухонімими. До вирішення губернських та повітових питань залучалися гласні – вибрані особи від різних верств населення: дворян, купців, міщан, комерсантів, міських жителів. Гласні земств не належали до професійного чиновництва, оскільки обиралися від населення, і не призначалися урядом. У цей період розширюється зміст навчальних програм, представники інтелігенції допомагають здібним учням отримати освіту: звертаються з питанням про призначення стипендій, виплат на утримання вчителів та їх житла. Збільшується кількість навчальних закладів: класичні гімназії, реальні училища, жіночі курси тощо. Крім того, призначаються приватні стипендії від осіб духовного та купецького звання, що дає змогу долучитися здібним учням до навчання; субсидії від земства для навчання у конкретному вузі.

З огляду на те, що Південь від початку своєї розбудови мав як імперські зразки господарювання, так і європейські, потрібні були кваліфіковані фахівці для суднобудування, для сільського господарства, для розвитку річкової і морської торгівлі тощо. Тому у другій половині XIX століття створюється низка закладів освіти та виховання: морехідні класи та училища, комерційні училища, міські школи та училища, приватні школи, приватні гімназії, різні курси, кадетські корпуси, військові училища, ремісничі училища, ліцей, університет. Завдяки громадсько-доброчинній діяльності інтелігенції виникають притулки для кинутих дітей, забезпечується їх виховання та освіта з обов'язковим наданням навичок ремесла; заклади освіти та виховання: державні та недержавні, національні школи та училища, професійні училища, учительські курси, учительські училища; забезпечення дітей-сиріт та соціальних сиріт ремісничою професією та влаштування на роботу; жіноча освіта; запроваджена форма всестанового навчання.

Відповідно до прийнятого у 1870 році «Положення про вчительські семінарії» випускники учительських семінарій здобували загальноосвітню підготовку, але педагогічна підготовка була не на досить високому рівні. Учителів

готували також жіночі гімназії з педагогічними класами, єпархіальні училища, педагогічні курси при міських училищах. Одним із відомих в Україні учительських семінарій була й Херсонська.

Учителів міських шкіл і вищих початкових училищ готували вчительські інститути та педагогічні курси для вчителів, що існували при різних навчальних закладах. Одним із таких вчительських інститутів був Миколаївський (існував до 1913 року).

Церква відповідно до віросповідання опікувалася питаннями релігійної освіти та виховання у відповідності до вимог держави; проте основним завданням будь-якої церкви було виховання любові до ближнього, до землі, на якій живеш, та держави.

У зазначений період колоністи починають активно асимілюватися серед іншого населення регіону, особливо це стосується вивчення державної мови, яка давала змогу мати певні пільги. Під впливом нових виробничих відносин, німецьких та єврейських колоністів були зроблені реальні кроки у вирішенні проблеми жіночої освіти: у початкових школах мала місце стійка тенденція до випереджального росту кількості дівчаток і поступовому їх вирівнюванню до кількості хлопчиків. У середній школі також наявна така тенденція, до того ж створювалися змішані навчальні заклади.

У другому періоді спостерігається зміна в ієрархії суспільного впливу на особистість з боку інституцій, тобто за вагомого впливу на особистість церкви та родини спостерігається вплив державних інституцій на отримання професійних навичок відповідно до потреб регіону.

Основними формами діяльності стають професійні курси, добродійні вечори, бали, лекції, літературно-художні заходи з використанням «чарівного ліхтаря», церковні проповіді, народні читання.

Не лишається поза увагою і дозвілля населення. Так, створюються музеї, бібліотеки, спортивні майданчики на благодійні кошти та за рахунок меценатів.

У педагогічної та наукової інтелігенції виникає зацікавленість в українській мові. Край відвідують відомі українські письменники, зокрема: Л. Дніпрова-Чайка

(1885-1890 pp.), починають ставити спектаклі українською мовою.

Слід зазначити, що збережені щорічні звіти, протоколи засідань, листування дають змогу зробити висновки про роботу Комітету народних читань, починаючи з 1890 р. За статистичними даними пріоритетною формою роботи товариства стало запровадження циклу публічних читань у вигляді лекцій української релігійної, історичної, географічної, науково-технічної, літературної та політико-самодержавної спрямованості, із демонстрацією тіньових малюнків. Широка тематична амплітуда читань завуальовувала дійсну мету діяльності, яка, на наш погляд, базувалась на принципах згуртування українського етносу. Саме тому вбачаємо за необхідне виокремити новий третій етап діяльності інтелігенції – національно-просвітницький – та вважати 1890 рік нижньою його межею.

Часові рамки третього етапу визначено з 1890 року по 1917 рік. Це найбільш активний період залучення до навчання рідною мовою, відвідування вистав, публічних лекцій без розрізнення віросповідання. Виходячи із зазначеного вище, можна стверджувати, що високими досягненнями в економічній, культурній сфері Південь зобов'язаний саме безкорисній просвітницько-педагогічній діяльності інтелігенції. Вона створила фундамент для розвитку системи освіти, культури, дозвілля в державі. Курс на національне виховання та боротьбу з традиційно самодержавними поглядами на процес русифікації населення обрали культурно-просвітні товариства міста.

Завершення індустріалізації степової України припадає на початок ХХ століття. Вагомими промисловими центрами країни, особливо машинобудування, стали Харків, Катеринослав та Одеса. Одеса була на той час найбільшим містом України (400 тис. жителів) і поряд із Херсоном та Миколаєвом стала її морськими воротами. Усе це призвело до швидкого розвитку всіх галузей промисловості й активного використання в ній наукових здобутків.

Особливо вагома роль інтелігенції у розбудові української мови та культури на Півдні. Створювалися товариства «Просвіта», національні товариства, кооперативи, аматорські театри, що значно впливали на становлення шкільництва та науки. Слід зауважити, початок ХХ століття був одним із найважливіших

етапів у розвитку культурно-освітнього руху.

У 1910 році Одеські просвітяни організували «Одеський український клуб», на меті якого було виконання просвітницьких функцій. А в 1911 році з музично-драматичної секції «Просвіти» було створено товариство «Українська хата в Одесі». Напередодні першої світової війни розширилися безпосередні культурно-освітні зв'язки Півдня України з Галичиною. Про це свідчить організована в Одесі у 1911 році Всеросійська фабрично-заводська мистецько-артистична промислова виставка, на якій діяв окремий павільйон під назвою «Галичина – австрійська Україна», де низка товарів та виробів із Галичини отримала золоті та срібні медалі, а львівську «Просвіту» було нагороджено похвальною грамотою за успішну просвітницьку діяльність.

Слід зазначити, що усі верстви населення мали змогу отримувати середню освіту, а випускники усієї середньої школи – вступити до університету. В цей період збільшується фінансування земствами, приватними особами навчальних закладів, зміцнюється їх матеріальна база. У регіоні вводиться загальна початкова освіта завдяки високому матеріальному забезпеченню поселенців – німців, євреїв, греків, болгар, та збільшення попиту на підготовку кадрів середньої ланки, перетворення одно- та двокласних шкіл, гімназій на реальні школи та училища. У сфері освіти надаються пільги здібним учням щодо відбування військової повинності – звільнення від неї.

Соціальна активність створила підґрунтя для зацікавленості людською особистістю, її духовними та соціальними потребами. Просвітницька діяльність сприяла формуванню громадянського суспільства, яке пропонувало не тільки ініціативи, але й шляхи їх ефективного і швидкого вирішення. Ініціатива виходила знизу, оскільки базувалася на громадянському усвідомленні того, що розв'язання проблем соціуму повністю залежить від ініціативи громадян, які мешкали в умовах полікультурного освітнього простору.

Завершенням III періоду вважаємо доцільним визначити 1917 рік як такий, що приніс зміни в педагогічній думці та потяг українців до свого відродження й зміни поглядів на освіту населення України. Зниження діяльності інтелігенції

пояснюється призовом більшості населення, що становило медичну, педагогічну, наукову інтелігенцію, серед якої були лікарі, народні вчителі, науковці на дійсну військову службу в 1914 році.

Тому, верхню хронологічну межу обґрунтовуємо з урахуванням соціально-економічних та політичних зрушень, які відбулися в Україні в 1917 р., що в свою чергу призвело до кардинальних змін у суспільно-політичному, економічному та морально-ціннісному устрої держави, до докорінного реформування системи освіти. У цей період кардинально змінюються й соціально-політичні та організаційно-педагогічні умови педагогічно-просвітницької інтелігенції Півдня України. Вплив релігійної освіти знижується, зростає можливість професійного навчання жінок не тільки у гімназіях, а й у вищих навчальних закладах. Дослідження науковців Новоросійського університету поширюються за межами держави: виступи з лекціями, обмін досвідом.

Слід зазначити, що етапи вирізняються своєю специфічною цілісністю, єдністю, тісною взаємодією із зовнішнім середовищем, неоднорідністю, ієрархічністю, раціональністю. У кожному періоді спостерігається тенденція до розширення сфер соціально-педагогічного впливу на спільноту. Значна частина населення не була автохтонною, а свого часу прийняла так званий «виклик нових земель» і кожна група або особа, що переселялась до цього регіону, була змушена шукати шляхи адаптації до нових реалій. Потреби економіки краю, суспільного життя, воєнно-стратегічного значення, торгівлі вимагали від держави, органів місцевого самоврядування і духовного відомства зусиль, спрямованих на розвиток освітнього простору та потреб полікультурного соціуму.

З урахуванням поглядів дослідників, щодо феномену «інтелігенція», тлумачень поданих у словниках, аналізу діяльності представників інтелігенції досліджуваного історичного періоду, до традиційних характерних рис, якими наділена інтелігенція, віднесено:

- інтелектуальність, освіченість та професіоналізм;
- совість та просвітительство, нігілізм та критицизм із орієнтацією на загальну справу, служіння істині та справедливості [70, с. 12];

- благородство, безкорисливість, благодійність, адже заангажованість створює умови для трансформації інтелігенції: вона втрачає свій зміст та ідентичність, свою свободу та призначення [130, с. 12];

- «моральна мужність як єдина форма героїзму, що не вимагає жодних чужих жертв. Високий рівень культури й тривожності за її стан, збереження інтелектуальних сил суспільства з метою спадкоємності розвитку моральної складової в історичному ланцюгу поколінь» [351, с. 5];

- «цілісність особистості, яка продукує ідеал людського достоїнства, впроваджує його в життя і в його ім'я здійснює моральний суд над реальністю» [380, с. 5].

Таким чином, соціальна активність інтелігенції, її безкорислива діяльність сприяла тому, що на Півдні України другої половини XIX – початку XX століть спостерігався високий рівень грамотності, велася роз'яснювальна робота щодо здорового способу життя (заходи профілактики туберкульозу, заразних та інфекційних захворювань). Основними формами просвітницько-педагогічної діяльності стають лекторії, літературно-художні та санітарно-гігієнічні заходи із залученням відомих людей, добродійні бали, ярмарки, професійні курси.

Висновки до першого розділу

Аналіз теоретичного матеріалу дозволив дійти наступних висновків:

Освітній простір Півдня України другої половини XIX – початку XX століть був цілісною системою соціально-педагогічного впливу на особистість та спільноту у просторі координування взаємодії особистості із соціокультурним і природним оточенням, що вирізнявся динамічністю, відображав систему соціальних зв'язків і стосунків у процесі суспільного виховання через заклади інтегрованого виховного впливу і сприяв їх суспільній діяльності та спрямовував на засвоєння загальнолюдських цінностей та соціальних чеснот, розуміння і прагнення розв'язання суспільних проблем. Освітній простір був відображенням основних вимог соціуму до соціальних інституцій як механізмів соціально-педагогічного впливу на особистість та її суспільне буття.

Інтелігенція є об'єктом філософських, історичних, соціологічних, етичних тощо наукових досліджень. Інтелігенція – це соціокультурна спільнота, представники якої вирізняються високим освітнім рівнем і творчим ставленням до професійної і суспільної діяльності, спрямованої на виробництво, поширення і збереження досягнень культури і загальнолюдських цінностей та мають особливі психологічні і морально-етичні риси. До цієї групи належать науковці, інженери, техніки, вчителі, лікарі, працівники управління, митці, священники. Залежно від соціальних функцій, які вони виконують, і типу освіти розрізняють: інтелігенцію науково-технічну, інженерно-технічну, гуманітарну, медичну, військову, художню, педагогічну, комерційну. У період другої половини XIX – початку XX століття в інтелігенції можна виокремити на дві великі групи – світську та духовну.

Отже, можна стверджувати, що інтелігенція характеризується високими інтелектуальними та духовно-моральними якостями, що дозволяє розкрити це суспільне явище в соціальному та морально-етичному аспектах.

Інтелігенція впливала на формування громадянської культури населення, здійснювала добродійну діяльність, підтримувала найменш соціально захищені категорії населення, здійснювала наукову і просвітницьку роботу. Соціальна активність створила підґрунтя для зацікавленості людською особистістю, її духовними та соціальними потребами. Просвітницька діяльність сприяла формуванню громадянського суспільства, яке пропонувало не тільки ініціативи, але й шляхи їх ефективного і швидкого вирішення. Ініціатива виходила знизу, оскільки базувалася на громадянському усвідомленні того, що розв'язання проблем соціуму повністю залежить від ініціативи громадян, які мешкали в умовах полікультурного освітнього простору.

Через рівень соціальної активності та низку протиріч, що існували між потребами регіону у грамотній робочій силі і можливостями процесу забезпечення професійної підготовки населення було розроблено періодизацію педагогічно-просвітницької діяльності інтелігенції другої половини XIX – початку XX століть і виокремлено такі етапи: 1850 – 1869 рр. – конфесійно-

світоглядний; 1870 – 1889 рр. – науково-просвітницький; 1890 – 1917 рр. – національно-просвітницький.

Духовна інтелігенція серед основних форм педагогічно-просвітницької діяльності практикувала проповіді, читання житій святих; учительська інтелігенція – лекції, професійні курси, добродієні вечори, літературно-художні заходи з використанням «чарівного ліхтаря», народні читання, лекторії, санітарно-гігієнічні заходи із залученням відомих людей, добродієні бали, ярмарки, професійні курси, каси взаємодопомоги, призначення стипендій та сплату за навчання, демонстрацію експериментів за допомогою туманних картинок або тіньового театру.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ЕТАПИ ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Конфесійно-свідоглядний етап діяльності інтелігенції

Провітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України у 1850 – 1869 роках обумовлена надбанням регіональних культурних цінностей, утворених взаємодією різних культур та системи політичних і економічних чинників, що мали значний вплив на цей процес. Межі даного періоду визначені з 1850 до 1869 рік, оскільки саме в цей період відбувається демократизація у галузі освіти: на зміну становим школам приходять велика кількість церковно-приходських шкіл, народних училищ, проте основною метою було ствердження у народі релігійних моральних понять і поширення початкової корисної інформації.

Початок 50-х років ХІХ століття ознаменований появою недільних шкіл – новий тип шкіл для підлітків і дорослих, процес утворення яких поширився на інші міста, села. До навчання в цих школах приєдналась українська інтелігенція – вчителі, студенти і взагалі молодь. Усі школи на Півдні України, від загальноосвітніх до вищих, були русифіковані.

Слід зазначити, що саме завдяки особливостям регіону відбувається становлення та розвиток освітньої системи і педагогічних ідей Півдня України як відносно самостійних утворень, що посідали чільне місце у господарчому та культурному освоєнні краю й репрезентували свої цінності. Тому спробуємо з'ясувати освітній потенціал просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції, і почнемо з духовенства, оскільки серед усіх верств населення саме духовенство було покликане через свої безпосередні функції і місце в системі державної влади зберігати й оберігати традиційні устої держави та морально-етичний рівень населення, формувати його загальнолюдські цінності, моральні орієнтири, істини, віру. З огляду на те, що Південь України другої половини ХІХ – початку ХХ століть був населений представниками різних етнічних груп, то й роль

духовенства була відповідно до віросповідання, проте в межах держави, і підпорядковувалася державним вимогам.

Окрім шкіл православного віросповідання, виховання представників інших вірян відбувалося відповідно у їх церквах. Так, центром єврейського релігійного та громадського життя були молитовні будинки та синагоги, що діяли у кожній колонії. Вони були не тільки будинками для молитви, місцем навчання хлопчиків, вивчення Тори і Талмуда, але й місцем зібрання мешканців колонії. Дотримання заповідей, вчення, святості Суботи і свят, соціальної справедливості, благодійності були головними цінностями колонії. Усі без винятку єврейські хлопчики відвідували початкову релігійну школу – хедер, де вивчали єврейську грамоту та релігію. Навчання у хедерах було платним. Перша єврейська школа була відкрита в адміністративному центрі єврейських колоній Херсонської губернії – Великому Нагартаві у 1840 році [421, с. 95-143].

Слід звернути увагу на те, що у Миколаївському відділенні мали змогу отримувати освіту і діти іновірців та інославно: 10 дітей із штундистів: 6 хлопчиків і 4 дівчинки. У Єпархіальному училищі навчалось 13 дівчаток із єврейських родин. Усього учнів у школах інших відомств було 27998 хлопчиків, 7951 дівчат, усього у початкових школах єпархії навчалось 52806, в т.ч. розкольників і штундистів – 22, інославно – 16, євреїв – 146. Не навчалось 141418 дітей [410, с. 123].

Вплив духовного виховання обумовлював прояви доброчинності серед усіх верств населення. Тому у процесі просвітницько-педагогічної діяльності вважаємо за доречне згадати про діяльність благодійних товариств за конфесійною приналежністю, а саме: Одеське відділення Православного Палестинського Товариства, Товариство Свято-Андріївського Братства, Парафіяльне Людинолюбиве товариство при Римо-католицькій церкві у Миколаєві [19].

Одним із представників інтелігенції був М. Воронцов (*додаток Г*), який у 1850 році підтримав ініціативу архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія про відновлення стародавніх пам'яток християнства. Такий далеко

не повний перелік справ, здійснених М. Воронцовим на благо краю. Так, часом раніше, асигновані урядом 10 000 руб. на підтримку кримських пам'яток М. Воронцов направив на організацію Одеського і Керченського музеїв старожитностей у 1826 р. і на проведення І. Бларамберг (*додаток Д*) розкопок курганів. 30 серпня 1830 року на балу в маєтку «Массандра» П. Кеппен (*додаток К*) звернув увагу могутнього правителя Новоросії на необхідність опису древніх фортець, монастирів, пам'яток природи, фіксації топонімів гірничої та південноберегової частин півострова [259, с. 19].

Слід зазначити, що представники інтелігенції надавали підтримку у сфері доброчинності за власної ініціативи і тих потреб, які спостерігали у регіоні. Дбав про Олександрівський сирітський притулок і Ф. Алопеус, перебуваючи на посаді міського голови в середині 50-х років XIX століття. За сприяння його дружини у 1859 році було придбано будинок для приміщення притулку. Стараннями графині Алопеус притулок був відкритий у січні 1862 роки для 100 дітей [63].

У 1865 році представниками творчої інтелігенції в Одесі було засновано Товариство образотворчих мистецтв. Однією з основних цілей цієї організації стало відкриття міської картинної галереї. 24 жовтня 1899 року, після переобладнання будівлі та зібрання експонатів, музей було відкрито. У цьому будинку розміщувалися громадські музеї та картинна галерея Товариства образотворчих мистецтв [51; 324, с. 544-555].

30 травня 1865 року в Одесі відкрилася школа малювання. Газета «Одесский вестник» від 29 травня 1865 року № 114 помістила на своїх сторінках замітку, в якій запрошувала одеситів на відкриття школи і, супутню цьому заходу, виставку «предметів витончених мистецтв». У її змісті також сказано, що ця подія відбудеться по вул. Коблевській, у будинку Райха. Там також можна буде купити програму школи за 25 копійок і каталог виставки, плата за навчання становитиме 3 руб. на місяць, але працюватиме і безкоштовна недільна школа, «...в школу запрошуються так само і пані» [436, с. 121].

Не лишається поза увагою і художньо-естетичне виховання населення Південної України. Так, упродовж 1898 р. в стінах Одеської школи малювання

розпочинається робота зі створення Художнього училища під патронатом Петербурзької Академії мистецтв. У тексті «Історичної записки Одеського Товариства витончених мистецтв» засвідчено: «...думка про художній заклад, який в масі населення міста розвивав би відчуття витонченого, якимось чином облагороджував людину, вперше зародилася в 1863 році серед учасників невеликого гуртка художників і «ревнителів» просвіти...» [131, с. 136].

Учасники гуртка зазначали, що в місті відчувається відсутність витонченого, тому художники й любителі домовились організувати «Одеське Товариства витончених мистецтв», мета якого вбачалась у розвитку смаку й поняття про мистецтво в усіх громадян міста, а тому «...заснувати в Одесі громадську картинну галерею і при ній школу малювання, у якій ремісники могли б вивчати малювання і креслення з використанням його у різних галузях і різних техніках...» [131, с. 136]. Відтак на посаду президента створеного Товариства було призначено князя Семена Михайловича Воронцова (*додаток Ж*), покровителем обрано – генерал-губернатора графа Коцебу, віце-президентом – архітектор-академік Франца Осиповича Маранді.

Перший рік навчання розпочали 190 учнів, з них лише 33 особи сплачували за навчання. З часом бажаючих опанувати художнє мистецтво стає більше. Про розвиток школи свідчить популярність виставок робіт учнів, що почали влаштовуватись у будівлі Біржі. Вернісажі відзначалися вагомістю представлених робіт: так, наприклад, в одному з документів 1873 р. зазначається, що представлено 195 робіт від 159 учнів, з них 67 кращих малюнків відіслані до Петербурзької академії мистецтв [273].

До представників творчої інтелігенції Півдня України належать архітектори Ф. Боффо, Л. Оттон, Ф. Гонсіоровський, які надавали допомогу школі. Серед відомих художньо-мистецьких діячів, діяльність яких пов'язана з Одеською школою малювання І. Айвазовський, Н. Альтман, І. Бродський, Д. Бурлюк, Т. Верещагін, П. Волокидін, М. Врубель, Б. Едуардс, К. Костанді Р. Ладигенський, Л. Пастернак, І. Рєпін, Р. Судновський, А. Шовкуненко та ін. У *додатку К* подано портрети представників творчої інтелігенції.

Набуваючи популярності, при школі малювання організовуються недільні школи, де спочатку учнями були лише діти, а згодом її починають відвідувати й дорослі. Існувала вона на благодійницьких засадах, учителі працювали без заробітної платні, а на шкільні витрати жертвували гроші приватні особи та благодійні товариства. Навчання провадилося українською мовою.

Згодом Рада товариства, на прохання багатьох членів, у 1867 р. організувала музичну школу, поштовхом слугувала думка, що музика теж діє на облагородження почуттів, пом'якшує звичаї і розвиває прагнення до прекрасного. Учні у школі розподіляються за віросповіданням: учнів православного віросповідання налічувалось 60 осіб; католиків – 6 (трое з Одеси, двоє з Флоренції і один з Болоньї) осіб, один уродженець Лондона – лютеранського віросповідання і двоє євреїв з Одеси. Всього 69 учнів. Наймолодшому учневі музичної школи було 9 років, найстаршому – 30 років [273]. Показником перспективного виховання, була те, що учні, у вільний від своїх обов'язкових занять час відвідували школу самі без примусу викладачів та батьків і додатково працювали в майстернях. За високі досягнення у навчанні Рада Товариства витончених мистецтв нагороджувала кращих учнів школи.

Одним із представників інтелігенції, який вболівав за освіту «молодих слов'ян», був Ф. Мінков. Він 24 вересня 1863 р. отримав посаду чиновника для особливих доручень при Міністерстві народної освіти – з тим, «щоб він міг мати дійсний і офіційний нагляд за поведінкою і заняттями молодих слов'ян» [322, с. 13]. Причому під наглядом розумілася вся повнота влади – так, Міністерство закордонних справ (МЗС) відкинуло проект інструкції Ф.Мінкова (*додаток Л*), складений у Миколаївській гімназії і обмежував його права. З метою підвищення статусу директора пансіону в 1866 р Ф. Мінков був нагороджений орденом Святого Станіслава 3-го ступеня. Згодом, відповідно до нового устрою виховання південних слов'ян у Миколаївській гімназії 10 лютого 1867 року було отримано Найвищий дозвіл на відтворення пансіону вже в якості приватного навчального закладу, очолював пансіон П. Стремоухов.

Новий Південнослов'янський пансіон відкрився 1 березня 1867 г. На

момент відкриття в ньому значилося всього 15 вихованців, першим із яких був такий собі Вазов з болгарського села Градец [322, с. 13]. Але після того як Азіатський департамент МЗС 18 березня 1867 р. сповістив російські консульства на Балканах про відтворення пансіону, кількість учнів почало швидко зростати. Пансіон зайняв витончену двоповерхову будівлю в центрі Миколаєва, на розі Нікольської й Інженерної вулиць.

За оренду будівлі разом із флігелем Ф. Мінков платив 1480 руб. на рік. На першому поверсі розміщувалися навчальні приміщення, канцелярія і бібліотека, другий поверх займала квартира Ф. Мінкова і його дружини Ксенії Павлівни, уродженої Дудникової, і лікарняна палата на 15 місць. Штат пансіону складався з 3 наглядачів, вчителя церковного співу і музики (два рази на тиждень пансіонерів вчили грати на фортепіано і скрипці), вчителя танців, лікаря і 16 чоловік прислуги; за штатом значився вчитель болгарської мови. Послуги усіх викладачів оплачувалися Ф. Мінковим із його власних коштів. Крім того, особлива увага приділялася військовій справі – тричі на місяць із вихованцями займалися військовою підготовкою офіцери миколаївського гарнізону. «Рано чи пізно болгар не сидітимуть склавши руки, – підкреслював Ф. Мінков в листі П. Стремоухову від 31 жовтня 1867 року – Болгарія, вимушена, нарешті, виступити на полі битви, маючи в своїх лавах синів, які ознайомилися з військовою службою, багато виграла б...» [374, с. 14].

У пансіоні могли проживати і діти батьків, які виявили бажання заплатити цю суму самостійно. Зазвичай протягом навчального року число вихованців трохи перевищувала сотню: так, в 1878 р. у пансіоні виховувалося 119 дітей, в 1881-м – 115, в 1883-м – 105 [151, с. 131]. Вчилися вони в 1-й Олександрівській реальній гімназії (в серпні 1872 вона була перетворена в класичну гімназію), а з жовтня 1873 року – і в Олександрівському реальному училищі Миколаєва. Наприклад, в 1878 р з 392 миколаївських гімназистів вихованцями Ф. Мінкова були 72, а з 291 «реалістів» – 46, тобто пансіонером був кожен шостий учень міста [322, с. 13].

Більшість вихованців (приблизно 90 відсотків) були болгарами за національністю, жили в пансіоні також росіяни (у той час це поняття об'єднувало

великоросів, малоросів і білорусів), серби, хорвати, чорногорці, македонці, греки, румуни, албанці, чехи і навіть православні араби з Єрусалиму. Так, в 1883 р з 105 вихованців 88 були болгарами, 13 – росіянами, також у тому ж році в пансіоні виховувалися 1 серб, 1 чорногорець і 1 чех. Учні носили однобортний мундир темно-синього кольору з чорними сукняними панталонами і форменим кашкетом; у пансіонерів, що вчилися в гімназії, гудзики мундира були посріблені, у «реалістів» – мідні [322, с. 14].

У газеті «Одеський Вісник» (№ 69 від 30 березня 1868 р.), Ф. Мінков так викладав своє педагогічне кредо: «Я гаряче співчуваю долі південно-слов'янських народів, в освіті їх бачу єдиний засіб до відродження національності ... досягну я своєї мети в справі освіти болгарського юнацтва, це може виявитися тільки згодом; передчасні похвали і осуду я вважаю одно недоречними ... За мною залишається тільки праця і полум'яне бажання направити моральний розвиток ввірених мені юнаків до всього доброго і чесного. Я бажаю вселити юнацтву полум'яну любов до загальної нашої батьківщини» [322, с. 14]. Відзначаючи, які перешкоди довелося подолати на початку педагогічної діяльності Ф. Мінкову, одеська газета «Новоросійський Телеграф» писала: «Потрібно було бути обдарованим великою енергією і відданістю ідеї, щоб встояти проти всіх труднощів ... але, на щастя, енергія знайшлася, знайшлися невтомність і наполегливість, що характеризують зазвичай людей, гаряче відданих своїй справі, і зусилля П. Мінкова увінчалися чудовим успіхом».

Багатьом своїм вихованцям Ф. Мінков допоміг вибрати правильний життєвий шлях. При цьому заклад не тільки не приносив власнику ніякого прибутку, а й вимагав постійних грошових вливань із особистих коштів. Тому за активну діяльність Ф. Мінков був нагороджений орденами Святого Станіслава 3-го (1866 р.), 2-й і 1-й (1890 р.) ступенів, Святої Анни 3-го, 2-й (1881) і 1-й (1906) ступенів, Святого Володимира 3 го ступеня (1883). Просвітитель був відзначений також чорногорським орденом Князя Данили I 2-го ступеня (1871) і болгарськими орденами «Святий Олександр» 3-го ступеня (1883) і «За цивільні заслуги» 1-го ступеня (1896), медалями в пам'ять війни 1853-1856 рр., у пам'ять царювання

Олександра III і коронації Миколи II, болгарською срібною медаллю «За заслуги» [369, с. 112].

Отже, єпархіальне духовенство, представники інших культур були активно задіяні у поширенні грамоти серед населення, при цьому вони розвивали педагогічний потенціал недільних шкіл, шкіл грамоти, церковно-приходських шкіл, єпархіальних училищ, де навчали «бути людиною». Через освіту створювалася можливість підтримувати інтерес до процесу пізнання, розвитку релігійних традицій. При цьому прагнули «викликати до діяльності «дремлющие силы души и сообщить направление развитию интеллекта» [414, с. 41].

Представники передової інтелігенції Півдня України опікувалися і започаткуванням університету. Так, за ініціативи М. Пирогова в Одесі в 1865 році на базі Рішельєвського ліцею було засновано Новоросійський університет. З цим навчальним закладом пов'язані імена відомих науковців, представників наукової інтелігенції – І. Мечникова, І. Сеченова, А. Ковалевського, Е. Щепкина та ін., портрети яких подано у *додатку К*.

Слід зазначити, що завдяки діяльності університетів як центрів навчальних округів, швидко розширюються мережа гімназій, ліцеїв, повітових і комерційних училищ, шкіл. Створені при університетах педагогічні інститути вперше в історії університетської педагогічної освіти порушили питання про спеціальну підготовку вчителів як в умовах очної форми, так і екстерном. Учені та провідні викладачі університетів активно допомагали на добровільних засадах школам, створюючи можливість освіти народу. Адже бажаючих навчатися було дуже багато. На початок XX століття у Херсоні зростала кількість навчальних закладів, збільшувалося асигнування на освіту. Якщо у кінці XIX століття на потреби освіти було виділено від 6 до 10 % (25-30 тис. руб.), то в 1913 році – 24,4% (100 тис. руб). При університетах організовуються курси для вчителів гімназій, проводяться перші вчительські з'їзди. Створені ученими університетів наукові товариства об'єднують не тільки викладачів університетів, але і вчителів, широку педагогічну громадськість.

Якісний склад учителів у регіоні мав свої особливості, оскільки регіон був

полікультурним, тому і вчителі відбиралися відповідно до національності та віросповідання. Якщо ж учитель іншого віросповідання і допускався до викладання предметів, то його діяльність обмежувалася лише предметом викладання. Учителями були представники духовенства, військові, випускниці гімназій, які склали курс на звання домашньої вчительки, ті, хто закінчив учительські курси, випускники Рішельєвського ліцею [273].

Серед цієї соціально-професійної групи на початку ХХ століття одна третина були земськими вчителями, друга – вчителями одноштатних сільських шкіл, які знаходилися на утриманні селянських громад, а всі останні мали найнижчий духовний сан й викладали у церковноприходських сільських школах. У відсотковому відношенні вчителів першої категорії серед останніх на Півдні України налічувалося близько 40%, земських учителів другої категорії, тобто тих, які закінчили духовні семінарії, налічувалося в губернії понад 15% від усього кадрового складу. Значна кількість учителів у сільській місцевості Півдня України мали третю категорію кваліфікації. До них стосувалися ті, хто здобув неповну середню, гімназичну або домашню освіту та склав необхідний іспит на звання вчителя. За показником якості початкової освіти позитивно вирізнялися в регіоні Херсонський та Одеський повіти [285, с. 457-462].

Окрім того, для поліпшення учительського складу в середині 90-х років досліджуваного періоду Міністерство народної освіти затвердило «Правила для спеціальних випробувань на звання вчителя і вчительки початкових училищ» [255, с. 12-19]. Тож долучитися до викладацької справи могли випускники Рішельєвського ліцею, Новоросійського університету, випускниці Вищих жіночих курсів, випускниці Інституту шляхетних дівчат.

Згідно з «Правилами...» звання вчителя або вчительки могли отримати особи, які успішно завершили курс в учительських семінаріях без будь-якого додаткового іспиту; особи жіночої статі зі свідоцтвом «про успішне завершення жіночих прогімназій відомства Міністерства народної освіти, а також прогімназій або чотирьох нижчих класів семикласних інститутів Відомства імператриці Марії, якщо вони відпрацювали на посаді помічниці вчительки початкового училища чи

церковноприходської школи, також без іспитів; усім іншим особам, які успішно складають іспити [255, с. 12-19].

У колоніях Півдня України також великої уваги надавали отриманню «гідних учителів», оскільки їх призначали у національні школи ще й за умови співбесіди з обшинною радою, знання мови та відповідно віросповідання. Отже, у зазначений період велася цілеспрямована підготовка педагогічних кадрів для народної школи.

В основному навчання носило предметний зміст: практичність із урахуванням життєвого досвіду кожної дитини, становості, віросповідання. Вони були тими навчальними закладами, які найбільше відповідали потребам та умовам життя того часу, оскільки вони ґрунтувалися на народних традиціях, які вже історично склалися, орієнтувалися на «одухотворене знання», на дух релігійності у вихованні. Цей тип шкіл якнайкраще поєднував у собі духовно-моральне і розумове виховання з опорою на релігійні, історичні, моральні та культурні традиції суспільства. Через поєднання загальноосвітніх предметів із духовно-моральним вихованням церковноприходська школа формувала у дітей світогляд, підґрунтям якого були духовні і моральні цінності віри: любов до Бога та ближнього, повага батьків і старших, совісне ставлення до праці, доброзичливе ставлення до людей, патріотичне ставлення до Батьківщини. Викладачами у таких школах були в основному священики, після організації жіночих єпархіальних училищ – учительки, які закінчили училища й отримали право на викладання. Ці школи були найдоступнішими формами отримання освіти для селянських верств населення [79, с. 100-103].

Згідно з «Положением о начальных народных училищах» (1864 р.). У 1865 році в Одесі відкрився Новоросійський університет, який складався з трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та правничого.

Етап конфесійно-просвітницької діяльності починається з 1850 року, оскільки постало питання освіти представників національних груп, які населяли регіон. Закритість кожного представника заважали проводити економічні, комерційні справи, обіймати певні посади в державній службі. Тому, не

дивлячись на те, що кожна конфесія прагнула зберегти свою віру, культуру, старійшини звертаються до міністерства внутрішніх справ з проханням дозволити навчання дітей в гімназіях, училищах, курсах. Релігія була невід'ємною частиною життя населення і підпорядковувалася суворим приписам і правилам.

Представники різних церков Півдня України другої половини XIX – початку XX століть вважали віру в Бога невід'ємною рисою моральної особистості, що суттєво впливало на поведінку та взаєностосунки. Дітей залучали до віри через вивчення молитов, читання Псалтирів, Часослову, Тори, Корану, Євангелія, через першу сповідь та причастя. Основним завданням духовенства було вивчення Закону Божого, навчання «благопристойності», виховання поваги до імператора, начальника і ближнього [105, с. 99], чого можна було досягти через залучення до навчання у школах грамоти, церковноприходських школах, приходських училищах. Тобто існував нерозривний зв'язок школи для нижчих верств населення з церквою і залишався найважливішим чинником виховання. При цьому саме на духовенство покладалося завдання прищеплення загальнолюдських цінностей та соціальних чеснот кожній особистості під час навчально-виховного процесу у церковноприходських школах, де навчали молитвам, священної історії, короткому катехізису, церковному співу, письму, читанню, початковим арифметичним правилам. Цьому процесу сприяли духовні семінарії, які як навчально-виховні заклади виникли у XVIII – на початку XIX ст. До відкриття Одеської духовної семінарії, яка до 1 січня 1871 р. мала назву Херсонської, майбутні пастирі навчалися в духовних училищах та семінаріях інших єпархій. Освітній рівень викладацького складу семінарії з самого початку був досить високим, оскільки релігійно-гуманітарна освіта, яка надавалася в семінарії, повинна була сформувати благочестивих і освічених пастирів [415, с. 276], а ті, у свою чергу, – віроповідданих прихожан.

Рівень освіти у школах грамоти, церковноприходських школах залежав від двох чинників: від рівня освіченості священика та від матеріальних статків церковної громади, яка могла утримувати від одного до шести класів. Популярність церковноприходських шкіл пояснювалася наявністю пільг для

хлопчиків, які за успішне закінчення школи звільнялися від військової служби і могли навчатися у подальшому в інших навчальних закладах. Школи грамоти мали надзвичайне значення суто для церковно-приходських шкіл. Вони були тим корінням, яким жила уся церковно-приходська справа. Маленькі елементарні школи грамоти були значним етапом у підготовці для дворічного курсу однокласної церковно-приходської школи [200, с. 125]. Духовенство намагалось підтримувати основне завдання церковноприходських шкіл, визнане самим народом, і більше підняти роль шкіл як церковно-просвітительського центру. У святкові та вихідні дні дозволялось вчителю влаштувати вечірні читання у школі для учнів та їх батьків. Читання супроводжувалось співами, що відбувалися під керівництвом приходського священика [184, с. 241]. З огляду на те, що регіон був полікультурним, виховання громадянина передбачало обов'язкове володіння державною мовою. Тому абсолютно всі національні школи вивчали російську мову, і навчальний курс в однокласних церковноприходських школах тривав протягом трьох років замість двох.

За кошти конфесій навчалися як хлопчики, так і дівчатка. Церковно-приходська школа з двома рівнями – двокласна та однокласна; школа грамоти та школа для представників національних меншин. Читання та письма дітей православного віросповідання навчали за Псалтирем, Часословом і Євангелієм; дітей іудейського віросповідання за Талмудом, Торою; німецьких, шведських дітей – за Євангелієм та віровченням учителів церкви. Вчителями були священики, диякони і нижчі церковнослужителі. Таким чином, церковноприходські школи забезпечували морально-духовне виховання відповідно до віросповідання та надавали перевагу саме вихованню над навчанням.

Слід зазначити, що в період другої половини XIX – початку XX століть основним завданням була не тільки освіта, а більше – прищеплення православної християнської віри і правил благочестя. За твердженням С. Миропольського, «... в наших училищах викладалось три предмети – читання, письмо і співи; читання – релігійне, письмо – священне, спів – церковний. Це наше споконвічне *trivium*, яке, з'явившись при Володимирі, зберігалось в церковно-приходській школі до

останніх днів її існування...» [219, с. 54]. Популярність церковно-приходських шкіл він пояснює двома причинами: «по-перше, освоєння ... книжності було необхідним, перш за все, священикам з метою поширення православ'я, а по-друге, навчання грамоти та навчання вірі сприймалося як єдиний процес, який впливав на формування релігійної особистості» [219, с. 151].

Наведемо дані циркуляру Одеського училищного округу: в Одеському повіті налічувалося 1 двокласна церковно-приходська школа, 32 однокласні, 23 школи грамоти, де навчалось всього 56 дітей; у Херсонському повіті існувало 7 шкіл для дівчат, 7 для хлопців та 42 змішаного типу, де одночасно навчали і хлопчиків, і дівчат. Миколаївське відділення мало 18 однокласних шкіл і 14 шкіл, у яких навчалось 32 учні: 1 для хлопчиків, 4 для дівчаток і 27 змішаних. Херсонське відділення утримувало 18 однокласних шкіл і 51 школу грамоти, де всього навчалось 69 осіб: 7 для дівчаток, 7 для хлопчиків і 55 змішаного типу [410, с. 108-110].

З метою поширення освіти серед народу духовне відомство в період з 1884 по 1904 роки започаткувало велику кількість церковноприходських шкіл та шкіл грамоти. Так, у 1884 році було лише 5517, а у 1905 році – 43842 школи, де навчалось 11924710 учнів. Із цієї кількості функціонувало 18 церковно-учительських школи, де навчалось 1141 учнів, 416 двокласних – 21181 учнів, 602 двокласних – 69514 учнів, 24687 однокласних – 1284 763 учнів, 18118 шкіл грамоти – 548111 учнів. Усього навчалось у церковноприходських школах усіх розрядів 95926 учнів, працювало законовчителів – 44583, учителів і учительок – 51343, у т.ч. членів причту – 5929, особливих учителів і вчительок світських – 45414 [123, с. 125].

На Півдні України існувала мережа парафіяльних шкіл. Так, у Миколаєві на зламі XIX – XX століття їх налічувалося 11. Почали розвиватися міські початкові училища. На 1915 р. у Миколаєві їх було 28. Окрім училищ, розташованих безпосередньо в межах міста Миколаєва, існували і працювали міські початкові училища на хуторах Мешково-Погорілово, Широка Балка. Архівні дані свідчать, що на 1 січня 1913 р. у Херсонській губернії нараховувалось 2283 початкові

школи, з них: 1835 – у селах; 448 – у містах, де навчалося 167646 учнів, в т.ч. хлопчиків – 109080 і дівчаток – 58566. Помітне збільшення кількості початкових шкіл: за 1897-1911 рр. із 13570 до 18719 – певною мірою сприяло підвищенню рівня грамотності населення України та її Південного регіону зокрема [215, арк. 32-43].

Церковно-приходські школи Півдня України зазначеного періоду мали свої земельні ділянки, загалом 11 000 десятин, причому більшу частину пожертвували церкви. Шкільне обладнання та книжковий фонд досягав суми 3000000 руб. [121, с. 127]. На початку ХХ ст. процес відкриття шкіл духовної освіти поступово уповільнюється, що пояснюється вищим рівнем освіти у більш забезпечених та впорядкованих земських училищах. У 1911 р. в Херсонській губернії духовному відомству підпорядковувалось 593 церковно-приходські школи [263, с. 2].

Не залишалось поза увагою і створення бібліотек, які сприяли поширенню освіти й виховання. Перші бібліотеки створювалися при церковноприходських школах, школах грамоти, а також при гімназіях, ліцеях, училищах. Так у Херсонському, Миколаївському відділеннях бібліотеки були у 10 школах: у 4 школах Миколаєва – при Різдово-Богородицькій церкві, Скорбященській, Симоно-Агрипиненській, Олександро-Невській та у 6 сільських – Калинівській, Остапівській, Богоявленській, Привольнянській. Бібліотеки цих шкіл склалися із книг житій святих, листків для духовного читання, бесід преосвящених Сергія, Дмитрія, Никанора; Троїцьких листків, журналів «Наставление и утешение в православной вере» та інші [254, с. 87]. За архівними даними 1907 року, для народного читання при церковно-приходських школах було 31 110 бібліотек, для сприяння освіти народу пропонувалося до 142267 читань у 10856 школах.

На зламі століть Херсонська єпархія налічувала 730 церков і 5 монастирів, які мали поліграфічну базу для випуску релігійної літератури. Основним напрямом діяльності духовенства Херсонської єпархії було поширення початкової освіти серед дітей і дорослих. За статистичними даними 1905 р. церковні школи посідали перше місце за своєю чисельністю: з 1828 шкіл Херсонської губернії 630 (34,5%) належало церкві, 532 (29,1%) – земським установам, 187 (10,2%)

становили міські початкові школи, решту – школи інших відомств. Значний внесок у розвиток освітньо-виховного простору зробили монастирські господарства, які своєю діяльністю сприяли становленню і функціонуванню закладів початкової та професійної освіти [49, с. 522-530].

Таким чином, духовенство проводило значну просвітницьку роботу, і церква, особливо православна, нагороджувала тих, хто брав участь у просвітницькій діяльності. Священики, диякони, псаломщики, зоконовчителі й завідувачі церковно-приходських шкіл нагороджувалися набедрениками, скуфіями, срібними медалями за «особливі заслуги у духовному відомстві», «особливі заслуги у царині церковної шкільної справи», «за старанну пастирську і вчительську службу». Срібними медалями нагороджували «за старанність», «за діяльність у народній освіті», за 25 років вислуги на ниві освіти.

Не зважаючи на переважний вплив конфесій та церкви на просвітницьку діяльність серед населення, не можна залишити поза увагою й вплив інших категорій інтелігенції в досліджуваних часових межах.

За архівними джерелами Херсонської єпархії до Херсонської духовної консисторії від єпархіальних благочинних надійшло з 3 по 27 серпня 1887 року пожертвувань на користь потерпілих від землетрусу с. Верного і селищ Семирченської області: зібрано 644 крб 92 коп, із церковної каси – 154 крб 32 коп (всього 809 крб 24 коп) [399, с. 379].

Сутність і мету просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції визначаються нагальними потребами у кваліфікованих працівниках, у прищепленні православної християнської віри і правил благочестя. Крім того, враховувалися інші віросповідання. Отже, у цей період виникає нагальна потреба у співпраці конфесій та державних установ щодо проведення просвітництва серед населення. Церкви на добродійних засадах, підтримуючи державні закони, прагнули через проповіді, благодійні пожертви долучити до надання спеціальної освіти з метою запобігання бідності та жебрацтва.

2.2. Науково-просвітницький етап діяльності інтелігенції

Другий етап виокремлюємо з 1870 року по 1889 рік. Верхня межа цього етапу визначена на засадах аналізу архівні джерел. Можна стверджувати, що завдяки широкому доступу до освіти на Півдні України представниць усіх общин, відбувається залучення жінок до активної суспільної діяльності, велику роль у цій справі виконують бібліотеки. Таким чином, діяльність інтелігенції було спрямовано на відкриття приватних, публічних та інших бібліотек. На початку 1871 року за ініціативою найінтелігентнішої частини населення на чолі з Г.М. Ге (братом відомого живописця) в Херсоні почало формуватися бібліотечне товариство з метою заснувати бібліотеку (*додаток М*). Статут бібліотеки був затверджений Міністерством внутрішніх справ 21 січня 1872 року, а 26 березня 1872 року на загальних зборах засновників вибрали перший склад дирекції бібліотеки. Це була перша організація, що відкрилася на гроші та за ініціативою населення міста. Бібліотеці було надано у тимчасове користування приміщення Дворянського зібрання, та 18 червня 1872 року дирекція відкрила бібліотеку, яка у 1873 році налічувала 980 книг і журналів, в 1876 р. – 3-4 тис., у 1890 р. – 10 тис. томів. Бібліотека утримувалася на кошти громади.

Створення бібліотек також сприяло поширенню освіти й впливу на процес виховання. Перші бібліотеки існували при церковно-приходських школах, школах грамоти. У зв'язку зі зміною соціально-економічної ситуації в регіоні бібліотеки створюються при гімназіях, ліцеях, училищах. Проте спільнота була зацікавлена і в створенні публічних бібліотек на Півдні України. Так у грудні 1897 р. відкривається перша Херсонська публічна бібліотека, її фонди склали 20 тис. 962 томів. Кількість читачів складала 1200 чол. (700 чоловіків і 500 жінок). Читальню відвідали 2418 чоловік (36 тис. 349 відвідин). У будівлі бібліотеки проходили засідання Херсонського товариства лікарів, створеного в 1870 р. Його членами були перша жінка-лікар в Херсоні Ф. Диканська, санітарні лікарі П. Кудрявцев (*додаток Н*) і Н. Тезяков. Товариством розроблялися науково-практичні питання. На засіданнях читали доповіді. Водночас товариство сприяло їх публікації [30, с. 10; 346]. Для порівняння, у першій половині XIX століття в

Одесі функціонувало 5 приватних бібліотек, а в другій половині 5 бібліотек було в Миколаєві, 2 – в Херсоні. Серед відомих учені називають: комерційну бібліотеку при книжковому магазині Є. та Е. Геллерів, книжкову лавку Д. Ловко, книжковий магазин і бібліотеку для читання В. Красинської, бібліотеку І. Шапіро і М. Радингера, «Библиотеку русских, немецких и английских книг и журналов современности А. Бортневского» та інші. Для задоволення потреб масової читацької аудиторії бібліотека А. Бортневського виписувала іноземну періодичну літературу [3].

17 січня 1899 р. на Військовому форштадті відкрився філіал громадської бібліотеки, який налічував 1913 томів, 142 примірника періодичних видань. Книги для читання видавалися 8558 разів на рік. У кінці ХІХ століття в Херсоні було 6 бібліотек, 2 друкарні, де друкували «Збірку Херсонського земства», «Херсонські губернські відомості», науково-літературну, політичну, сільськогосподарську, комерційну газету «Південь» (з 1896 р.); 7 книгарень з літературою [404, с. 55].

Окрім того, завдяки активній діяльності інтелігенції на Півдні України було започатковане книговидавництво, яке дозволяло поширювати знання та різні відомості серед населення. Так, відомими були видання типографії О.Д. Аспер «Рассказы про Киев и его прошлое» (1888 р.); книжкових магазинів М.О. Шаха «Как делать синтаксический разбор?» (1910 р.) та Б.Я. Лейзеровича «Люцельшваб В.И. La france: Хрестоматия» (1916 р.); як додаток і премія для підписників газети «Юг» видавалися праці Гошкевича В.І. «Клады и древности Херсонской губернии. Кн. 1.» (1903 р.); Корбуля І.І. «О положении рыбного хозяйства на реке Днепре и его притоках» (1903 р.); Бурлюка Д.Ф. «Посев люцерны и польза этого растения в хозяйстве» (1903 р.), «Черный пар или Как пахать поле под озимое, чтобы всегда получать хороший урожай» (1903 р.), «Как сеять мак и какая от него выгода» (1908 р.). Тобто поширювалися знання щодо ведення сільського господарства та збереження екології.

У Херсоні на початку ХХ століття видаються: альманахи «Степ» (1886 р.), «Перша ластівка» (1905 р.), «З потоку життя» (1905 р.); літографований альбом

Олексія Кручених «Весь Херсон в шаржах и портретах» (1910 р.), збірки футуристів «Затычка» (1913 р.) і «Молоко кобылиц» (1914 р.), книги Володимира Хлебникова «Учитель и ученик» (1912 р.), «Творения.1906-1908» (1914 р.); та ін.

Значну роль у культурному житті Одеси мала античність: за підтримки уряду пробуджується живий інтерес до класичної культури. Так для історико-археологічних занять, в Одесі влаштувався виходець з Фландрії, який зробив кар'єру на російській службі, І. Бларамберг (1772-1831 рр.). Високо освічена людина, він захоплювався вивченням північно-причорноморських старожитностей (зокрема, пам'ятниками і історією Ольвії) і був першим директором міських музеїв старожитностей в Одесі і Керчі. В Одесі ж деякий час жив інший любитель античності, учасник закордонного походу 1813-1815 рр., пізніше став градоначальником Керчі І. Стемповський (1789-1832 рр.). Він систематично досліджував сліди найдавніших грецьких поселень між гирлами Дністра і Бугу і в спеціальній записці на ім'я новоросійського генерал-губернатора ратував за планомірний збір, опис та збереження стародавніх пам'ятників, за створення музеїв і наукових співтовариств [63].

Відповідно, видатні учені поставили собі за мету створення Одеського товариства історії та старожитностей. Тобто мова йде про наукову інтелігенцію. Тож значний внесок у дослідження вітчизняної археології зробили: директор Рішельєвського ліцею, один із ініціаторів створення Товариства Н. Мурзакевич (1806-1883 рр.), професор Новоросійського університету Ф. Брун (1804-1880 рр.) і В. Юргевич (1818-1898 рр.), видатний військовий інженер і разом із тим археолог А. Бертъе-Делагард (1842-1920 рр.) та ін. До цього кола одеських учених-антикознавців, що групувалися навколо Одеського товариства історії та старожитностей і Новоросійського університету, приєднався Ернст фон Штерн. Особливо плідною була діяльність Штерна в якості зберігача (директора) музею старожитностей. До нього в будинку, де знаходився музей, містилася також міська бібліотека. Він домігся від міської влади переведення бібліотеки в інше місце і надання всієї будівлі в розпорядження музею. З винятковою, не шкодуючи сил і часу, він займався розбором речей, які зберігалися в музеї, проводив їх опис,

дбав про придбання нових предметів старовини. Він домігся організації правильної експозиції і видання загального путівника по музею [2, с. 7].

Поряд із музейною, багато уваги приділяв Штерн видавничій справі. Публікація знаменитого погодинного видання – «Записок Одеського товариства» протягом тривалого періоду практично здійснювалася під його керівництвом, причому він сам, починаючи з 1893 р., був неодмінним і дуже активним учасником цих «Записок». Завдяки діяльності Штерна зріс авторитет одеських історико-археологічних видань, що дозволило, за допомогою взаємовигідного обміну, поповнити книжкові зібрання Товариства та Університету. Так чи інакше, Штерном багато було зроблено з розробки різних проблем, пов'язаних із давньою історією Причорномор'я. Свідченнями є його загальні оглядові статті, які регулярно друкувалися в німецьких періодичних виданнях і були важливим джерелом наукової інформації для тих із західноєвропейських фахівців, хто цікавився понтійськими старожитностями [2, с. 8; 301, с. 8].

Представники інтелігенції В. Гошкевич, С. Скадовський та Б. Фармаковський (*додаток К*) поступово класифікують зібрані раніше матеріали та презентують їх широким колам як наукової, так і просто зацікавленій історією рідного краю громадськості. Так, у досліджуваний період завдяки активній діяльності інтелігенції було відкрито Херсонський музей старожитностей (1890 р.), Херсонський археологічний музей (1893 р.), у Херсоні – Міський музей старожитностей та витончених мистецтв (1909 р.), в Одесі – Міський музей витончених мистецтв (1899 р.).

Із ініціативи В. Гошкевича, секретаря губернського статистичного комітету, а пізніше – директора музею, редактора і видавця газети «Юг», у 1898 р. було відкрито музей старовини. Перші експонати містилися у великій коробці, спеціально для цього виготовленій. У 1896 р. В. Гошкевич брав участь в археологічних розкопках. За два роки було розкрито 150 могил від Каховки до Прогноїв та Кінбурзької коси. Експонати надходили і від любителів. У 1891 р. шукачі скарбів у Херсоні знайшли поховання VI ст. до н. е. з бронзовою статуеткою античної роботи, золотим намистом, перстнями... Колекція росла і

вже не вміщалася в квартирі В. Гошкевича. Музей офіційно існував при губернському статистичному комітеті. Херсонська громадська бібліотека відвела для музею три приміщення, і у 1898 р музей відкрився для публічного відвідування. Працював він у неділю, вхід був безкоштовний. Відвідували музей від 53 до 169 чоловік за день, в основному – учнівська молодь [310, с. 9].

У 1909 році музей старожитностей нараховував 17 тис. експонатів: 1 316 предметів до скіфських (кременеві наконечники, ножі, посуд із каменю, кам'яні ідоли); 5589 предметів скіфсько-сарматських (бронзовий котел, прикраси); знахідки III-XIII ст. (кам'яні статуетки), XIII-XVIII ст. (мармурна гробниця, турецький надгробний пам'ятник, глиняні глечики), XVIII-XIX ст. (гармати, ручна зброя, ікони, портрети, монети, предмети домашнього вжитку). З 1910 року друкується періодичне видання «Летопись музея». У 1912 році як додаток до газети «Юг» видавалася книга «Клады древности Херсонской губернии» з метою ознайомлення населення з археологічними пам'ятками краю.

У жовтні 1911 року музей відвідало 1 500 осіб, у 1913 р. – 32 412 осіб (21 424 чоловіків і 10 988 жінок). Одеський музей за цей період відвідало 5 384 особи. Основна частина відвідувачів – учні, селяни, солдати. За 1913 рік відбулося 56 екскурсій: 32 учнівські із міста, 5 із Херсонської губернії, 8 із Таврійської і Катеринославської губернії, слухачів педагогічних курсів у Херсоні, 9 селянських груп [310, с. 9].

1 вересня 1911 року було відкрито міський педагогічний музей ім. М. Пирогова, у якому розміщувалися наочні навчальні посібники і невелика із 180 книг педагогічна бібліотека. За 7 місяців його відвідали 7 262 осіб. Більшість відвідувань було здійснено у період навчального року учнями міських навчальних закладів [310, с. 10].

Відомим ботаніком І. Пачоським (*додаок II*) у 1899 р. було засновано природничо-історичний музей (в 1897 р. – етнологічний кабінет при земській управі). У ньому знаходилися експонати флори і фауни Херсонщини: гербарії, діорами, опудала [310, с. 10]. З метою популяризації відомостей про шкідливих комах краю І. Пачоський писав статті у газеті «Юг» і у «Известиях

Елисаветградського сільського хазяйства», видавав брошури, інструкції. З 1904 по 1915 рр. видавав окремими брошурами «Обзор ворогів сільського господарства Херсонської губернії». Одним із напрямів просвітницько-педагогічної діяльності, починаючи з 1907 року, стало укладання шкільних етимологічних колекцій. За рік було виготовлено 52 примірники колекції.

З метою поширення та отримання нових знань учені-натуралісти Новоросійського університету мали за кордоном свій науковий центр в Італії. Це була морська зоологічна станція в Неаполі, заснована у 1873 році німецьким науковцем А. Дорном [443]. Вона стала одним із перших у світі прикладом співробітництва у сфері морської біології. Як зазначає В. Юрахно, тут працювали 16 учених з території України, зокрема: 5 осіб із Києва, 5 – із Одеси, 4 із Харкова, 2 – із Севастополя, де також були подібні станції. У своєму звіті за 1879-1880 роки І.І. Мечников писав: «... натуралісти можуть без перерви проводити цілі дні за роботою, вдосталь отримувати необхідний матеріал ... Інша зручність – це бібліотека, яка знаходиться під руками і має майже всі зоологічні журнали. Третя – спілкування з іншими, обмін інформацією ...» [106, с. 283-291]. Тож це свідчить про бажання розвивати науку, поширювати знання і в інші країни.

Корифеї природничих наук – Р. Кох, Л. Пастер, Г. Гельмгольц, Р. Вирхов, Ж. Шарко, П. Бертелло, В. Вундт, А. Вейсман, Д. Леонгард [368, с. 100] (додаток К); у сфері гуманітарних знань: Л. Ранке, Т. Моммзен, Г. Зибель, А. Рамбо, філологи Ф. Бопп, Г. Лешке, Ф. Міклошич, юрист Ф.К фон Савіньї (додаток К) – ділилися останніми досягненнями науки і техніки, науковими гіпотезами під час проведення публічних лекцій, виступів на наукових товариствах.

Слід звернути увагу на те, що наукова інтелігенція прагнула до міжнародної наукової співпраці. Так, для обміну думок учені Одеси відвідали: В. Модестов у 1903 р. – Міжнародний історичний конгрес у Римі; С. Ярошенко у 1904 р. – Міжнародний з'їзд математиків у Гейдельберзі; у 1910 році проф. Ф. Каменський – Конгрес ботаніків у Брюсселі [296]. І це не повний перелік тих науковців, які поширювали вітчизняні досягненні науки і техніки, брали участь у спільних експериментах тощо.

Так, Б. Абрагамсон отримавши медичну освіту в університетах Кракова і Берліна, у 1850 році написав книгу «Одесские лиманы, их лечебные свойства и употребление в различных болезнях» у Москві – російською, в Одесі – французькою мовами [173].

Представники медичної інтелігенції мали вагомий вплив на просвітницьку діяльність означеного етапу дослідження, свідченням цьому є діяльність Херсонського лікарського товариства, яке видавало щорічники, опублікували наукові роботи лікарів, огляди про досягнення медицини, а також спостереження військових медиків під час російсько-турецьких кампаній 1854-1856, 1877-1878 років.

Одним із перших голів Херсонського лікарського товариства був Гнат Троїцький (*додаток К*), який колись лікував видатного російського письменника Федора Достоєвського. Потім пост голови Товариства зайняв Моріс Львович Поппер – старший лікар Губернської лікарні. В архівних даних значиться, що почесними членами Товариства були і такі: Луї Пастер (*додаток К*) – французький вчений, основоположник сучасної мікробіології та імунології [346]; В'ячеслав Авксентійович Манасєїн – видатний терапевт і громадський діяч, професор приватної патології і терапії Медико-хірургічної академії в Петербурзі; Микола Васильович Скліфосовський (*додаток К*) – відомий хірург, доктор медичних наук, професор, директор Імператорського клінічного інституту великої княгині Олени Павлівни в Санкт-Петербурзі, автор праць із військово-польової хірургії черевної порожнини; Федір Федорович Ерісман (*додаток К*) – російсько-швейцарський лікар-гігієніст, фундатор основоположних принципів суспільної гігієни та соціально-гігієнічного напрямку медицини [346].

Наслідки смертоносних епідемій холери в 1872 і 1892 роках мобілізували роботу Херсонського лікарського товариства на необхідність створення та відкриття лікарень для лікування «заразних» хворих на карантинних ліжках із центральним водопостачанням, проведення інформування населення. Велика роль належала лікарям Херсонського товариства і в організації відкриття медичної бібліотеки, перший каталог якої склала Євгенія Елізаровна Диканська (*додаток*

К) – лікар-офтальмолог, хірург. А лікар-терапевт Володимир Ісаакович Пескер віддав частину своєї квартири під бібліотеку [113, арк 1-4].

Затвердження у 1870 році «Положення про вчительські семінарії» спричинило необхідність у розмежуванні реальної та класичної середньої освіти, що в призвело в 1871 р. до проведення реформ середньої освіти. Реальні гімназії перетворилися на реальні училища. Вони давали чітко виражену професійну спеціалізацію, готували учнів до практичної діяльності. Навчання в реальних училищах тривало шість років. Сьомий (додатковий) клас давав право вступати до технічних вузів.

За «Положенням про початкові народні училища» від 25 травня 1874 р відкриття училищ і прийом педагогів на службу допускалися тільки з дозволу інспектора народних училищ. Згідно ст. 21 даного «Положення», інспектори народних училищ обиралися з «осіб, відомих педагогічною досвідченістю», і затверджувалися в посади попечителем навчального округу. Спеціальна середня освіта набула значного поширення з розвитком промисловості, яка потребувала спеціалістів із різних галузей господарювання.

Згідно з правилами 1884 р контроль над церковно-парафіяльними школами перейшов з ведення училищних рад у відання Синоду, а в 1891 р Синод отримав право безпосереднього контролю над школами грамоти. За положенням 1872 р. стали перетворюватися вищі початкові училища. Була зроблена спроба зблизити програми вищих початкових училищ із програмами середніх шкіл.

У 1888 р. було затверджено «Основні положення про промислові училища», згідно з якими створювалася система промислової технічної освіти. Училища забезпечували кваліфікованими працівниками залізничний транспорт, гірничу, металургійну, цукрову промисловість. Вони також готували спеціалістів для сільського господарства, торгівлі, флоту.

У 1898 р. було створено «Комісію по поліпшенню середньої школи». Серед інших питань, якими займалася комісія, стояло питання про підготовку вчителів для середньої школи. У листопаді 1898 року Міністерство народної освіти розіслало до навчальних округів документ, у якому констатовалася відсутність у

початківців викладачів професійно-педагогічної підготовки і в зв'язку з цим пропонувалося висловити побажання про шляхи її поліпшення. Крім того, майже до кінця 1890-х років формується такий тип інтелігенції, як земська – вчителі, лікарі, фельдшери, статистики. Саме їх діяльність була безкоштовною, оскільки вони ставили інтереси держави і регіону вище власних. Проводяться уже учительські з'їзди, які обговорюють проблеми початкової та професійної освіти. Крім того, в цей період постає питання надання вищої освіти для жінок.

Як свідчать статистичні дані, загальна кількість осіб, що скористалися благодійністю в 1898 р., становила 7077129 чоловік, не враховуючи 20392675 осіб, які звернулися за благодійною допомогою. За кількістю звернень на першому місці були заклади для лікувальної допомоги – 61,7%, на другому місці – заклади для дешевого та безкоштовного проживання – 13,6%. Високий відсоток складала притулки, а також заклади для безкоштовного харчування – 12,7%. Важливо те, що 82% усіх благодійних закладів були приватними. З 1890 р. питома вага пожертвувань представників технічної інтелігенції (підприємців) у загальному об'ємі жертвувань досягає 90% [30, с. 18]. Доброчинна діяльність інтелігенції також мала цілу систему заохочень, закріплених у Правилах про нагороди 1859 р.: оголошення подяки Його імператорської величності; чини; ордени; подарунки від імені Його імператорської величності; одноразові грошові виплати; звання особистого і потомственного почесного громадянина; медалі; зарахування до дійсної державної служби; надання прав державних службовців особам, які не перебували на державній службі.

Слід зазначити, що на території Півдня України другої половини XIX – початку XX століть існували різні види доброчинності: благодійні товариства за національною ознакою, навчальна благодійність, благодійність із питань призріння німечних та інвалідів тощо. Адже ті, хто надавав допомогу, керувалися християнськими заповідями чи заповідями вчителів церкви. Основними мотивами доброчинної діяльності були релігійні погляди і релігійні вірування, почуття патріотизму, служіння Вітчизні, бажання отримати визнання з боку влади і спільноти, отримати суспільний авторитет тощо. Серед інтелігенції побутувала

все ж таки християнська мораль, оскільки багатство дається для реалізації добрих справ на землі, а до цих справ належали: створення шкіл, пожертви на церкви, богадільні, лікарні, нічліжні будинки і притулки, інвалідні будинки тощо. Загалом, багата людина несе моральну відповідальність за використання свого багатства і тому має використати частину коштів на допомогу бідуючим, нужденним, на підтримку науки, народної освіти, охорону здоров'я.

З огляду на те, що Південь України розвивався досить швидкими темпами, промисловці і підприємці були зацікавленими у кваліфікованих спеціалістах, тому велика допомога надавалася саме у царині народної освіти, що сприяло виділенню ними коштів на будівництво шкіл, училищ, бібліотек, місць для проведення культурного дозвілля. Можна стверджувати, що риси доброчинності передавалися із покоління в покоління.

Так, риси спадкової доброчинності на Півдні України простежуються в династіях роду Куликовських (*додаток Р*). Одним із перших започаткував благодійництво в цих краях Микола Миколайович Куликовський, ще починаючи з 1861 р. Він звільнив своїх робітників від кріпацької залежності та облаштував їх побут, за що його було нагороджено золотою медаллю. Ця родина сприяла освоєнню краю, розвитку землеробства, торгівлі та поліпшенню соціальних умов життя, духовної культури населення. Підтвердженням благодійної діяльності було відкриття у 1861 році М. Куликовським першої школи в місті Каховці. Згодом за власний кошт та за своїми кресленнями він побудував у містечку єврейську синагогу [201; 396]. Микола Миколайович надавав значні суми для розбудови церков, запросив для жителів Каховки лікаря, якого утримував за власні кошти. Разом із дружиною він допомагав Олешківському училищу, будинок для якого збудували і подарували самі Куликовські.

Благодійник та меценат роду Куликовських – Григорій Львович щорічно надавав гроші на стипендії для учнів Ново-Маячківської ремісницької школи імені «19 лютого», де сплачував аж три інтерни. Вони носили назву «Інтерни імені Куликовського» [331; 396]. Григорій Львович був також опікуном Бехтерського училища і намагався допомагати йому різноманітним – інвентарем –

дошками, наочними посібниками, годинником; іноді виділяв гроші на ремонт [335; 396].

Помітний внесок у благодійницьку скарбничку зробила сім'я Панкеєвих. Спершу це були купці, але згодом вони відійшли від підприємницьких справ і почали займатися громадсько-суспільною діяльністю. Матвій Йосипович Панкеєв побудував у 1884 році так зване «міністерське училище», квартири для двох учителів та служителя, майстерню для праці, купив наочні посібники, музичні інструменти, тощо. У 1893 році він побудував у містечку дві школи – Слобідську та Щемілівську. Останню його син Константин Матвійович Панкеєв не тільки побудував, а й обладнав, заплатив за місце, де вона була розташована. Він матеріально допоміг побудувати школу в Малій Каховці, пожертвував земству 300 десятин землі, разом із хутором для Лук'янівської агрошколи. У 1895 році Костянтин Матвійович побудував у Каховці кам'яне приміщення для квартир двох вчителів Каховського двокласного училища, витративши на це 16000 карбованців. Крім того, він також фінансував добудову до Олешківського жіночого училища, де згодом були розташовані квартири вчителів; допоміг училищу з їх періодичними ремонтами, витративши 2000 карбованців [201; 396].

Микола Матвійович (*додаток С*) також матеріально допомагав Олешківській жіночій гімназії. Новотроїцьку лікарню побудували у 1888 р. брати Костянтин та Микола Панкеєви. Той же К. Панкеєв та його другий брат Петро побудували в 1888 р. лікарню в Каховці за найсучаснішими критеріями того часу амбулаторією, каналізацією, електрикою, аптекою та утримував на власні кошти й одного лікаря. Усе це обійшлося Панкеєвим у 40 000 карбованців [331; 332; 396].

Ще одним із відомих меценатів був також рід Фальц-Фейнів (*додаток Т*). Густав Іванович Фальц-Фейн побудував школу в Преображенці і утримував її, побудував приміщення для ремісничих класів при Олешківському міському училищі, витративши при цьому 6000 руб. І потім періодично жертвував гроші на їх утримання. Він заснував благодійницький капітал у розмірі 6000 карбованців, відсотки з якого йшли на пожертви Олешківському 4-х класному міському училищу; Софія Богданівна утримувала приватну Чапельську школу в Асканії-

Нова, придбала садибу з будовами для Олешківського жіночого училища (витративши більш як 6000 карбованців) [335; 396].

Дуже шанованою людиною в купецькому середовищі був Іван Семенович Остославський (*додаток Ф*) – міський голова, засновник і перший директор міського громадського банку, меценат. На тлі багатьох вищих херсонських чиновників другої половини 19 століття, І.С. Остославський є досить цікавою і колоритною фігурою. Перебуваючи в Херсоні на державній службі з 1848 по 1877 рік, він зробив дуже багато для благоустрою рідного міста. Завдяки його адміністративно-управлінським здібностям прокладалися дороги, збиралися пожертви для незаможних, будувалися лазарети, майстерні, будинки для нужденних. Будучи не тільки обер-бургомістром Херсона, а й купцем другої гільдії, і голосним Херсонської міської думи, І.С. Остославський жертвував величезні суми на потреби міста. На його особисті кошти створювалися нічліжні заклади не тільки в Херсоні, а й у Миколаєві [58, с. 146].

Особливого статусу у просвітницько-педагогічній діяльності інтелігенції набула добродійна діяльність. На думку сучасних дослідників О. Фоміної і Е. Чікадзе, саме добродійність, основана на недержавній добровільній допомозі, допомагає у вирішенні низки питань. Держава, будучи зацікавленою у підтримці стійких соціальних відносин в суспільстві, бачила в благодійній діяльності один із найважливіших важелів вирішення соціальних проблем і сприяла розвитку благодійності, створювала матеріальні, моральні та організаційні умови для її розвитку. До кінця ХІХ століття склалося більш-менш загальне розуміння благодійності як діяльності приватних осіб або станових, професійних, релігійних, територіальних та інших недержавних об'єднань і організацій із надання добровільної, безкорисливої допомоги нужденним. Громадське піклування розглядалося, як правило, у якості загальнодержавного завдання. Благодійна діяльність ставала не тільки почесною, але і вигідною, свідчила і виступала критерієм довіри і морального обличчя тієї чи іншої приватної особи. держави, а що завданням громадських організацій і приватних осіб.

Так, Катерина Корнелівна Петрокіно (*додаток Х*) опікувалась Грецьким

благодійним товариством, заснованим у 1871 році для сприяння успіхів грецької церкви та полегшення долі свого народу [264, арк. 1]. Постійно надавалася допомога дітям-сиротам від торгового дому «Брати Петрококіно»: для облаштування нового дитячого притулку імені Государині Імператриці Марії Федорівни у 1891–1892 році пожертвувані будівельні матеріали та предмети для його облаштуванн. Є. Петрококіно була дійсним членом Товариства піклування про хворих дітей міста Одеси [294].

Ф. Родоканакі (*додаток Ц*) фінансував будівництво жіночого училища, яке у подальшому отримало назву Родоканакієвської грецької школи-гімназії. Virізнялася добродійною діяльністю родина купців Маврокардато. Зокрема, М. Маврокардато опікувався учительською семінарією, діяльністю Одеського піклувального комітету про в'язниці, почесним членом Одеського міського опікунства дитячих притулків, Херсонської та Одеської гімназій, наглядачем Одеської Стурдзівської богадільні сердобольних сестер, членом Одеського відділення опікунства імператриці Марії про сліпих, почесним членом Одеського міського опікунства виправних дитячих притулків, Товариства допомоги бідним міста Одеси [118].

Попечительською притулку беззмінно була Катерина Матвіївна Родоканакі. У 1874 на місці старого будинку на кошти Ради був збудований новий дерев'яний, на кам'яному фундаменті, що обійшовся у 20 000 руб. У 1871 притулок отримав найменування «Катерининський», у пам'ять Катерини Миколаївни Нарішкіної, першої дружини обер-камергера Е. Нарішкіна, який виявить бажання щорічно вносити на утримання закладу по 4 000 руб. У 1885 після припинення дотацій від Е. Нарішкіна, дану суму до 1898 вносила В. фон Дервіз [216; 245].

Родоканакі розпорядився також після своєї смерті пожертвувати школі на острові Хіос, де він народився і виріс, 5 тис. рублів і місцевій лікарні – 3 тис., Грецької Свято-Троїцької церкви в Одесі – 2 тис., Одеській грецькій громаді – 5 тис., благодійним закладам Афін – 10 тис. Він наказав також заснувати благодійне ліжко його імені в Стурдзевском установі сестер милосердя в Одесі, передати 2 тис. рублів богоугодним закладам міста на розсуд його сина, видати всім

службовцям торгового дому по 100 рублів, а домашнім слугам – по 30 рублів [316].

У 1890 році у зв'язку з 50-річчям притулку К. Родоканакі пожертвувала йому капітал у 50 000 руб. У зв'язку з цим закладу за височайшим повелінням, було присвоєно нову назву: «Дитячий притулок в пам'ять Феодора Пандієвича Родоканакі». Кількість дітей в ньому складала 160 осіб, а витрата склали 5 280 руб. (Безпосередньо до 1914 ця сума збільшилася до 6 000 руб.) [345].

Прагнення до участі у громадському житті суспільства спонукали родину Раллі до добродійної діяльності. Так, у своєму маєтку Павло Раллі впроваджував нові засоби господарювання, що сприяло відкриттю лікарні для працюючих, музично обдаровану молодь підтримував матеріально. Окрім того, перебуваючи на посаді президента Одеського товариства охорони тварин, багато уваги та коштів надав для облаштування притулків для бездоглядних тварин [74]. Небайдужий до освітньої справи Петро Раллі заснував у Новоросійському університеті стипендію свого імені [355, с. 138].

Таким чином, значні економічні можливості, великий капітал та значний суспільний вплив грецьких купців були підґрунтям здійснення регулярної добродійності у галузі освіти, опіки безпритульних та нужденних, у боротьбі із хворобами та епідеміями. Проте велика частина добродійної діяльності була спрямована на свою етнічну общину, забезпечуючи збереження її самобутності та єдності.

Родина банкіра Ашкеназі була засновницею добродійних товариств медичного спрямування. Зокрема, за їх сприяння у 1879 році розпочало свою діяльність Одеське товариство допомоги бідним породіллям без розрізнення віри та національної приналежності; Товариства санаторних колоній та інших санітарно-гігієнічних закладів для лікування й виховання слабких здоров'ям дітей бідного єврейського населення м. Одеси [16].

Спадковий почесний громадянин м. Одеси А. Бродський на утримання Одеського єврейського сирітського будинку подарував двоповерховий кам'яний будинок для 20 сиріт [289, с. 8], проте в ньому утримувалося 42 хлопчики, які

навчалися у ремісничому училищі товариства «Труд». У 1879 році А. Бродський пожертвував 50 000 руб. на будівництво сирітського будинку для обох статей. У 1880 році опікунська рада приймає рішення про будівництво приміщення, розрахованого на 120 осіб – 80 хлопчиків і 40 дівчаток [289, с. 6]. Новий заклад із класами, шевською та палітурною майстернями для хлопчиків і швейною – для дівчаток прийняв 90 сиріт віком від 6 до 12 років з їх повним утриманням. Виховання підпорядковувалося «формуванню людей, корисних для суспільства та вітчизни». Станом на початок ХХ століття цей сирітський будинок був одним із найвідоміших в імперії та за її межами [289, с. 5].

У 1880 році на кошти Конрада Фішера, який був бездітним і пожертвував усе своє майно – 6000 руб. готівкою, весь свій земельний наділ з господарством і розкішним фруктовим садом, – у с. Грос-Лібенталь було побудовано «Слабий дім», притулок для дітей-інвалідів. У 1901 році було відкрито лікарню на 80 ліжок. Коли лікарня, сирітський будинок і будинок для дітей-інвалідів діяли в повній мірі, стало не вистачати обслуговуючого персоналу (медсестр). З цією метою 22 серпня 1905 було відкрито школу для дівчаток, які навчалися медичній справі. Керувала цим навчальним закладом Емма Аккерман з Одеси. Про цю школу було надруковано статтю в «Одеській газеті» від 16 липня 1906 року під назвою «Наша школа для дівчаток» [294, с. 20].

У 1890 році у с. Мигії на кошти поміщика Й. Скаржинського було засновано Ольгинсько-Скаржинську сільськогосподарську школу з навчальним господарством [258, с. 463]; з 1913 р. перетворено на училище. Навчання було безкоштовне, стипендія сплачувалася за рахунок благодійних фондів. У 1902 р. було створено Новополтавську єврейську сільськогосподарську школу під опікою Єврейського Колонізаційного Товариства на пожертвування відомого єврейського філантропа Г. Гінзбурга та Й. Бродського. Кошти на утримання училища відшкодовували 22 єврейські колонії. З 1905 р. сільськогосподарська школа випускала щорічно у кількості 20 осіб [421, с. 98].

Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції Півдня України кінця ХІХ століття була спрямованою на виховання культурної, високоморальної

особистості. У регіоні відбулося значне зростання освітніх потреб для зміцнення зв'язків із іншими країнами – усе це вимагало від населення великої підготовки як інтелектуальної, так і громадянської, оскільки із тих країн, з якими зближався Південь України – Греція, Англія, Іспанія, Швеція, Голландія, разом із цінностями матеріальними, досягненнями науки і техніки, новими знаннями, експортувалися і цінності духовного порядку.

Привертає увагу той факт, що греки становили значну частину населення Одеси (10-15%) з моменту заснування міста в 1794 р Це були, в основному, великі купці, підприємці, представники впливових торгових домів – Ралі, Маразлі, Родоканакі, Севастопуло. Їх торгові фірми посідали провідні позиції в традиційному для Північного Причорномор'я експорті зерна.

У 1874 році Григорій Маразлі (*додаток III*) звернувся до канцелярії піклувальника Одеського учбового округу з проханням розглянути програму пожертв для студентів Одеського університету. Метою зазначеної програми було створення сприятливих умов для учнів через надання фінансової допомоги. На благодійних началах чиновник надав університету 10 тис. рублів. Для того, щоб ця сума не зменшувалась, мільйонер вклав гроші до банку під 6% щорічних. Кількість бажаючих отримати допомогу на навчання не обмежувалась, а залежала від стану капіталу. Він також запропонував ввести спеціальні стипендії від свого імені (першу – в 300 рублів для студентів університету, другу – в 150 рублів для студентів реального училища). Завдяки цьому у 1877 році Григорія Григоровича було обрано почесним опікуном Одеського реального училища, а в 1878 році – Сімферопольської гімназії. Але цим опіка питань освіти меценатом не обмежувалась, так як за роки перебування на посаді міського голови він побудував близько 40 громадських, навчальних та культурно-освітніх закладів, підприємств тощо [67, с. 78-80].

У межах своєї громади одеські греки займалися активною релігійною, просвітницько-педагогічною, благодійною діяльністю. У 1808 р. в місті була відкрита грецька церква святої Трійці. У 1816 р. за фінансової підтримки багатьох грецьких фірм і приватних осіб було засновано грецьке комерційне училище.

Даний навчальний заклад, у якому могли безкоштовно навчатися не тільки греки, але й представники інших національностей, мав значний авторитет у всьому грецькому світі. Тут викладалися як спеціалізовані економічні, юридичні дисципліни, так і гуманітарні предмети. У 1894 р. за царським указом училище отримало статус юридичної особи, тим самим, ставши найбільш відомим навчальним закладом держави.

Завдяки активній меценатській підтримці грецьких підприємців Одеси місто в ХІХ в. перетворилося в один із центрів грецької освіти в діаспорі. Якщо в 1821 р. в місті налічувалося 5 грецьких шкіл, то в 1823 році в 23-х школах навчалось 2778 учнів.

Міцні фінансові позиції зумовили формування міської грецької аристократії, яка увійшла до складу муніципальної адміністрації. Видатне місце в історії Одеси посідає Григорій Маразлі, який з 1878 по 1895 рр. займав посаду Одеського міського голови. За цей час Г. Маразлі побудував близько 40 громадських і навчальних закладів, підприємств, культурно-просвітницьких установ. З його ім'ям пов'язана поява в Одесі трамвая, газового освітлення, будівництво центрального поштамту. При Маразлі також будувалися нічліжні притулки, дешеві столові й лікарні для бідних одеситів. Заслуги Г. Маразлі були відзначені багатьма державними орденами і нагородами Російської імперії [67].

Вагомий внесок зробив Григорій Маразлі у розвиток міської бібліотеки. Існуюча протягом першого півстоліття міська публічна бібліотека не мала постійного приміщення й неодноразово переїжджала з місця на місце, так у 1882 році Григорій Григорович запропонував побудувати за власний кошт будинок, в якому розмістився би музей Одеського товариства історії та старожитностей (нині Одеський археологічний музей) і міська публічна бібліотека. Таким чином, у 1883 році ним було виділено 30 тисяч рублів, але цих коштів не вистачило на будівництво, з часом решта суми була виділена міською Думою (18 тисяч рублів). Проте, бажаючи відзначити внесок міського голови, Дума ухвалила рішення: на фронтоні побудованого будинку зробити напис: «Одеська міська публічна бібліотека» [95, с. 49].

Продовження благодійної діяльності було відображено у розвитку бібліотечного фонду, а саме у 1891 році на його кошти було придбано театральну бібліотеку (близько 3000 п'єс) одеського збирача Д.В. Ширяєва, яка мала майже всю драматичну літературу з кінця XVIII й до початку XIX століття [248, с. 107], а в 1892 році – зведено триповерхову будівлю книгосховища [95, с. 53], що дозволило повністю зберегти книжковий фонд до того часу, як його було переміщено до нової обладнаної будівлі для зберігання книг.

У 1893 році Маразлі виділив кошти на 79, а у 1895 році – на 244 рідкісних видань XVII-XVIII століть. Після смерті мецената його племінник, Олександр Сафонов, подарував особисту бібліотеку дядька міській публічній бібліотеці. У 1911 році колекція була внесена до каталогу приватних бібліотек Російської імперії [95, с. 53]. Особиста бібліотека Маразлі налічувала близько 10 тисяч томів, в основному, іноземних видань другої половини XIX століття, передусім французькою мовою. В колекції, між іншим, були твори Оноре де Бальзака, Генріха Гейне, Віктора Гюго, Альфонса Доде, Дюма (батька та сина), Еміля Золя, Гі де Мопассана тощо. Згідно каталогам, зробленим власником, колекція була вельми широка та ділилася на безліч категорій (філософія, право, наука, сучасна література, медицина, комерція тощо). Одним із найбільших розділів був «Історія та географія», він містив у собі дослідження, описи мандрівок, карти та понад 40 книжок про Російську імперію.

Грецькі купці займалися благодійною діяльністю, спрямованою на розвиток духовної культури населення України. Сприяв цьому й Григорій Григорович Маразлі через відкриття мережі читальнь, так у 1899 році на його кошти було побудовано простору споруду училища із залом для читань на Слобідці. У тому ж році було закінчено побудову нової аудиторії для народних читань. На придбання земельної ділянки та будівництво було витрачено 20 тис. руб., з яких Одеське слов'янське благодійне товариство внесло 3 тис. руб., а решта коштів була пожертвована Григорієм Григоровичем [94, с. 172]. Нова аудиторія для народних читань стала культурним осередком міста, який у святкові та недільні дні відвідувало до 500 осіб. Тут працювала безкоштовна бібліотека, проводилися

вечори танців та лекції, ставилися аматорські спектаклі.

Не залишалась поза увагою благодійна діяльність на ниві опіки над тими, хто потребував допомоги, так у різні роки Г. Г. Маразлі пожертвував: 5 тисяч рублів Маріїнському дитячому притулку, у 1892 році – 47 тисяч рублів на будівлю богадільні на Чумній горі, 1900 року подарував ділянку землі для дешевих нічліжних притулків (оцінена в 21 тисячу рублів) для «Спілки нічліжних притулків», два будинки для Грецького благодійного товариства (81 тисячу рублів, один з них – дім Філікії Етерії [67], фінансував будівництво барака для бідних, прибудови до Стурдзівської богадільні, двох каплиць та заповідав 100 тисяч руб на благодійність.

На власні кошти міського голови в Одесі побудовано першу в Російській імперії бактеріологічну станцію; кілька богаділень, дешевих їдалень, притулків, народних училищ у місті і передмісті. Він відкрив другу жіночу гімназію, училище на Ближніх Млинах, двокласне училище з бібліотекою на Старорізничній вулиці, школу садівництва на території свого маєтку в районі Малого Фонтану. З його ініціативи було покладено початок Олександрівському парку під час відвідування Одеси імператором Олександром II. У пам'ять покійних батьків ним був побудований храм при другій жіночій гімназії на честь святителя Григорія Богослова і святої мучениці Зої (1896) [67].

Діяльність мецената не обмежувалась Одесою, він будував навчальні заклади в Філіппополі (сучасний Пловдив), Константинополі, в Афінах — учительський інститут, комерційну академію та акваріум (перші пізніше увійшли до складу Афінського університету економіки та бізнесу). Крім того передав у дар Афінам 40 полотен із власного приватного зібрання картин. В Салоніках побудував Маразліївській грецький комерційний ліцей, на острові Керкіра, на прохання його мешканців, відкрив сирітський будинок і видав на його утримання 130 тисяч драхм. Також у столиці Греції Григорій Маразлі налагодив видання грецькою мовою творів російських класиків, які перекладались та готувались до друку в Одесі до початку Першої світової війни – 1 книга щомісяця [42, с. 17].

Отже, можна стверджувати, що представники різних напрямів інтелігенції

опікувалися поширенням знань серед населення саме тих галузей, до яких вони самі належали, що сприяло різнобічному розвитку особистостей у різних галузях наук: освітній, музейній, бібліотечній, медичній, технічній, торговій та ін. Таким чином, інтелігенція Півдня України прагнула освітнього, культурно-естетичного, духовного розвитку населення.

Благодійні об'єднання, меценати та представники світської інтелігенції одним із головних завдань вважали місцеві освітні потреби. Їх велика заслуга в будівництві шкіл, відкритті бібліотек, лекційній роботі.

Представники інтелігенції, які були самотніми, заповідали певний капітал для навчання здібних дітей. Так, у «Херсонських єпархіальних відомостях» висвітлювалися питання про призначення стипендії імені дружини потомственого Почесного громадянина А. Агаркової в Херсонському духовному училищі на капітал 5000 руб. [315, с. 261-279]. З 1890 року призначалася стипендія імені дружини протоієрея Параскеви Жукової для вихованок Одеського єпархіального жіночого училища [316, с. 117-127]; із 1902 року для вихованок Одеського дівочого училища призначалася стипендія імені дочки потомственого почесного громадянина Дар'ї Пантеліївни Баранської [257, с. 448-449]. Для вихованців іудейського віросповідання Миколаївського Олександрівського училища призначалася стипендія імені лікаря Йосипа Самойловича Кам'янецького [256, с. 508].

В Одеській духовній семінарії було затверджено положення про стипендії імені дружини надвірного радника Євдокії Самсонової. На утримання бідних, «гречних» вихованців заповідана сума у розмірі 6922 руб. 90 коп. Для Новоросійського університету та Одеського товариства витончених мистецтв колекція картин і копій картин, на користь Павлівського притулку для бідних породіль і незаконнонароджених – 3 461 руб. 10 коп., Одеському нічному притулку – 3 461 руб. 10 коп., Одеській міській лікарні; міський богадільні при старому кладовищі – 1 730 руб. 55 коп., Одеській духовній семінарії – 6 922 руб. 20 коп., Одеському жіночому училищу 3461 руб. 10 коп., Одеському Свято-Андріївському Братству 3 461 руб. 10 коп. Девізом Е. Самсонової були слова:

«Любов до народної освіти, духовного звання, а головним чином християнське опікування нещасними, бідними і нужденними, незалежно від звання і національності» [279, с. 166-167]. Стипендія імені Херсонського губернатора генерал-майора Сократа Івановича Старинкевича – 275 руб. – призначалася вихованцям Херсонської гімназії і Новоросійського університету [343, с. 63].

З жовтня 1896 року в Одеському комерційному училищі призначали стипендію імені А.С. Хаїса [299, с. 5], в Одеському притулку імені імператриці Марії Федорівни ввели дві стипендії для дівчат генерал-лейтенанта П. Зеленого і його дружини Н. Зеленої [297, с. 6].

Активна діяльність інтелігенції Півдня України сприяла облаштуванню професійних шкіл, товариств допомоги, організації тимчасових помешкань для безпритульних, «странноприимные дома» для переселенців та робітників, довідкових контор для пошуку роботи. Представники інтелігенції зверталися до земств щодо створення спеціальних фондів, окремо для ремісників, бідних жінок, учителів тощо. Інтелігенція долучалася до заходів із профілактики збідніння, для чого створили позичково-благодійні капітали, емеритальні каси, діяльність яких спрямовувалася на підтримку переселенців, на ремонт і будівництво квартир, будинків. За активної діяльності інтелігенції серед заможних верств населення та організації громадських робіт, різних культурних заходів була створена можливість надання одноразових допомог для нужденних верств населення, особливо це було перед великими святами – Різдво, Пасха.

Діяльність інтелігенції мала різноманітний характер, що видно з переліку її видів: збір коштів постраждалим від паводку, неврожаю; допомога родинам нижчих чинів, призваних в армію; підтримка селян-переселенців; оплата навчання, утримування стипендіатів у навчальних закладах та пенсіонерів.

Створювалися товариства, що надавали допомогу вчителям, учням місцевих навчальних закладів незалежно від віросповідання, німечим, людям похилого віку. Особливо активною була діяльність представників Херсонського відділення Імператорського російського музичного товариства; Товариства народних читань у м. Херсоні, головою якого був Олександр Олександрович Фаворов;

Херсонського товариства саморозвитку «Вестник знания», голова Володимир Ісидорович Пескер. Члени товариств надавали матеріальну допомогу у вигляді обов'язкових членських внесків у розмірі 100 руб. щорічно. Ті, хто вносив 1000 руб., ставали пожиттєвими Почесними Членами.

Найбільш впливовими доброчинцями і в Одесі, Миколаєві, Херсоні були євреї. Єврейська громада Одеси вирізнялася своїми професійними товариствами, які об'єднували єврейських вчителів, кравців, ювелірів, продавців м'яса, синагогальних хористів, торговців, прикажчиків, биндюжників портових вантажників та інших. Кожне з таких товариств мало молитовний будинок, позиково-кредитну касу, благодійне відділення і бібліотеку. На Півдні України єврейська громада мала чимала комерсантів і підприємців, тому для пом'якшення соціальної прірви між бідними та заможними було створено благодійні товариства: «Товариство допомоги бідним хворим євреям міста Одеси», «Судно-доброчинне товариство «Гмілус хесед», «Комісія з роздачі допомоги паливом і мацою бідним євреям міста Одеси», «Спілка помічників бідному єврейському населенню на Молдаванці». На початок ХХ століття у місті функціонувало 2 великих загальноміських благодійних установи, 89 навчальних закладів та 200 хедерів, 5 великих професійних товариств взаємодопомоги. Так, «Товариство допомоги бідним іудейського віросповідання», починаючи з 1898 року, утримувало за свій рахунок єврейську лікарню та богадільню для літніх людей. Капітал товариства перевищував 30 тис. руб., що давало змогу активно проводити доброчинну діяльність [256, с. 78-123].

Майже в кожному місті були створені благодійні товариства піклування про здоров'я безпритульних дітей. Іудейська релігія заохочувала створення багатодітних родин, а про здоров'я дітей піклувалася уся єврейська громада того чи іншого населеного пункту. Внаслідок поганих гігієнічних умов та харчування, діти страждали малокрів'ям та іншими хворобами. Голова товариства Л. Бродський, побудував санаторій на 200 ліжок із усіма необхідними господарськими і лікувальними приладами, артезіанським джерелом, та електрикою. Більше 1400 прохань бажаючих, які надходили в санаторій, змусили

правління влаштовувати поблизу колонії «Інститут допомоги для дітей», який надавав щоденно медичну допомогу. Згодом у єврейських поселеннях виникають благодійні товариства для організації навчання, біблейські настанови яких говориться, що «на одного вчителя не повинно припадати більше 25 учнів, і якщо гурт учнів більший, потрібно найняти ще одного вчителя, а бідних слід навчати безкоштовно» [289, с. 5-8].

Специфічними навчальними закладами для єврейського населення були талмуд-тори; у цих школах навчали переважно бідних дітей та сиріт. Громадські талмуд-тори забезпечували початковою освітою дітей із найбідніших прошарків єврейського населення. Школи існували за рахунок субсидій благодійних товариств, а навчання в них було безкоштовне. Одним із найбільш успішних і стабільних проєктів було створення Товариств безкоштовного або дешевого харчування для найбідніших.

Економічний та побутовий уклад єврейського містечка з його обмеженими можливостями для ремесла й торгівлі та стійкими традиціями обумовлював створення просвітніх організацій з метою поширення ремісничих знань. У 1874 р. розпочало свою діяльність товариство «Праця» для розповсюдження ремісничих знань між бідним єврейським населенням. Для цього було відкрите ремісниче училище, у якому розмістилася столярна та слюсарна майстерні, у яких двоє майстрів навчали єврейських дітей ремеслам. Після закінчення училища учні склали іспити. Якщо учень отримував звання майстра, товариство надавало йому грошову допомогу для відкриття в Одесі своєї майстерні. Крім того, при товаристві діяли вечірні курси, де слухачі набули знань необхідних у практичній діяльності ремісника [298, с. 3].

За ініціативи Центрального управління дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії було започатковано журнал «Вестник благотворительности», який поставив собі за мету «покінчити з диким, стихійним убоголюбством, упорядкувати допомогу дійсно нужденним, а також узагальнити та поширити передовий досвід опіки серед товариств та установ сфери опіки». Інформація, подана у журналі, сприяла поширенню досвіду державної,

громадської та приватної доброчинності; ознайомленню із законодавчими документами, що стосувалися питань опіки, матеріалами з питань теорії і практики доброчинності; новими публікаціями із вітчизняних та європейських журналів.

«Офіційний відділ» журналу містив інформацію про приватну доброчинність. Так, у 1897 році почесним членом Херсонського губернського дитячого притулку призначено почесного дворянина Кардамича, потомствених почесних громадян О. та М. Браумштейнів; Одеського міського дитячого притулку – титулованого радника Кухарського, потомствених почесних громадян Цетліна та Анциферова. У 1898 році почесним членом Одеського міського опікунства став колезький радник Ганзен [298, с. 3]. З 1899 року почесними членами Херсонського губернського опікунства дитячих притулків стали титулярний радник Ніколаєв, дворянин Жуковський, колезький реєстратор Кабузан [300, с. 2].

Товариства проводили велику роботу з організації читань на релігійну, історичну, природничу тематику з використанням картинок через кодоскоп, відкриття церковноприходських шкіл за власний кошт та доброчинних пожертв, надавали матеріальну допомогу дітям із бідних родин, сиротам, сприяли відкриттю професійних курсів. Усі товариства проводили вечори відпочинку, виставки, базари, вистави для збирання коштів на вирішення нагальних потреб населення. Одеське Свято-Андріївське братство було засноване 16 серпня 1880 р. з ініціативи архієпископа Херсонського й Одеського П. Городецького. Його відкрили при семінарській церкві, а викладачі семінарії стали членами братства. Воно видавало підручники і навчальні посібники для церковних шкіл Херсонської єпархії, матеріально підтримувало і будувало на свої кошти церковно-приходські школи. З метою заохочення священиків і грамотних селян до вчительської діяльності, а також поширення православ'я місіонери братства клопотали перед радою про їх матеріальну нагороду [280, с. 5]. За ініціативи архієпископа Д. Ковальницького у жовтні 1909 р. братство було перетворено з приватного у загально-єпархіальне товариство християнсько-благодійницького і

просвітительського характеру.

У 1892 р. було засновано Одеське товариство сприяння фізичному вихованню дітей. З 1896 р. починає свою роботу Херсонське товариство сприяння фізичному вихованню дітей. Відразу після свого відкриття товариство активно взялося за фізичне виховання молоді. Результатом діяльності товариства стала організація в м. Херсоні арени для дитячих ігор і фізичного виховання учнів. Вихованці навчальних закладів відвідували спортивну арену безкоштовно, зі сторонніх осіб стягувалася вхідна плата. Функціонувала арена цілий рік. Основу занять складали рухливі ігри з предметами і без них. За сезон проводилося до 60-ти різних ігор. Перерахуємо лише деякі з них: ігри з елементами бігу – «Залізниця», «Ластівка», «Пальники», «Гуси-лебеді, додому!», «Кішка й мишка»; ігри з м'ячем – відбивання м'яча в колі, «Міста», ножний м'яч у колі, «Роззяви», «Перехватки» та ін. [290, с. 21].

Діти з малозабезпечених сімей займалися безкоштовно. Тривалість роботи і кількість відвідування крижаної арени у різні роки коливалися залежно від погоди. Наприклад, у 1898 р. крижану арену відвідали 606 дітей, у 1899 р. ця цифра склала 3 734 чол. Крім організації спортивних заходів, ХТСФВД щорічно влаштовувалися екскурсії, прогулянки, концерти, спектаклі, різного роду гуляння, для малозабезпечених та фізично слабких дітей організовувалися літні дачі-колонії. Особливою популярністю серед учнів шкіл користувались різного роду прогулянки. Переважно це були одноденні водні екскурсії на острови, катання на човнах, піші походи до лісу або фруктового саду, екскурсії на промислові підприємства, в музеї, виставки тощо. Під час подорожей на природу діти веселилися, грали на музичних інструментах, співали пісні, танцювали, грали в різні рухливі ігри. Тому не дивно, що такі походи користувалися серед учнів великою популярністю.

Починаючи з 1909 р., географія екскурсій значно розширилася, за рахунок чого учні змогли відвідати Миколаїв, Одесу, Крим та інші місця. У період 1900-1912 рр. загальна кількість проведених Херсонським товариством прогулянок і екскурсій склала 94, у яких взяли участь близько 10 104 чол. (за підрахунками

автора). Основним недоліком цих заходів було те, що доволі часто вони проводилися за рахунок учнів. Вартість однієї екскурсії залежала від її маршруту і складала від 4 коп до 15 руб 52 коп [290, с. 23].

Велику увагу Херсонське товариство сприяння фізичному вихованню дітей приділяло рекреації і оздоровленню дітей. З цією метою товариство в літній період за власні кошти організовувало табори відпочинку або як їх ще називали літні дачі-колонії. Перша дача-колонія була відкрита у 1900 році на дачі Луб'яненко в 4-х верстах від міста. У ній змогли відпочити і оздоровитися 17 дівчат з навчальних закладів м. Херсона [291, с. 9-11]. Проте за браком коштів довгих 10 років літніх таборів відпочинку ХТСФВД не влаштовувало. І лише у 1911 р. Товариство відновило практику організації оздоровчих таборів, відкривши у м. Скадовськ на березі моря шкільну колонію [292, с. 10-11]. У наступному році (1912) відкривається ще одна колонія. Організована вона була на тому ж самому місці, що й то рік, а саме в м. Скадовськ у приміщенні місцевої школи. Допомога у розміщенні літнього табору С.Б. Скадовський (*додаток III*) – власник школи, який надав приміщення школи в безкоштовне користування. Для відпочинку в колонії було відібрано 52 дитини (27 хлопчиків і 25 дівчат) віком від 8 до 18 років. Вагомий внесок в організацію табору зробили подружжя Скадовських, які надали в безкоштовне користування приміщення школи, транспорт для переїзду колоністів та регулярно привозили дітям ласощі. Також жваву участь в житті колонії взяли: завідувачі колонією В. Бровкіна та А. Семенцов, доктор В. Животовський з родиною, І. Ямковой, А. Іванов, С. Греков та В. Бровкін. Життя колонії постійно висвітлювалось на сторінках місцевої преси, яка своїми закликами нагадувала суспільству про співчуття та необхідність матеріальної підтримки дитячого табору [293, с. 3-4].

У 1907 році було організовано яхт-клуб у плавучому приміщенні з причалом. Це приміщення складалося із великих кімнат, бібліотеки, більярдної, їдальні, кімнат для ігор у карти і шахи. До Товариства входило 100 осіб. Клуб організовував водні прогулянки, гонки на яхтах. У 1915 році організував гонки на веслах для учнів середніх навчальних закладів м. Херсона.

У 1910 році відкривається приватний циклодром, на якому відбулися змагання місцевих та іноземних велосипедистів, включаючи чемпіона Греції Полідуліса. На цих змагання перемогу отримав херсонець Іван Стоматьєв. У Олександрійському парку було облаштовано доріжку для любителів велосипедів. У липні 1910 року відбулися змагання ковзанярів, змагання із французької боротьби, футбольні матчі. У 1911 році грала перша Херсонська команда зі студентською футбольною командою, а у 1914 році відбулася зустріч команд Херсона та Миколаєва [293, с. 3-4].

Як свідчать матеріали, спільнота опікувалася поширенням здорового способу життя, особливо залучали дітей та молодь. Крім того, поширюються технічні знання. Так, у 1910 році до міста завітав авіатор Костін із розібраним літаком, і вже у листопаді відбувся перший політ із площі від Сухарної церкви. Увечері 7 квітня 1912 року авіатор Уточкин здійснив 4 польоти з пасажирами по 2 хвилини кожний, 8 квітня – ще 2 польоти. В цьому ж році через Херсон пройшов переліт на 2 800 км за маршрутом Севастополь – Херсон – Одеса – Кременчук – Полтава, Харків – Москва – Петербург. Його виконав льотчик Д. Андреаді.

З другої половини XIX століття на Півдні успішно починає розвиватися техніка, застосовуються мало поширені в державі технології. У своїх «Споминах» І. Палімпсестов звертає увагу на те, як швидко і плідно використовувалися новітні досягнення техніки мешканцями Півдня: «Так, Південь, позитивно можна сказати, ... перший познайомився з удосконаленими знаряддями праці і машинами з Англії та Франції і перший увів їх у себе». Автор згадує про те, як він був свідком випуску першого плуга Рамсона на заводі, відкритому при ньому в Херсоні. Він розповідає також про те, що місцеві раціоналізатори постійно пропонували нові проекти, які інколи мали реальний, дійовий характер, а інколи – фантастичний [304].

Як визначають науковці, розвиток Півдня України характеризується певними особливостями, що зумовило створення «нового типу» регіону, який відрізнявся від інших регіонів України своєю неповторністю:

- природно-географічна та соціокультурна особливості впливали на

економічне зростання південного регіону;

- багатонаціональний склад населення – ця особливість вплинула на розвиток міст, які перетворились на великі адміністративні, промислові та культурні центри з високим рівнем життя, а також їх статус портових міст, сприяв не лише зростанню зовнішньої та внутрішньої торгівлі, а й міжнародному спілкуванню, що позначалося на стані політичного та освітнього життя регіону.

Таким чином, просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції була покликана залучити населення до навчання грамоті, підвищити його культурний рівень. Позитивним було те, що досягається всестанового рівня освіти, без розрізнення віросповідання. Проте релігія ще не була відділена від освіти: Програми народних училищ містять вивчення Закону Божого, Священної історії, читання церковним і громадянським друком, письмо, чотири дії арифметики. У школах єпархіального підпорядкування обов'язковим був ще і церковний спів. Встановлюється чіткий порядок у початковій освіті, підвищується його рівень завдяки залученню до викладання учителів і вчительок. У цей період приймається «Положення про жіночі гімназії і прогімназії». Аналіз другого етапу дозволяє стверджувати, що на перші позиції просвітницько-педагогічної діяльності виходять земська та наукова інтелігенція: учителі, лікарі, викладачі університетів, статисти.

Аналізуючи просвітницько-педагогічну діяльність інтелігенції другого етапу – науково-просвітницького, можна стверджувати, що вона була досить різноманітною, ініціативною, із залученням до проведення тих чи інших заходів громадськості. Проте основним було питання грамотності населення, адже Південь досить швидко інтегрувався у європейський простір – організація безкоштовних публічних лекцій, курсів. Професорсько-викладацький склад університетів уважно ставився до питання створення розгалуженої системи освіти, а процес організації закладів вищої освіти для жінок, став подією, яку громадськість сприйняла як вияв високої свідомості, почуття відповідальності за долю жінок у країні. Інтелігенція доклала зусиль щодо популяризації досягнення різних галузей наук через музеї, бібліотеки, газети, журнали, брошури.

Позитивним було те, що на Півдні починає поширюватися українська мова, культура, література.

2.3. Національно-просвітницький етап діяльності інтелігенції

Третій період визначається межами 1890-1917 років. Це найбільш активний період залучення до навчання рідною мовою, відвідування вистав, публічних лекцій без розрізнення віросповідання.

Виходячи із зазначеного вище, можна стверджувати, що високими досягненнями в економічній, культурній сфері Південь зобов'язаний саме безкорисній просвітницько-педагогічній діяльності інтелігенції. Вона створила фундамент для розвитку системи освіти, культури, дозвілля в державі.

Курс на національне виховання та боротьбу з традиційно самодержавними поглядами на процес русифікації населення обрали культурно-просвітні товариства міста – «Просвіта», Комітет народних читань, Комітет піклування про народну тверезість. Дослідженням діяльності «Просвіти» на Півдні України займалися Л. Цимбал [409], О. Ярещенко [432].

Слід зазначити, що збережені щорічні звіти, протоколи засідань, листування дають змогу зробити висновки про роботу Комітету народних читань, починаючи з 1890 р. За статистичними даними пріоритетною формою роботи товариства стало запровадження циклу публічних читань у вигляді лекцій української релігійної, історичної, географічної, науково-технічної, літературної та політико-самодержавної спрямованості, із демонстрацією тіньових малюнків. Широка тематична амплітуда читань завуальовувала дійсну мету діяльності, яка, на наш погляд, базувалась на принципах згуртування українського етносу.

Українська проблематика була сконцентрована у темах: «Хрещення киян!»; «Апостол Андрій на горах Київських»; «Лик Володимира святого»; «Ярослав Мудрий»; «Роман Галицький»; «Татари під Києвом»; «Богдан Хмельницький»; «Старовинне місто Холм та Львів»; «Розвалини замка князів Острозьких». Особливою популярністю користувався твір М. Гоголя «Тарас Бульба»,

композиційно представлений 18 тінювими картинками, у яких «оспівувалася» козацька визвольна боротьба та відданість козацтва своїй Батьківщині [169, с. 1-10]. У 1893 р. було проведено 22 українсько орієнтованих заходи [134, арк. 10].

Патріотично орієнтована тематика читань перепліталась із вихвалянням та підтримкою державної політики Російської імперії, що реалізувалася у лекціях: «15-річчя падіння Плевни», «50-річчя з дня смерті народного поета Л. Кольцова» (1892 р.), «В пам'ять дивного позбавлення загрози царської родини під час аварії Чорноморського потягу», «На честь 50-річчя байкаря І. Крилова», «На пам'ять роковини смерті П. Гаврилова» (1894-1895 рр.), «Про Севастопольців», «Полтава», «100-річчя з дня смерті імператриці Катерини II (1896-1898 рр.)» [212, арк. 6].

Подібна політика цілком виправдана тим жорстким контролем, якому підлягала робота товариства з боку Одеського навчального округу, (що призначив місцевим спостерігачем народного радника Мальцева), дирекції народних училищ Херсонської губернії, Миколаївської міської управи. На кожному читанні чергував наряд поліції, за що комітет сплачував 1 руб. 50 коп. [211, арк. 10]. Жорстокі цензурні переслідування змушували товариство все частіше змінювати акценти з демократично-конструктивних форм роботи, що гуртувались на ідеях національно-культурного становлення, у бік легальної публіцистичної тематики, і після 1907 р. майже зовсім згорнути національну спрямованість.

Особливий комітет піклування про народну тверезість був створений із метою боротьби з алкоголізмом, для цього влаштовувались театральні вистави, народні свята та гуляння, літературні вечори, лекції, бесіди, організовувались чайні-їдальні, читальні-бібліотеки, недільні школи. Однак, опрацьовані архівні документи показують, що насправді мета діяльності була ширшою та вагомішою і базувалась на збереженні духовних здобутків українського народу [211, арк. 11-14]. Про це свідчить організація літературних вечорів, присвячених творчості М. Гоголя (1902 р.), І. Котляревського (1905 р.), Т. Шевченка (1907 р.), влаштовування поряд із російськомовними україномовних вистав: «Мартин Боруля», «Майська ніч», «По ревізії» та інші [212, арк. 15], проведення народних

гулянь та свят, серед яких «Чумацькі розваги», «Український ярмарок», «Миколаївський ярмарок» та інші [104, с. 132]. За 1909 рік у саду № 1 відбулось 26 народно-обрядових масових заходів, які відвідали 22 426 чоловік, в саду № 2 – 29 заходів, що охопили 49 847 осіб [133, арк. 2].

Створена бібліотечна система (5 бібліотек-читальнь) із значним літературним фондом, що містив твори світових, російських та українських літераторів, часописи «Український вісник», «Український журнал» та інші видання [213, арк. 18], недільні початкові школи при очисному складі № 3 та при Народному Домі на хуторі Водопій у складних умовах русифікації наповнювали дозвіллеві заходи національними елементами у вигляді народних пісень, ігор, обрядових дій, тощо.

Соціально вагомим чинником для формування національної свідомості стало заснування товариства «Просвіта» 25 лютого 1907 р. за ініціативою історика, етнографа та композитора М. Аркаса. Газета «Ранковий кур'єр» відмітила появу нового товариства такими рядками: «У місті народилося нове об'єднання, воно іменується на своїм діалекті – Миколаївське українське товариство «Просвіта». Маємо надію, якщо товариство буде натхненно працювати, і на долю України випаде щасливий вибір влаштувати та розвивати свій храм науки» [342, с. 4].

У 1907 р. М. Аркас прочитав цикл рефератів з історії України: «Де живе наш народ?», «Аскольд», «Ярополк», «Великі Київські князі», «Литовський період у житті українців», «Козацькі отамани»; «Україна напередодні возз'єднання» [388, арк. 12]. З тематичними доповідями виступили члени товариства: П. Андрієнко «Хто ми, що ми і чого нам треба?», «Наша мова», І. Воля «Індивідуальні риси української культури», О. Петушенко «Життя і творчість першого українського письменника Івана Петровича Котляревського з приводу 138-ї роковини з дня його народження».

Із метою ініціювання розвитку україномовного процесу в суспільстві, «Просвіта» влаштувала курси української мови для солдат казарми важкого артилерійського дивізіону, школу початкової освіти; на власні кошти М. Аркаса з

1907 р. в селі Богданівка протягом двох років існувала початкова україномовна школа, одна з небагатьох на Півдні України, сплачувались стипендії збіднілим учням, у 1909 р. було 10 стипендіатів [422, с. 159].

Майже з перших кроків роботи товариства було створено аматорський театральний колектив, репертуар якого в основному складала українська класика: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка-Полтавка» М. Лисенка, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Розумний і дурень» І. Карпенка-Карого, «Зимовий вечір» М. Старицького, опера М. Аркаса на сюжет Т. Шевченка «Катерина» [389, арк. 54]. Через театралізацію проблем тогочасного життя ставилися суспільно-вагомі морально-гуманістичні питання, стверджувалась національна ідея та формувалась чітка система національних цінностей. 6 листопада 1908 р. уперше був організований театралізований концерт. Він складався з двох частин: з вистави «По ревізії» М. Кропивницького та концертного відділення, де декламувались вірші Т. Шевченка, демонстрували фрагменти з «Енеїди» І. Котляревського, лунали дуети з опери «Запорожець за Дунаєм» та низка народних пісень [389, арк. 55-56]. Особливо урочисто проходили вечори пам'яті Т. Шевченка: так, 27 березня 1911 р. захід композиційно був представлений бесідою про творчий шлях митця, виставою «Назар Стодоля», фрагментами з опери М. Аркаса «Катерина», музичних творів М. Лисенка на слова Т. Шевченка. Заключною частиною стало виконання «Апофеозу» музично-хоровим колективом товариства в об'єднанні з іншими колективами міста [390, арк. 33].

Головним напрямом діяльності товариства було влаштування народних свят у вигляді театралізованої літературно-музичної вистави з показом сцен українського побутового життя та декоративно-ужитковими виробами майстрів, фрагментів з драматичних творів, які супроводжувались народними піснями та танцями, обрядами. У 1909 р. на території саду тверезості № 2 відбулося свято «Липневий вечір на Україні» у постановці артиста О. Микитенка, 19 серпня цього ж року було влаштовано гуляння на честь народження М. Гоголя «Сорочинський

ярмарок» [210, с. 4].

Миколаївська «Просвіта» своєю діяльністю вийшла за регіональні межі: велося листування з редакціями відомих літературних часописів та товариств «Просвіти» в інших містах України. Так, річний звіт за 1907 р. було надіслано Київській, Катеринославській, Чернігівській, Кам'янець-Подільській, Житомирській «Просвітам», редакціям часописів «Рада», «Рідний край», «Світова зірниця», «Слово», «Громадський голос», «Свобода» [409, с. 188-192].

Вшанування видатних українських митців, розвиток освіти на національній основі, створення національного театру як форми освіти і виховання засобами театралізації, збереження національних традицій і свят як головного елемента у вихованні національної гідності, розширення світогляду та вивчення української історичної спадщини – ці засади стали головними напрямками діяльності «Просвіти» [373, с. 3].

Знаменним явищем став вихід в 1824 році в Одесі першої газети на Півдні України – «Одесский вестник», засновником якого став граф Михайло Семенович Воронцов. Важливе значення мала поява офіційної газети «Херсонські губернські відомості» (1838), екземпляри якої дбайливо зберігаються в обласних універсальних наукових бібліотеках Півдня України. У газетах друкували інформацію про книги, про діяльність бібліотек, книжкових магазинів, оголошення про проведені заходи.

Перші «бібліотеки для читання», що з'явилися на Півдні України в Одесі, стали займатися поширенням літератури і виступили одним із основних джерел читацького попиту населення. Читачі бібліотек мали змогу за плату або заставу користуватися бібліотекою. У «бібліотеці для читання» можна було взяти книгу на добу, заплативши за неї 5-10 копійок (за читання), а після повернути в бібліотеку.

Формами залучення населення до літератури і читання можна вважати: створення кабінетів для читання періодичних видань (за плату); створення при книжкових магазинах бібліотек для читання («Бібліотека для читання М. Ключкова»); визначення графіка роботи бібліотек з 8 години ранку до 8 години

вечора; випуск друкованих каталогів. Відзначимо, що друковані каталоги мали дуже велике значення. Так, «Каталог книг і бібліотека М. Клочкова») [40, с. 131-140] мав близько 1000 описів книг та журналів із різних галузей знань, які видавали на будинок для читання та придбання.

Читацькі запити інтелігенції задовольнялися приватними бібліотеками. Так, тільки в першій половині XIX століття в Одесі функціонувало 5 приватних бібліотек, а в другій половині цього ж століття 5 бібліотек було створено в Миколаєві і дві приватні бібліотеки в Херсоні. Серед відомих бібліотек того часу можна назвати: комерційну бібліотеку при книжковому магазині Ж. і Е. Геллер; книжкову крамницю з бібліотекою Д. Спритно; книжковий магазин і бібліотеку для читання В. Красінського; бібліотеку І. Шапіро та М. Радінгера; «Бібліотеку російських, німецьких і англійських книг і журналів сучасності А. Бортневського» й ін. Для задоволення масової читацької аудиторії «Бібліотека А. Бортневського» виписувала вітчизняні та іноземні періодичні видання [41, с. 88-94], що мали значний вплив на якість комплектування фонду і можливості проведення просвітницько-педагогічної діяльності. Не можна не відзначити і створення цієї бібліотекою друкованих каталогів, які в той період виконували кілька функцій: освітню, просвітницьку, інформаційну, пошукову. У цих каталогах були представлені описи книг і періодичних видань, алфавітний список авторів із відповідними посиланнями і алфавітний перелік видань за рік.

Слід зазначити, що діяльність приватних бібліотек Півдня України була спрямована на виховання культури, здійснення просвітницько-педагогічної діяльності, розвиток читання як необхідного процесу. Бібліотеки змогли поширити знання про бібліотеку, дати інформацію про фонд, виступити основним елементом задоволення масової читацької аудиторії, заявити про себе в соціокультурному просторі того часу.

Важливою подією культурного розвитку Півдня України стала поява громадських бібліотек, дати створення яких припадають на XIX століття.

Перша громадська бібліотека була відкрита в Одесі в 1830 році, отримала підтримку у місцевого населення, яке збирало гроші для поповнення її фондів, а

інформація про такі пожертвування подавалася бібліотекою в місцевій газеті. Книги видавалися безкоштовно, що, безумовно, сприяло залученню населення до бібліотеки. Також, слід зауважити, бібліотека проводила культурно-просвітницьку роботу. Архівні матеріали дають змогу виділити такі її форми: заходи до 100-річчя від дня народження А. Пушкіна, виставки видань із різних галузей знань.

Остання третина XIX століття була періодом активізації культурно-просвітницько-педагогічної діяльності в країні. У цей період, в 1872 році, була заснована Херсонська громадська публічна бібліотека, що використовувала різні форми культурно-просвітницько-педагогічної діяльності: популярні лекції, концерти, музично-літературні вечори, присвячені письменникам, художникам, музикантам, ученим. В активізації культурно-просвітницько-педагогічної роботи бібліотеки слід зазначити діяльність В. Шенфінкель, відомого бібліотекара, члена Ради бібліотеки. За її участі проводилися заходи до роковин пам'яті Т. Шевченка, О. Герцена, свято книги «Паризька комуна», літературні вечори, гучні читання, вечори «живої» бібліографії і художнього читання, екскурсії по бібліотеці [358, с. 69]. Бібліотекою було запропоновано нововведення – це 20 безкоштовних читацьких квитків для найбільш вразливих верств населення, що безумовно, сприяло доступності читання і бібліотеки, створення позитивного іміджу бібліотеки, підвищення її популярності. Бібліотека організовувала різноманітні заходи: літературні вечори, читання, платні концерти, вистави. Формами залучення населення до літератури і читання можна вважати: створення кабінетів для читання періодичних видань (за платню); створення при книжкових магазинах бібліотек для читання; визначення графіка роботи бібліотек з 8 години ранку до 8 години вечора; випуск друкованих каталогів. Відзначимо, що друковані каталоги мали дуже велике значення.

Так, з 1901 року в публічній бібліотеці м. Миколаєва стали проводити публічні лекції. Перша публічна лекція проведена 9 січня 1901 року в залі Миколаївської громадської бібліотеки. Тема лекції присвячена курсу анатомії та фізіології. У цілому, за 1901-1902 роки, були прочитані лекції з 10 предметів, але

найбільша їх кількість – з хімії – 16 лекцій, біології – 6 лекцій, зоологи – 9. Кількість слухачів коливалася в середньому за рік від 1403 (з хімії) до 768 чоловік з біології та зоології [358, с. 68]. До програми лекцій з художньої літератури увійшли твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого, Ф. Достоевського, А. Островського, А. Чехова, В. Вересаєва. Лекції проводилися працівниками бібліотеки і запрошеними фахівцями (вчителями, інженерами, лікарями і ін.). Незважаючи на те, що лекції проводилися не регулярно, вони виконували просвітницьку функцію, необхідну для бібліотечної діяльності того часу.

Цікавою і необхідною формою популяризації знань стали народні читання. У 1909 році Миколаївська громадська бібліотека провела перші такі народні читання [277, с. 35], де читцем був Й. Мандельштам.

Привертає увагу той факт, що практично в усі часи використовували ім'я, популярність відомих діячів для проведення заходів, для керівництва бібліотеками, що сприяло підвищенню не тільки якості, але й інтересу до заходів, що проводяться бібліотеками, а значить і популяризації бібліотек. У звіті бібліотеки зазначено, що серед прочитаних творів у проведенні різних читань були прочитані повісті А. Чехова «Хамелеон», «В яру», «Нілім», «Хірургія», «Унтер Пришибеєв», «Тоска», «Невдача», уривки з поеми М. Некрасова «Кому на Русі жити добре», уривки з творів Л.Н. Толстого, І.С. Тургенєва, М. Горького [278, с. 15].

З метою підвищення рівня грамотності населення бібліотеками Півдня України використовувалися народні читання, вивчалися періодичні видання, читачів залучали до читання творів художньої літератури. Слід зауважити, що культурно-просвітницьку роботу проводили бібліотеки всіх видів, що створювалися на території краю, товариства «Просвіти» Одеси і Миколаєва, благодійні товариства. Так, наявність у фонді бібліотеки-читальні товариства Одеської «Просвіти» колекції книг педагога та історика Л. Смоленського, а також українських періодичних видань сприяло поширенню знань із різних галузей, популяризації художньої літератури. Працівники бібліотеки проводили літературно-музичні вечори, брали участь в організації публічних лекцій [278, с.

19]. Певну роль мали і бібліотеки Комітету народної тверезості, що зберігали в своїх фондах літературу з різних галузей знань і користувалися популярністю у трудівників.

Доповненням до народних читань з'явилася така форма, як музичний ранок, за допомогою якої залучали «малокультурних слухачів» до сприйняття музики, розвитку художнього смаку. Такі заходи містили інформацією про композитора, про його творчість, про концертну діяльність. У звітах бібліотек така інформація названа рефератами, які зачитувалися перед аудиторією [274, с. 2], і тільки потім відомі музиканти, вокалісти міста, краю або запрошені виконували музичні твори. Згодом, за прикладом музичного ранку, була створена така форма популяризації знань як літературний ранок [274, с. 6].

Багатонаціональний Південь України створював умови і для розвитку культури і мови народів, які проживають на його території. Так, бібліотека «Товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв м. Одеси», маючи багатий фонд, стала сховищем національної культури, виділяла безкоштовні абонементи, проводила виставки літератури та масові форми роботи: вечори, зустрічі з письменниками і вченими, бесіди. Також створювалися бібліотекою каталоги єврейських бібліотек, що працювали в м. Одесі: Каталог книг і журнальних статей Бібліотеки «Товариства взаємного допомоги прикажчиків-євреїв м. Одеси» (1888); Каталог Бібліотеки Одеської єврейської лікарні (1894); Каталог Бібліотеки Одеського відділення товариства поширення освіти між євреями в Росії (1903); Каталог бібліотеки Товариства взаємодопомоги торгових агентів і торговців євреїв м. Одеси (1909) мав важливе значення в популяризації літератури, формуванні культури і духовності єврейського народу, можливості читати літературу на національній мові [357, с. 15-21].

Таким чином, можна констатувати, що культурно-просвітницько-педагогічна діяльність бібліотек XIX – початку XX століття зазнала певної еволюції форм і змісту. Це були виставки і концерти, наукові лекції, популярні народні читання, музичні та літературні ранки, музично-літературні вечори, присвячені письменникам, художникам, музикантам, вченим, заходи щодо

святкування ювілеїв бібліотек, екскурсії по бібліотеках. Особлива увага приділялася комплектуванню фондів бібліотек, виданню друкованих каталогів. У цілому, культурно-просвітницька педагогічна діяльність бібліотек Півдня України сприяла формуванню духовного і культурного світогляду населення краю.

Слід звернути увагу на розвиток національних спільнот, оскільки в кінці XIX – на початку XX століття Одеса стає єврейським літературним центром. М. Бен-Амі, С. Дубнов, В. Жаботинський, Й. Клаузнер, С. Фруг, Ш. Черниховський (*додаток К*) – це ті чисельні єврейські письменники, публіцисти, історики, поети, які писали свої твори, як на ідиші, івриті, так і державною мовою. Завдяки активній діяльності інтелігенції у місті діяли різні видавництва, виходили газети і журнали різноманітного спрямування. Так, Одеський комітет видавав серію брошур про Ерец-Ізраель (російською мовою), видавництво Я. Шермана друкувало літературу для дітей та юнацтва. З 1907 року в Одесі поновилося видання «Га-Шилоах» (на івриті). У 1910 році Е. Левинський створив першу в місті щотижневу газету «Гут морген» (на ідиші), а з 1911 року почала виходити газета «Шолем алейхем». У 1908 році було створено єврейський театр під керівництвом П. Гірбштейна, що ставив вистави на ідиші.

Значний внесок у розвиток науки, літератури і мистецтва належить представникам єврейської общини. Лікар В. Хавкін (*додаток К*) організував в Одесі першу бактеріологічну станцію для боротьби з інфекційними захворюваннями. Професори математики Ф. Каган, С. Шатуновський (*додаток К*) започаткували видавництво «Матезис» для публікації книг із точних наук.

Одеська школа-притулок для єврейських глухих дітей почала свою роботу у 1905 році. Викладання окремих предметів проводилось за програмами, що розроблялися педагогічним персоналом школи на основі програм існуючих шкіл для глухонімих. Також існувала школа глухонімих дітей німецьких колоністів Херсонської і Таврійської губерній. У 1887 році було відкрите училище глухонімих для німецьких колоністів в селі Ворс Одеського повіту [260, с. 58].

Отже, спостерігалася досить активна суспільна діяльність представників спільнот, адже вони були зацікавлені у розбудові добробуту своїх співгромадян,

що давало їм у подальшому можливість долучати до своєї справи здібних учнів. Вони розуміли, що лише інтелектуальний, культурних розвиток дасть змогу облаштуватися на новій батьківщині.

Велика німецька діаспора була і в Одесі – місті, яке з самого початку свого існування дуже привертало увагу німецьких інтелігентів-емігрантів. Уже в 1803 році там проживало 558 німців. За переписом 1897 р. в Одесі значилося 10248 німців, у тому числі 7217 лютеран, 2217 католиків, 247 реформатів, 567 представників інших віросповідань. Переселенці привезли до Одеси досвід і традиції міської неземлеробської праці, що забезпечило їй розвиток ремесл, торгівлі, і не просто ярмаркової, а торгівлі прогресивної, постійної, що давало місту стабільний високий дохід. Не випадково серед перших одеських базарів був і Німецький ринок. Німецькі купці Одеси встановили найтісніші торговельні зв'язки з європейськими країнами, здійснювали транзитну торгівлю колоніальними товарами. Потреби міста і його населення дуже швидко зорієнтувалися на зовсім близький і розвинений Захід, і саме місто за своїм виглядом стало схожим на західне. Першим садівником Одеси став Ганс Герман. Він пропрацював на цій посаді понад 40 років, створив міську плантацію, що забезпечувала потреби городян у саджанцях різного роду. Його послідовниками в справі озеленення міста стали Р. Роте, сім'я Штамів, Г. Штапельберг та ін. [220, с. 132–140].

Німці сприяли розвитку освітнього рівня населення Одеси, відкриваючи приватні навчальні заклади. На межі XIX-XX ст. дуже відомим і авторитетними були училище Генріха Файга, гімназія А. Юнгмейстера, жіноче комерційне училище Південноросійського німецького суспільства. В Одесі видавалися газети німецькою мовою. Найбільш респектабельною і популярною у німців газетою була «*Odessaer Zeitung*» (Одеська газета), яка виходила в 1860-1914 рр. У 1907-1914 рр. виходила газета німців-католиків «*Deutsche Rundschau*».

Щоб не русифікуватися німці вимагали викладання німецькою, проте з обов'язковим вивченням російської, адже це давало змогу займати певні державні посади та навчатися у вищому навчальному закладі, тобто асимілюватися у

державний простір.

Один із авторів газети «Одеський вісник» відзначав, що рівень добробуту знаходиться в прямій залежності від рівня розвитку культури. Релігійні переконання існували і проявлялися у когось у більшій, у когось у меншій мірі. До церкви ходили рідко, пост могли не тримати, що, як і в сучасних умовах, не є показником зменшення або відсутності релігійності. У робочих районах міст були церкви, куди робітники могли навідуватися. Наприклад, «Одесский вестник» розповідав про відкриття в 1887 р. на Слобідці-Романівці в Одесі кам'яної церкви імені Вознесіння Спасителя, де були присутні градоначальник, поліцмейстер і 3 тис. прихожан [265]. Лікар І. Лященко помічав у деяких квартирах віруючих робітників ікони, перед якими горіла лампада. За підрахунками сучасного російського історика Б. Миронова, 80% робочих у кінці XIX віку були вихідцями із селян. Тому, на його думку, робочі більшою мірою зберегли традиційний селянський менталітет, ніж інші соціальні групи. Це проявлялося в їх ставленні до власності (досить негативному), організації робочих колективів, звичаях (вивезення сміття на тачці, могорич) і їх релігійності [218, с. 343]. Більшість робочих вірили в Бога і шанували релігійні свята. Залишилося багато документів, які фіксували вимоги робітників не працювати в дні церковних свят і не стягувати штрафи за невихід на роботу в такий день. У 1897 р законодавчо були закріплені як вихідні дні дванадесятих свят (12 найбільш важливих православних свят) [313, с. 355-356].

Проте зміни економічного розвитку регіону вимагали організації і проведення дозвілля населення. Так, для розваг робочих суднобудівних, механічних і ливарних заводів Миколаєва при заводах було створено театральні комісії, що відповідали за організацію вистав, обрання режисерів, демонстрацію туманних картинок, проведення народних читань і лекцій. Бальна комісія займалася організацією концертів, танців, музичних вечорів. Господарська комісія закупувала продукти харчування і посуд, брала напрокат меблі, знімала і облаштовувала приміщення, влаштовувала буфет, стежила за покупкою основних і додаткових квитків, вирішувала спірні питання з публікою. У Державному архіві

Миколаївської області збереглися свідоцтва про організацію корисних занять і в 1901 р з цією метою був організований спеціальний Комітет, який погоджував інструкції проведення подібних заходів з градоначальником і Департаментом загальних справ Міністерства внутрішніх справ. Згідно з інструкцією, Комітет мусив влаштувати концерти, пісні, народні читання, вистави, танцювальні вечори, демонстрації туманних картинок (за допомогою проєкційного апарату «чарівний ліхтар») для робітників та їх сімей [135, арк. 12-13].

Почесними учасниками Комітету були ті, хто надавав певні суми для його роботи, а дійсними – хто пропонував особисто допомагати в організації розваг. Бюджет Комітету складався з: 1) одноразових внесків членів Комітету; 2) залишків від організованих розваг; 3) пожертв членів Комітету та різних установ як грошима, так і речами. Усі внесені кошти і речі належним чином фіксувалися, як і їхні витрати [135, арк. 18-28].

Найбільш високого ступеня розвитку досягло сільське господарство Півдня, де було менше залишків кріпосництва. Тут широко застосовувалися сільськогосподарські машини, впроваджувалися нові форми господарювання на селі, використовувалася праця тисяч прийшлих сільських робітників. Широко застосовувалася передова агротехніка, розроблялися можливості впровадження високоврожайних і посухостійких сортів польових культур, вивчалися методи розвитку племінного тваринництва. В училищі працювали український учений, агроном О.О. Ізмаїльський (*додаток К*) та один із засновників радянської зоотехнічної науки, згодом дійсний член ВАСГНІЛ Лискун Ю.Ф. (*додаток К*). Дослідницьким осередком стала Асканія-Нова, що виникла 1874 року в низовинному степу, спочатку як зоопарк, а з 1887 року і великий ботанічний парк, де на площі 28 га закладено дендропарк. Тут висадили різні види дерев і кущів із багатьох країн і континентів. У справу акліматизації і гібридизації диких тварин і птахів великий внесок зробив учений біолог-тваринник І.І. Іванов (*додаток К*). Він створив 1910 року зоотехнічну станцію, на якій вперше одержав гібриди свійських і диких тварин.

Аналіз літератури свідчить, що завдяки активній діяльності представників

усіх категорій інтелігенції регіон доганяє і переганяє центр імперії. У цей же час почали створюватися вищі навчальні заклади для жінок. Так, після майже двадцятилітніх клопотань у 1903 році в Одесі, з ініціативи професорів Новоросійського університету М. Ланге, Е. Щепкіна (*додаток К*) та інших, були відкриті Вищі жіночі педагогічні курси, реорганізовані в 1906 році в Вищі жіночі курси з історико-філологічним та фізико-математичним факультетами. У 1908-1910 рр. вони поповнилися юридичним і медичним факультетами. Останній пізніше був перетворений у жіночий медичний інститут.

Значна кількість випускників Новоросійського університету ставала учителями в школах [388, арк. 26]. Потреби соціально-економічного розвитку країни визначили специфіку формування системи підготовки вчителя для початкових і вищих початкових шкіл.

«Сільські гімназії» мали специфічні особливості в організації управління і керівництва навчальним закладом. З 1902 р стали відкриватися однорічні педагогічні курси при навчальних округах. Вони створювалися на базі зразкових гімназій. Таким чином розвивалася вища освіта. У 1900 р Міністерство народної освіти видало нові правила про однорічних курсах «для приготування вчителів і вчительок початкових училищ». У 1907 р в зв'язку з обговоренням питання про введення загального навчання були розроблені правила про дворічних і трирічних педагогічних курсах.

Активна участь інтелігенції Півдня України у справі освіти дала змогу швидкими темпами відкривати навчальні заклади різного типу, самостійно віднаходити кошти для їх утримання, забезпечувати школи, курси учительськими кадрами. Позитивним у цій діяльності було те, що інтелігенція займалася цією діяльністю за власною ініціативою, безоплатно, вважаючи просвітницьку справу важливішою власних інтересів.

Міста Миколаїв і Херсон перетворилися на важливі центри суднобудування для військового і торговельного флоту. В 1913 році двома миколаївськими суднобудівними заводами було побудовано кораблі вартістю 19 млн. рублів. У 1865 році в губернії була побудована перша на півдні імперії залізниця Одеса –

Балта, а на початку ХХ ст. введена в дію залізнична гілка Херсон – Миколаїв. Так, наприклад, у 1903 році в Дніпровському повіті діяло тільки 10 лікувальних закладів на 157 ліжок, один лікар обслуговував 21 105 чоловік населення, а в Херсонському повіті 1905 року діяло всього 22 лікарські пункти; населення повіту, що становило понад 500 тис. чоловік, обслуговували 21 лікар і 83 фельдшери та акушерки.

За даними звіту канцелярії Миколаївського градоначальства у циркулярі від 27 липня 1902 р. за № 18113 у місті існувало 16 благодійних товариств [111]. Така багаточисельна палітра свідчить про лояльний характер самодержавства до їх роботи. На наш погляд, це було викликано роллю товариств як посередника та амортизатора між державою і народом, який би пом'якшував загострені соціальні настрої на фоні зростаючої русифікації та відсутності політичних прав і свобод. За таких обставин цілком зрозуміло, чому діяльність благодійних товариств було призвано лише для демонстрації суспільству причетності народу до культурних благ.

Мистецькі товариства (Товариство хорového співу, Артистичний гурток, Літературний гурток, Товариство ім. В. Верещагіна) були далекі від ідеї національного виховання і спрямовували свою діяльність цілком на активізацію суспільно-культурного середовища міста шляхом створення мистецьких шкіл, влаштування виставок, концертів тощо. Однак, застосування членами товариств у своїй творчості нових мистецьких стилів (реалізму, критичного реалізму, модернізму тощо), об'єктивного втілення вагомих соціально-суспільних норм само по собі сприяло не тільки зростанню духовності населення, а й спонукало до соціально-філософських міркувань з приводу націогенези українців.

У 1904-1905 рр. під час русько-японської війни на Далекому Сході відсотки з благодійницького капіталу священика Волкова йшли на допомогу пораненим у цій війні. Існували також благодійницькі капітали імені графа Строганова та М. Тищенко, а також О. Омарокової, яка заснувала капітал на користь Каховської лікарні [80; 92, с. 13].

Не лишалися осторонь військових подій 1914 року і представники

духовенства. Так, за благословенням його Преосвященства Назарія, єпископа Херсонського і Одеського, духовенство церков м. Херсона на 2% відрахувань зі свого утримання віддавали на поранених і хворих воїнів. Крім того, жінки, члени гуртка Дам духовного звання, перераховували зібрані кошти (Єкатерининський собор – 127 руб., Греко-Софійський – 52 руб. 82 коп., Миколаївський дитячий притулок – 2 руб., священник Благовіщенського монастиря – 65 руб. 30 коп. Усього 2649 руб. 56 коп) речі (А. Волохина обрала 10 ліжок для поранених; А. Туренко – сорочки, подушки, ковдри; С. Леонтович від прихожан збрала 24 подушки, 26 простирадл, 56 рушників, 75 носових платків, 2 рядна, 2 сорочки, коробки з бинтами тощо). Медичну частину лазарета безкоштовно обслуговували три лікарі: лікар-помічник лікарського інспектора М. Гошкевич; у минулому лікарський інспектор Р. Сотничевський, ординатор земської лікарні В. Аловичко та платний фельдшер [261].

Небайдужі представники інтелігенції переймаються народною школою, щоб вона стала «живим організмом, тісно пов'язаним із реальною дійсністю, щоб відповідала потребам даного місця і даного часу [200, с. 10]. Під керівництвом М. Бунакова (додаток К) в Одесі відбулися з 1 по 20 серпня 1900 року перші педагогічні курси для вчителів і вчительок народних шкіл Херсонської губернії, організовані херсонським земством за участі правління м. Одеси. Курси мали досить великий успіх, про що свідчить велика кількість слухачів: в останні дні роботи кількість сягнула 500 осіб. [200, с. 202]. Поряд із вітчизняною історією, математикою основою побудови навчального курсу стає логіка, психологія та історія російської літератури. Найважливішим принципом реалізації програми підвищення кваліфікації було «свідоме, критичне ставлення до сучасних науково обґрунтованих наукових даних, що гарантує неможливість грубих неправильних висновків» [200, с. 204].

Відкриттю 27 жовтня 1913 року Миколаївського учительського інституту передувала потреба в учительських кадрах. Ця подія в житті міста Миколаєва була висвітлена на шпальтах місцевих газет, зокрема «Николаевской газеты». На відкритті були присутні: заступник міського градоначальника генерал-майор

Ульянов, окружний інспектор Виноградов, голова училищної комісії Грачов, директори середніх навчальних закладів Некрасов, Вірен, Добрицьків, Кровопусков, інспектор народних училищ Чайкін, представники військового і морського відомств, викладачі, вчителі, студенти та учні. Першим із вітальним словом виступив священик М. Малявинський, протоієрей О. Курлов разом із іншими представниками духовенства відслужив молебень й освятив приміщення інституту. На урочистому засіданні виступив із привітанням та із доповіддю директор інституту Жданов Петро Миколайович. Газети «Николаевская газета», «Одесские новости», «Киевская мысль» та інші надалі регулярно інформували мешканців України і Миколаєва про діяльність учительського інституту [214, арк. 17; 215, арк. 24]. З 20 вересня 1913 року учительський інститут, міське училище, квартира директора розміщувались у найманому помешканні купця В.Ю. Берга з оплатою 5500 руб. на рік. Контракт про таке фінансування було укладено на 3 роки й затверджено органом опіки Одеського навчального округу. Двоповерховий кам'яний будинок мав 15 кімнат, із яких 9 знаходились на першому поверсі і 6 – на другому. За умовами контракту, у літній будівельний сезон 1914 року потрібно було прибудувати двоповерхове приміщення площею 52 кв. сажня, у будівлі на першому поверсі повинно було розміститися 2 класи міського училища, а на другому – актова зала. Але, будівництво не було завершено, через воєнні події й відсутність будівельників. Тому під класи було віддано найбільші за площею кімнати (11,6; 11,7 кв. сажня), де могли розміститися від 25 до 30 чоловік [214, арк. 17; 215, арк. 25]. Наприкінці 1 січня 1915 року у двох класах учительського інституту навчалось 40 вихованців, з них: у 1-му – 18, у 2-му – 24. Вихованці інституту за соціальним положенням розподілилися таким чином: двоє синів дворян і чиновників; 2 – почесних громадян і купців; 9 – міщан; 3 – козаків; 24 – селян. Контингент тих, хто навчався в інституті, у більшості складався з селян, це пояснюється тим, що в сільських школах були головним чином найбільш здібні молоді люди із селянських сімей [270].

Навчальна програма в Миколаївському вчительському інституті була, як і в інших, зокрема у Феодосійському вчительському інституті. За правилами

прийому до інституту вступали особи чоловічої статі у віці від 16 до 25 років, за особливої постанови педагогічної ради до інституту могли вступати й старші чоловіки. Вступ до інституту відбувався на початку навчального року; з документів при собі необхідно було мати метричне свідоцтво, свідоцтво про освіту в обсязі учительської семінарії, коротку біографію, свідоцтво про поведінку, яку надавав інспектор народного училища – для вступників із учительських посад, а для тих, хто не працював учителем, – від місцевих влад. До першого набіру було подано 174 заяви, а до екзамену допущено лише 98 осіб, з них були прийняті 24 особи на казенні стипендіати і 5 – за власні кошти, з оплатою за навчання 40 руб. на рік. Наступного року було прийнято щорічно визнаний контингент прийому до інституту в обсязі 25-30 осіб, проте за певних обставин могло бути відхилення від зазначеного контингенту. Так, за архівними даними, на початку 1914-1915 навчального року з 88 поданих заяв на іспити було допущено лише 52 особи, з яких склали іспити лише 16 чоловік, дві особи – навчалися за власний кошт. З числа зарахованих 12 мали звання народного вчителя [270]. Така ситуація у контингенті інституту пояснюється призовом на військову службу народних учителів, оскільки всі найбільш сильні та фізично здорові по мобілізації були взяті до війська, а складати екзамени приїхали або кволі та нездорові, звільнені від військової служби, і за цих же обставин забраковані лікарем інституту, або занадто молоді – недостатньо підготовлені особи.

Заслуговує уваги те, що на Півдні України досить швидкими темпами почали навчати жінок. Це пояснюється потребою регіону у жіночій праці: гувернантки, кравчині, медичні сестри, виховательки тощо. Так, у 1864 р. заснована приватна жіноча гімназія з 4 класів (один підготовчий і три основних) із шестирічним курсом навчання (підготовчий і перший – дворічні). У 1866 р. при гімназії відкрився педагогічний клас, який проіснував один рік, так як в 1867 р. гімназія з приватної була перетворена в громадську, а в 1871 р. – в семирічну й отримала назву Маріїнської. У 1885 р. за клопотанням батьків учениць відкрився 8-класний педагогічний клас. При повітовому училищі відкрилася недільна

школа. У ній безкоштовно викладали вчителі чоловічої гімназії. У 1862 р. недільна школа перетворюється на жіночу парафіяльну школу, а в 1863 р. – у жіночу прогімназію. У 1867 р. вона перейменована в Маріїнсько-Олександрівську прогімназію, а в 1872 р. – в гімназію [122, с. 3-44].

Вимоги освітньо-виховного простору Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть сприяють розбудові жіночої освіти, яка мала досить складний шлях. Поступове залучення жінок до суспільного та економічного виробництва привело до усвідомлення соціумом того факту, що жіноцтво потрібно вчити і виховувати не гірше, ніж чоловіків. Але метою виховання жінок у ХІХ столітті було не намагання розвинути природні здібності розуму дівчат, а їх підготовка до виконання певної ролі у родині, насамперед як помічниці чоловіка, матері й господині. Слід зазначити, що питання розвитку жіночої освіти досліджувалося істориками, педагогами, зокрема, такими як – С. Алексієнко [8], Є. Андрєєва [10], О. Аніщенко [13], Л. Блохіна [54], Л. Буряк [46], І. Волкова [54], В. Добровольська [87], О. Кобельська [147], В. Колесникова [157], О. Мельник [204], Н. Слюсаренко [363] та ін., проте питання залишається цікавим для істориків педагогіки саме на регіональному рівні.

Потреба у нових освітніх закладах різних типів була обумовлена актуальною вимогою часу – «шляхом освіти і виховання створити у краю нові покоління, котрі були б вірні Престолу й Батьківщині...» [46, с. 55]. Окрім цього, поява жіночих шкіл у ХІХ столітті пов'язана з недосконалістю системи освіти дівчат у монастирях та приватних пансіонах. Поштовхом для такого зневірення до раніше існуючої системи освіти дівчат стала підготували перших вихованок інститутів, суспільство мало змогу переконатися у перевагах інститутської освіти над вихованням у приватних жіночих закладах. Як результат такої роботи був зріст попиту на інститутську освіту дівчат.

Інститут стає основним освітнім закладом, де проходили підготовку висококваліфіковані кадри, які посідали керівні посади у жіночих гімназіях, кількість яких поступово зростала. За даними Канцелярії попечителя Одеського учбового округу, в 1904 році жіночих гімназій в Одеському навчальному окрузі

налічувалось 45 закладів, а вже у 1910 році їх було 85 [136, арк. 4], це пояснюється стрімким економічним розвитком регіону та фінансуванням шкіл органами земського і міського самоврядування. Загальна кількість інститутів шляхетних дівчат залишалась не змінною, вони надавали суспільству освічених засновниць нових жіночих освітніх закладів, які здійснювали свою просвітницьку діяльність на основі певного порядку, практичних поглядів, усталених традицій, які здобули у процесі навчання. Такі освітянки були обізнані у справі материнства та виховання власних дітей. Окрім того, жіночі школи сприяли розповсюдженню західноєвропейської культури в державі.

Так, в Одесі ще у 1828 році було відкрито Інститут шляхетних дівчиць, у якому в перші роки навчалось 224 дівчини [203, с. 95]. Бюджет інститутів шляхетних дівчат складався із коштів дворянства, допомоги уряду, приватних пожертв, прибутків міст, плати за навчання (в середньому 300 руб. за рік). Законодавча регламентація жіночої середньої освіти розпочинається з другої чверті XIX століття, часу функціонування інститутів шляхетних дівчат в Одесі та Керчі. Важливим кроком для створення системи жіночої освіти було прийняття «Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти» (1870). Ще одним типом середньої жіночої школи Півдня України стали єпархіальні жіночі училища Синоду (Статут 1868 р.).

Оскільки жінкам було заборонено здобувати вищу освіту в університеті, то провідними закладами освіти для жіноцтва на Півдні України були Одеські вищі жіночі курси (1906) і Одеські вищі медичні жіночі курси (1910), що представляли собою громадсько-приватні навчальні заклади [85, с. 68].

У цей період основним типом школи для жінок була багатотипова початкова школа. Під впливом економічного розвитку регіону на Півдні України починає активно розвиватися жіноча освіта. Проте, задовольнити освітні запити жіноцтва не було можливості, через брак достатньої кількості шкіл, така нестача пояснювалась прагненням населення надати освіту насамперед хлопцям, через перевагу платного навчання. Таким чином, на початку XX століття у Херсонській губернії навчалось 35,4% жінок [162, с. 154]. Для задоволення потреб

представниць найчисельніших національностей регіону починають працювати національні школи, серед яких: приватні єврейські училища, німецькі церковнопарафіяльні училища та школи грамоти, німецькі приватні жіночі школи, татарські приватні і громадські мектебе, російсько-татарські міністерські училища, а також земські та приватні татарські початкові училища. Зміст та внутрішня організація шкіл була єдиною, підкорялася законодавчим актам і розпорядженням міністерства народної освіти.

Певне місце в системі середньої освіти Півдня України починають займати всестанові гімназії, організація і зміст освіти яких відповідав стрімкому економічному розвитку краю. Виникає мережа середніх шкіл, серед яких: інститути шляхетних дівчат, єпархіальні жіночі училища. Проте вони відставали від гімназійної системи освіти, так у 1910 році функціонує 85 гімназій, п'ять інститутів і три єпархіальні училища. Така ситуація пояснюється тим, що у зазначених середніх школах зберігався становий принцип комплектування контингенту, а зміст освіти передбачав перевагу виховання над навчанням. Жіночі середні школи утримувалися на кошти платників за навчання, грошової допомоги наданої урядом, від органів місцевого самоврядування, громадських і приватних пожертвувань тощо.

Проведений аналіз джерел дозволяє стверджувати, що на початку ХХ століття на Півдні України передова інтелігенція почала опікуватися жіночою професійною освітою. Швидким засобом вирішення проблеми надання регіонові освічених робітниць була професіоналізація початкової школи, де дівчат навчали рукоділлю, основам домогосподарства. Крім того, жіноцтво могло здобувати спеціальність за певними напрямками.

На Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століть педагогічний напрям освіти жіноцтва був представлений учительськими семінаріями, церковно-вчительськими школами, двокласними вчительськими школами, педагогічними класами і курсами при жіночих єпархіальних училищах та гімназіях; медичний – фельдшерськими, акушерсько-фельдшерськими, зуболікарськими школами; комерційний – торгівельними класами, початковими комерційними школами,

комерційними училищами і курсами комерційних знань; сільськогосподарський – сільськогосподарськими училищами, сільськогосподарськими курсами при гімназіях; мистецький – музичними школами, музичними класами і курсами, школами малювання. Тобто, навчальні заклади відповідали потребам регіону, вони створювалися відповідно до цих потреб, що обумовило швидкий розвиток регіону.

На початку ХХ століття представниці жіночої статі Півдня України навчалися на Одеських вищих жіночих курсах та вищих медичних жіночих курсах, завдяки яким держава отримувала спеціалістів із вищою медичною і педагогічною освітою, не витрачаючи коштів на навчання.

Одеські вищі жіночі курси брали за взірець навчальні плани і програми Новоросійського університету. Аналіз навчальних планів курсів та Новоросійського університету дозволяє виділити основні комплекси дисциплін: загальнообов'язкові та факультативні. Вивчення змісту підготовки фахівців на Одеських вищих жіночих навчальних курсах дозволило зробити висновок, що навчальний процес у вищій школі спрямовувався на недопущення проникнення в середовище молоді прогресивних ідей, а в основу викладання предметів було покладено «духовне начало» [265, арк. 6-8].

Доведено, що програми вищих медичних жіночих курсів були максимально наближені до програм університетських медичних факультетів. Соціальний склад слухачок вищих курсів був усестановим. Лідерами на обох курсах за кількістю були міщани і представниці вищих станів, тобто матеріально забезпечені особи, що прагнули підвищити свою роль у суспільному житті країни.

Зміст освіти у початкових і середніх жіночих школах Півдня України мав прямий зв'язок із соціально-економічним і політичним розвитком країни. Зазначено, що затвердження у 1897 р. «Зразкових програм предметів, які викладаються в початкових народних училищах відомства Міністерства народної освіти» було однією з перших спроб визначити перелік мінімальних знань, умінь і навичок для учнів народної школи. Спільною рисою всіх початкових шкіл було зведення змісту навчання до мінімуму (російська мова, закон Божий,

арифметика). Початкова школа за соціальним складом формувалася переважно із представників селянських і міщанських верств населення, тому що представників вищих станів суспільства не задовольняла якість початкової державної освіти.

Дослідженням розвитку освіти серед представників німецького, єврейського населення займалися О. Айсфельд [6], Л. Белоусова [96], Т. Волкова [96], І. Гветадзе [60], Ф. Горовський [65], В. Лейкіна-Свірська [182], А. Найман [66], А. Павлюк [430], Я. Хонігсман [65], М. Шитюк [421], В. Щукин [421; 430] та ін.

Як зазначають дослідники, навчальні плани національних початкових шкіл Півдня України склалися з низки компонентів: вивчення загальноосвітніх дисциплін; рідної мови учнів та спеціальних дисциплін; розширення програми за рахунок географії та історії, необов'язкових предметів (рукоділля, спів, педагогіка та ін.).

Особливостями змісту гімназійної освіти були: наявність єдиних державних програм і навчальних планів із корегуванням у конкретному закладі в залежності від місцевих умов; чітко виражений гуманітарний (мовний) характер, багатопредметність, схоластичність і теоретичний характер навчального курсу, недотримання принципів послідовності та систематичності знань; практичний характер викладання загальноосвітніх предметів, релігійно-монархічний напрям освіти та виховання; обмеженість навчального курсу у жіночих школах у порівнянні із чоловічою освітою. Відмінністю навчального процесу жіночих гімназій Півдня України від чоловічих була відсутність у планах грецької мови, тригонометрії, логіки, практично на всі предмети відводилося на третину менше навчального часу. Така обмеженість змісту середньої освіти зачиняла перед жінками двері вищої школи. Соціальний склад гімназій був представлений переважно дворянами і міщанами, тобто тими, хто міг сплатити за навчання.

Професійні жіночі школи відрізнялися різною побудовою навчально-виховного процесу, змістом освіти у зв'язку із різним підпорядкуванням. Релігійне виховання і практична спрямованість навчання були тими факторами, що об'єднували усі несхожі жіночі професійні навчальні заклади. Навчальні програми із загальноосвітніх предметів жіночих середніх професійних шкіл

нагадували програми гімназій, але були дещо скорочені за обсягом у зв'язку із наявністю значної кількості спеціальних предметів (сільськогосподарських, комерційних, медичних тощо). З'ясовано, що соціальний склад жіночих професійних шкіл був неоднорідним: у нижчих професійних школах навчалися в основному діти нижчих станів, у середніх – вищих і середніх верств, що пов'язано із фінансовою можливістю останніх здобути якісну освіту.

Становлення системи освіти відбувалося протягом XIX століття у зв'язку із соціально-економічними та суспільно-політичними перетвореннями в країні, викликаними демократичними реформами 1860-1870-х років, наслідком чого стало широке залучення жінок до виробництва. Незважаючи на входження українських земель до складу єдиної адміністративної системи Російської імперії, процес розвитку жіночої освіти на Півдні України мав певні особливості. Це пов'язано з тим, що зазначений регіон мав багатонаціональний і багатоконфесійний характер.

Позитивними моментами просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції є участь у розвитку системи, оновлення змісту жіночої освіти; пошук нової моделі середньої школи, наближеної до реальних потреб часу; створення нових типів шкіл (наприклад, комерційних училищ, вищих жіночих курсів); перші спроби реалізації проектів введення загальної початкової освіти; участь органів місцевого самоврядування, громадськості, приватних осіб у процесі розвитку мережі навчальних закладів. На початку XX століття у Херсонській губернії навчалось – 35,4% (Катеринославській губернії навчалось 33,6% дівчат, Таврійській – 37%) від загальної кількості учнів.

Здійснення аналізу змісту і форм організації навчання і виховання жінок засвідчило, що зміст освіти визначався принципами православ'я, самодержавства, становості, був різним у залежності від мети навчання і фінансування школи, мав практичне спрямування. Введення єдиних державних програм у кінці XIX – на початку XX століття призвело до певного упорядкування навчального процесу жіночих шкіл. В усіх типах жіночих шкіл були наявними: предметна структура програм, виділення предметів жіночого спрямування, відповідність змісту

початкової жіночої освіти змісту чоловічої та його скорочення в середніх жіночих школах, відповідність програм вищих жіночих курсів університетським програмам за певною спеціальністю. Для початкових шкіл головним було елементарне навчання і релігійне виховання, у середній школі – чіткий суспільно-гуманітарний характер і педагогічна спрямованість навчання.

Не лишалося поза увагою і створення шкіл для представниць духовенства, оскільки, як свідчать архівні джерела, вони досить активно долучалися до розв'язання суспільних проблем. Як зазначав один із церковних ієрархів (1861 р.), лише від освічених дівиць можна чекати надійної моральної підтримки своїм чоловікам, саме виховання власних дітей буде мати правильний напрям виховання і вплив на дітей прихожан. А представниці найчисельніших національних меншин зазначеного регіону (євреї, татари, німці) мали змогу навчатися у загальноосвітніх та етноконфесійних школах (приватних єврейських училищах, мектебе, початкових німецьких школах різного підпорядкування – уряду, земств, товариств, приватних осіб).

Початкові школи мали помітну роль у ліквідації неписьменності населення, надавали ученицям в окремих школах певні професійні вміння і навички, зокрема, з рукоділля. Середні школи забезпечували вихованок освітою, що підвищувало соціальний статус жіноцтва, забезпечувало нижчі школи педагогічними кадрами, а професійні школи готували робітниць із певної спеціальності, що надавало жінці незалежного статусу. На вищих жіночих курсах готували кваліфіковані кадри для багатьох галузей суспільного та промислового виробництва.

Таким чином, на Півдні України другої половини XIX – початку XX століть, швидкими темпами створювалися жіночі навчальні заклади, які виконували не тільки освітню, а й суспільну функцію, адже це дозволяло працювати, утримувати родину, вести здоровий спосіб життя, уникати злиденності і жебрацтва.

Важливим також було створення різних товариств та організацій за професійним спрямуванням та соціальним станом: Товариство взаємної допомоги єврейським прикажчикам, Товариство взаємної допомоги вчителям-євреям,

Товариство взаємної допомоги породіллям-єврейкам, Єврейське благодійного товариства, Товариства для поширення освіти між євреями, Товариства для поширення ремесла між єврейськими жінками, Товариство взаємної допомоги мірникам- євреям, Товариство соціальних виплат євреям-землеробам і ремісникам в Сирії і Палестині, Товариство для допомоги зверненим у християнство євреям, Товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей, Товариство взаємодопомоги купецьким агентам і різним торгівцям-євреям, Товариство санітарних колоній для лікування і виховання слабких здоров'ям учнів незаможного єврейського населення Одеси, Товариство допомоги нужденним трудівникам-євреям Одеси, Товариство для допомоги колишнім вихованцям комерційного училища Файга, Товариство піклування про бідне єврейське населення на Слобідці-Романівці, Товариство допомоги учням комерційного училища Гохмана, Товариство трудової допомоги нужденним євреям Одеси, спілка «Дружелюбність» та ін.

Усі ці товариства існували на добровільні пожертви представників заможних класів. Так, А. Бродським для єврейських сиріт та прибудову барака для 30 хворих було надано будинок і 50 тис. рублів. Заслуговує на увагу призначення іменних стипендій для здібних учнів: при єврейському сирітському будинку стипендії ім. Ашкіназі, стипендії Рафаловича та ін. [289, с. 6] Тобто призначалися стипендії за конфесійною та національною приналежністю. З метою залучення учнів до державних подій та справ призначалися Імператорські стипендії. Так, з нагоди 25-річчя імператора Олександра II в 1880 році було затверджено в Одеському навчальному окрузі «... кілька стипендій. Одна з них, у розмірі 120 руб., для жіночих гімназій, мала переходити до всіх жіночим гімназій» [96, с. 104]. Стипендія Олександра II призначалася і для учительських семінарій. Так, в 1883 році ця стипендія була призначена «... вихованцеві 1-го класу Новобузької учительської семінарії Федору Бикову» [249, арк. 25].

Спрямовуючи пожертви до сфери освіти, купці та промисловці не тільки керувалися мотивом престижності, а й розглядали їх як своєрідну форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин.

Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як чинник, що сприяв якісним змінам в управлінні торгівельними закладами й промисловими підприємствами [341, с. 78].

При лютеранській общині м. Одеси на добровільних засадах було побудовано цілий комплекс шкільних будівель, де розташовувалися народна школа, чоловіча гімназія і жіночий ліцей. До них приймали дітей всіх майнових станів і віросповідань, а програми навчання враховували особливості Одеси як багатонаціонального і комерційного міста. Адже народна школа ставила собі за мету дати дітям «гарну підготовку для практичної діяльності у сфері торгівлі і промисловості».

Відкривали німці і спеціальні навчальні заклади: наприклад – музичні класи Д.Ф. фон-Ресселя, практичну школу садівництва Ф. Роте. Школа Роте була розрахована на 20 учнів із чотирирічним курсом навчання, яке було безкоштовним, а всі учні знаходилися на повному пансіоні за рахунок Ф. Роте. Тут отримували знання із садівництва, овочівництва, городництва, виноградарства. Німці сприяли розвитку освітнього рівня населення Одеси, відкриваючи приватні навчальні заклади. На зламі ХІХ – ХХ століть вельми відомим і авторитетними були училище Генріха Файга, гімназія А. Юнгмейстера, жіноче комерційне училище Південноросійського німецького товариства. Програми усіх навчальних закладів свідчать про високий рівень освіти, що відповідав європейському стандарту того часу [6, с. 85-123].

Слід зазначити, що в усіх південних регіонах нараховувалося 835 колоній. Для порівняння наведемо наступні дані: Катеринославська губернія – 233; Таврійська – 329; Херсонська – 182; Бессарабія – 89. Велика німецька діаспора була і в Одесі – місті, яке з самого початку свого існування дуже привертало німецьких емігрантів. Уже в 1803 році там проживало 558 німців. За переписом 1897 р в Одесі значилося 10248 німців, серед яких 7217 лютеран, 2217 католиків, 247 реформатів, 567 представників інших віросповідань. За даними Херсонського губернського статистичного комітету станом на 1895 р. у трьох волостях Херсонського повіту – Старошвецькій, Кронауській і Орлофській нараховувалося

34 німецьких колоній і хуторів із населенням 9 927 осіб. Усього в Херсонському повіті нараховувалося 48 німецьких колоній, без хуторів. За даними 1912 року у цих волостях нараховувалося 22 колонії і 5 хуторів 10 849 жителями [370].

З урахуванням особливостей культури землеробства і всього господарювання колоністи витрачали великі кошти на утримання і розвиток своєї системи освіти. Це було обумовлено традицією загальної обов'язкової освіти, яка була прямо залежна як від релігійних потреб німецької спільноти: школа мала готувати дітей до конфірмації, так і потреб швидкоплинної соціально-економічної ситуації в регіонах країни. Стрімкі процеси нових суспільно-економічних відносин вимагали грамотних фахівців, що обумовило одну із причин вивчення державної мови. Тож, колоністи облаштовували центральні училища, жіночі училища та курси, прогімназії, жіночі гімназії, комерційні училища, торговельні школи, землеробські училища. Крім того, позитивним є те, що не полишали без уваги дітей і дорослих із проблемами здоров'я – для цієї категорії облаштовували спеціальні школи. Ці навчальні заклади в основному утримувалися за рахунок самих колоністів.

А 5 лютого 1908 року в Одесі було засновано «Південноросійське німецьке товариство» з метою організації та вдосконалення освітньої діяльності навчальних закладів, читальнь, бібліотек, поширення знань про науку і літературу. Не залишалось без уваги і питання озеленення міста, Одеса виникла на місцевості, де не було ніякої рослинності: з одного боку – піщана пустеля, з іншого – голий степ. І завдяки діяльності першого садівника Ганса Германа і його послідовників Р. Роте, сім'я Штамів, Г. Штапельберг було створено міську плантацію, яка забезпечувала потреби городян у саджанцях різного роду [301, с. 8-10].

Представники наукової інтелігенції опікувалися збереженням історії краю, його флори і фауни. Починаючи з 1839 року, на Півдні України функціонувало Імператорське Одеське товариство історії і старожитностей. Його активними членами були відомі історики й археологи А. Брикнер, П. Брун, П. Беккер, Е. фон Штерн (*додаток К*). У Новоросійському університеті працювали такі відомі

науковці як ботанік-натураліст, член-кореспондент Імператорської академії наук А. Нордман, зоолог і натураліст К. Кесслер, біолог Л. Рейнгард, зоолог і археолог А. Браунер, математики Г. Брун і К. Фот, філософи і психологи М. Ланге і М. Грот (*додаток К*). Усі вони не лишалися осторонь просвітницької діяльності.

Спрямовуючи пожертви до сфери освіти, купці та промисловці не тільки керувалися мотивом престижності, а й розглядали їх як своєрідну форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як чинник, що сприяв якісним змінам в управлінні торгівельними закладами й промисловими підприємствами [341].

Представники німецької інтелігенції долучилися і до розвитку лікувальної справи. В Одесі у 1890 році євангелічна община прийняла пропозицію пастора Ф. Бінемана і на власні кошти і приватні пожертви побудувала лікарню. За землю община сплатила 43 тис. руб., а на будівлі було витрачено 100 тис. Лікарня була зразковою з точки зору гігієни, облаштування, комфортності. Нова лікарня відчинила свої двері не тільки для членів євангелічної общини, але й для всіх хворих міста і його околиць [333].

В Одесі видавалися газети німецькою мовою. Найбільш респектабельною і популярною у німців газетою була «*Odessaer Zeitung*» (Одеська газета), яка існувала в 1860-1914 рр. У 1907-1914 рр. виходила з друку газета німців-католиків «*Deutsche Rundschau*». Культурне життя колоністів не обмежувалося виданням газет. У 1861 році було засновано перше німецьке товариство «Гармонія», де проводилися музичні і драматичні вечори, організовувалися добродійні концерти і вистави, читалися лекції. У 1899 році товариство придбало приміщення з театральною залою на 600 місць. В. Санценбахер, промисловець і власник торгівельного дому «Санценбахер і К», на свої кошти побудував приміщення цирку, якому на часі виповнилося більше 100 років [336].

На початок ХХ століття в Одесі було зареєстровано 10 німецьких товариств, більшість яких займалися просвітницькою і добродійною діяльністю. Основною метою було збереження національної самобутності, поширення освіти, створення

бібліотек, читальнь. Найбільш талановиті представники інтелігенції сприяли перетворенню Одеси в культурний центр. Так, Карл Гааз і Фрідріх Кальбіц ще в першій половині XIX століття влаштовували музичні вечори, на яких виконували власні вальси, польки [91, арк. 7-21].

Слід зазначити, що представники німецької інтелігенції інтегрувалися в структуру спільноти того часу. Вони обиралися гласними міських дум, членами купецької управи, судів, комерційних рад, Біржевого комітету. Вони були щедрими доброчинцями, гідними попечителями дитячих притулків і навчальних закладів. Вони прагнули добробуту своєї новій батьківщині і намагалися їй чесно служити, за що нагороджувалися орденами різного ступеню, отримували звання Персонального Почесного Громадянина, Потомственного Почесного Громадянина.

Активна суспільна діяльність представників общин обумовлена тим, що вони були зацікавлені у розбудові добробуту своїх співгромадян, що давало їм у подальшому можливість бути причетними до всіх культурних, економічних, освітніх питань регіону. Вони розуміли, що лише інтелектуальний, культурних розвиток дасть змогу облаштуватися на новій батьківщині.

Світогляд інтелігенції в кінці XIX століття спонукає їх організувати народні училища, вечірні класи, недільні читання та різного рівня професійні освітні заклади при заводах, підприємствах тощо. За даними дослідниці В. Кізченко, у перші роки XX століття при підприємствах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників, було засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, в яких навчалися 3,3 тис. учнів. Таким чином, серед робітників України відсоток грамотних у 1905-1907 роки досяг 50,8%, тоді як серед усього населення краю він не перевищував 20%. Такий зріст зумовлений завдяки організаційним та матеріальним зусиллям промисловців [143, с. 27]. Хоча, доброчинна діяльність організацій та окремих осіб не вирішила всіх проблем освіти в Україні, проте, саме благодійність значною мірою компенсувала нестачу фінансування освіти з боку держави.

На Півдні України серед таких підприємців гідне місце належить О. Полю,

дворянину, поміщику, власнику великого маєтку, промисловцю. Він обіймав посади в різних дворянських комітетах, був гласним повітового та губернського земського зібрань, окрім того, О. Поль (*додаток К*) серйозно захоплювався археологією. У жовтні 1870 року його було обрано членом-кореспондентом Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей. На VI археологічному з'їзді 1884 року в Одесі О. Поль демонструє предмети старожитностей зі своєї колекції. А наступного року обирається членом-кореспондентом Імператорського Московського археологічного товариства. Ім'я Олександра Поля було відоме на всю імперію як археолога й найбільшого збирача старожитностей на Півдні України [311]. Колекцію О. Поль поповнював, перекупуваючи за власні кошти у селян знахідки, які вони відшукували під час розкопок степових курганів та могил, або просто знаходили на своїх земельних ділянках під час їх обробки. Ще одним джерелом збирання старожитностей був викуп у нащадків запорожців козацьких релікві, наприклад, козацьку шаблю XVIII століття із зображенням схрещених булави і пернача (владних знаків) та символічним написом: «Вірність землі і переказам».

Історичні матеріали, що стосувалися козацької доби, О. Поль знаходив у архівних зібраннях. Протягом життя він зібрав чудову історичну бібліотеку, у якій знаходились дорогоцінні рукописи, карти, плани. Під час подорожей Європою скуповував рідкісні речі. У 1887 році Олександр Поль відкрив перший у Катеринославі приватний археологічний музей, який знаходився у чотирьох кімнатах власного будинку, метою збирача було бажання зберегти речі знайдені на рідній землі та тут їх і залишити, як історичну інформацію для нащадків. Згодом переважна частина зібраних старожитностей вже після його смерті потрапила до Катеринославського історичного музею [311, с. 78].

Саме інтелігенція з середини XIX ст. почала надавати міцну матеріально-фінансову підтримку різним сферам суспільного життя Півдня України, а отже, новий розмах для свого розвитку. Доброчинність була невід'ємною рисою багатих людей, насамперед зайнятих у промисловості, проте це не було політикою всієї підприємницької загалу. Дозволити собі таку діяльність могли й

хотіли далеко не всі власники заводів, підприємств, фабрик, переважно це робили представники великої інтелігенції.

У кінці XIX століття більш активною стає культурно-просвітницька педагогічна діяльність інтелігенції в країні. З метою підвищення рівня грамотності населення бібліотеками Півдня України використовувалися народні читання, вивчалися періодичні видання, читачів привертали до читання творів художньої літератури. Слід зауважити, що культурно-просвітницьку роботу проводили бібліотеки всіх видів, що створюються на території краю, товариства «Просвіти» Одеси і Миколаєва, благодійні товариства. Так, наявність у фонді бібліотеки-читальні товариства Одеського «Просвіти» колекції книг педагога та історика Л. Смоленського, а також українських періодичних видань сприяло поширенню знань із різних галузей, популяризації художньої літератури. Працівники бібліотеки проводили літературно-музичні вечори, брали участь в організації публічних лекцій. Певну роль мали і бібліотеки Комітету народної тверезості, що зберігали в своїх фондах літературу з різних галузей знань і користувалися популярністю у трудівників [187, с. 86–95].

Розвиток української культури, зокрема образотворчого мистецтва, ознаменовано діяльністю Товариства Південно-російських художників, одним із засновників якого був Л. Скадовський. Члени товариства виступали патріотами рідного краю, працювали для розвитку української культури. У творчій та просвітницькій роботі вагу митців привертали мальовничі краєвиди Степової України, краса Чорного моря та велич Дніпра, постаті діячів української історії і культури та соціальні проблеми тогочасного життя. Це сприяло формуванню національної самосвідомості українського народу й збагачувало українську культуру й образотворче мистецтво.

Діяльність Одеського Слов'янського Добродійного товариства імені святих Кирила та Мефодія у 90-х роках XIX століття було певним чином зорієнтоване на українознавство. Головою товариства на той час був П. Зелений, активними членами виступали М. Комаров, О. Маркевич. Україноспрямованим було й Одеське літературно-артистичне товариство, у роботі якого брали участь

Г. Смірнов, О. Андрієвський та ін. Члени товариств були національно свідомі: намагалися отримувати дозвіл на публікацію українських творів, святкування визначних ювілеїв української історії та культури; організовували різні заходи, які сприяли розвитку української культури.

Таким чином, можна констатувати, що культурно-просвітницько-педагогічна діяльність представників інтелігенції XIX - початку XX століття зазнала певної еволюції форм і змісту. Це були виставки і концерти, наукові лекції, популярні народні читання, музичні та літературні ранки, музично-літературні вечори, присвячені письменникам, художникам, музикантам, ученим, заходи щодо святкування ювілеїв бібліотек, екскурсії бібліотекою. Особлива увага приділялася комплектуванню фондів бібліотек, виданню друкованих каталогів. У цілому, культурно-просвітницько-педагогічна діяльність бібліотек Півдня України сприяла формуванню духовного і культурного світогляду населення краю, його загальному розвитку.

Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції Півдня України другої половини XIX – початку XX століть обумовлена соціально-економічними, культурними потребами регіону. Тому доречно проаналізувати основні тенденції просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України, оскільки вони були інтегрованими у європейський простір. Інтелігенція, фактично, була задіяна в усіх сферах суспільного буття: освіта, медицина, доброчинність, бібліотеки, музеї, дозвілля тощо. Тому наведемо приклади тієї діяльності, що стосується суспільних проблем краю. Так, у 1911 році за сприяння членів-кореспондентів Міжнародної ліги боротьби з туберкульозом С. Вітте, графа М. Толстого і лікаря М. Кранцфельда створено Одеське товариство боротьби з туберкульозом. З.Е. Ашкеназі з 1900 по 1914 роки спрямовує свої зусилля на боротьбу з туберкульозом, влаштовуючи свята Білої квітки з пожертвуванням 500 руб. на їх пристрої і 200 руб. благодійного внеску. Кошти, зібрані за продаж спеціальних штучних квітів білої ромашки – символу туберкульозного дня, йшли на організацію просвітницько-педагогічної діяльності і допомогу хворим на туберкульоз [282, с. 3].

Не залишався без контролю і санітарно-гігієнічний стан селянства. Оскільки в сезонних роботах було задіяно велику кількість сільськогосподарських робітників, які приходили з інших регіонів на заробітки, постало за необхідне створення лікувально-продовольчих пунктів з метою запобігання поширенню захворювань: холери, черевного тифу, дизентерії, а також поширення трахоми і сифілісу, носіями яких найбільш часто виступали прийшли особи. Створені лікувально-продовольчі пункти виконували функцію соціальної допомоги і захисту. Так, у 1892 році на їх облаштування в Херсонській губернії імператор Микола II в особисто виділив 20 тисячі руб. Перші були відкриті в містах Херсоні, Каховці, Вознесенську та інших [61, с. 47-51; 284, с. 302-305].

На період сезонних польових робіт облаштовувалися ясла або притулки дня утримання дітей. У 90-х роках XIX століття спостерігається сплеск облаштування ясел-притулків у сільській місцевості під час літніх польових робіт. На Півдні України другої половини XIX – початку XX століть у сільській місцевості питання облаштування дітей-сиріт, дітей-підкидьків, вдів, інвалідів повністю покладалося на громаду. Кожне село мало сирітської рада і сирітського суддю, які за допомогою призначених опікунів забезпечували контроль за їх вихованням, доглядом і змістом. При кожній церкві також складалися списки бідних сімей, вдів, калік і за рахунок пожертвувань відвідувачів релігійних служб, коробкового збору, заможних селян надавалася грошова допомога, оплачувалося навчання дітей.

Слід зазначити, що діти могли перебувати в таких яслах цілодобово. Тобто мова йде про поширення дошкільних установ догляду за дітьми. Засновниками ясел були лікарі, приватні особи, церкви, суспільства і опікунства.

Окрім того, однією з перших жіночих громадських організацій на Півдні України можна назвати товариство «Народна допомога», створена у 1907 році за участю жительок Забалки (район міста Херсона) для надання допомоги багатодітним родинам і тим, хто не міг працювати й заробляти собі на харчування. У березні 1908 року було відкрито притулок «Ясла» на Церковній площі для дітей від 2 до 7 років із незаможних родин. Цей дім був баракком

навпроти церкви з земляною підлогою, посипаною піском, розрахований на 20 дітей, у перший день прийняли 28 і відмовили 20 дітям. За перший рік кількість дітей, яких приймали у «Ясла», досягло 40, в другий – 50, в третій – 70. Утримання однієї дитини в день обходилося у 23 копійки. Основну суму сплачувало товариство «Помощь», для більшості дітей відвідування було безкоштовним. Робота притулку залежала від пожертв бажаючих. Дитину можна було залишити й на ніч. У притулку діяло три групи: молодша (від 1 до 4 років), середня (від 5 до 7 років), старша (від 7 і старше). Доглядали дітей 4 особи: завідувач, її помічниця, няня, кухарка. Завідувач відповідала за все господарство й за старшу групу. Помічниця слідкувала за санітарним станом і відповідала за середню групу, няня – за молодшу. Із членів правління товариства в притулок призначалися чергові з 6 до 19 години. У зв'язку з непристосованістю приміщення до холодів – 20 вересня 1908 р. притулок закривався до весни [412, с. 6-7].

У 1910 р. приступили до будівництва нового приміщення притулку на Миколаївській площі. Воно обійшлося в 12400 руб., із яких 12 тис. внесла Е. Волохіна, 400 – товариство. У жовтні 1911 р. дитячий садок «Отрада» з притулком «Ясла» і дитячим майданчиком прийняли перших 50 дітей, пізніше число місць збільшилось до 100. У 1912 р. притулок працював весь рік, його відвідали 10939 разів (6451 платних і 4488 безкоштовних 50 відвідин). У 1913 р. притулок відвідали 23198 разів. Платня за відвідини складала 5 коп. У 1917 р. притулок «Ясла» щодня відвідували до 160 дітей, платня – 5-10 коп. у день, а дітям солдатів і внів – безкоштовно. Завдяки діяльності жіноцтва в місті функціонував дитячий спортивний майданчик товариства сприяння фізичному вихованню дітей. Тут займалися футболом, гімнастикою, веслуванням. Товариство проводило заміські прогулянки, екскурсії. У 1910 р. майданчик працював 176 днів при 62167 відвідинах. У 1911 р. за ініціативою товариства виникли перші в Херсоні літні дитячі колонії (табори відпочинку) для дітей міської бідноти [396].

У Скадовську в 1911 році було відкрито дитячий майданчик товариством

«Благо детей», який був розрахований для проведення ігор з дітьми після 18 години [412, с. 7].

Процес становлення суспільного дошкільного виховання на Херсонщині розпочався на початку століття. На початку ХХ ст. у місті Херсоні діяв лише один дошкільний заклад, так званий «Домашний очаг для детей» (без року). Виховання у ньому зводилося до харчування дітей, навчання елементарних навичок побутової праці. До виховання подяки доброчинцям та панам за їхню «турботу і ласку». У ньому було дві групи: старша (6–10 років) і молодша (від 1 до 6 років). Згодом у закладі займалися не лише іграми, а й навчалися читати й рахувати. Такі зміни були наслідком творчої роботи молодшої виховательки Єлизавети Григорівни Розенблат. 16-річною дівчиною в 1917 р. вона пішла працювати до дитячого закладу «Домашний очаг для детей», який утримувався на кошти філантропічної організації». Педагог любила приносити дітям радість, шила й одягала ляльок, співала і танцювала для малят, водила їх на прогулянки. Завідувач закладу була незадоволена її роботою, вважаючи, що дітей робітників не варто розважати, їх треба лише готувати до праці, а метою Є.Г.Розенблат – було урізноманітнити життя дітей. Вихователь проводила з ними різноманітні заняття: музичні, малювання, ліплення, ігри [412, с. 6].

Тривалість занять у цьому дитячому садку сягала 30 хв., після чого 5–6 хв. займалися гімнастикою, потім урок арифметики з однією дією. Поки одна група відвідувала заняття, інша займалася іграми, гімнастикою, ліпили з глини, вивчали вірші. О 12 годині починався обід, а о 13–14 – відбувалися ігри, в теплий період – на свіжому повітрі.

Тобто, із залученням жінок до виробництва постало за необхідне облаштування дітей, і до розв'язання цього питання активно долучилися інтелігенція. З огляду на те, що регіон був полікультурним, не лишалися без уваги і національні общини. Слід зазначити, в кінці ХІХ – початку ХХ ст. громадське та релігійне життя німецьких громад було інтенсивним і насиченим. Для утримання шкіл, притулків для дітей-сиріт члени жіночих об'єднань влаштовували благодійні заходи – Різдвяні базари, спектаклі, концерти духовної музики, сімейні

вечори, на яких виконувалися аматорські вистави і влаштовувалися танці [220, с. 137].

На Півдні України швидкими темпами відбувається поширення професійної освіти, професійної допомоги, поява професійних спеціалістів. Починають запроваджуватися різні курси для догляду немічних та осіб із обмеженими можливостями, дітей-підкидьків, душевнохворих, інвалідів, осіб після відбування покарання у тюрмах та виправних закладах, тобто мова йде про створення системності надання соціальної допомоги. Освітній потенціал соціальних інституцій освіти й виховання у другій половині XIX – початку XX століть був зорієнтований на врахування економічного розвитку регіону. Тому їх функціонування було конкретизоване й орієнтоване на подальше використання отриманих знань, умінь і навичок у практичній діяльності.

У зазначений період на Півдні України проблеми інвалідності, материнства й дитинства, а також соціальної патології – професійного жебрацтва, проституції, дитячої бездоглядності – вирішувалися на громадському рівні. У розв'язанні проблем, пов'язаних із інвалідністю учасників імперських воєн, брали участь монастирі, общини, організовуючи для них богадільні та притулки. Для опікування глухонімими створювалися приватні спеціальні заклади у колоніях поселень без розрізнення національності та віросповідання. Наприкінці XIX століття ця діяльність набувала системності і оформилася у певний напрямок суспільної опіки.

Про високий рівень суспільного виховання громад свідчили відсутність пияків, оскільки у їх середовищі вважалося неприпустимим відвідування «питейних» закладів (горілка вживалася під час обіду для «апетиту»); не було жодного випадку подружньої зради, вчинків, за які б доводилося червоніти перед сусідами й дітьми. Про високий рівень моральності свідчила відсутність дітей-підкидьків.

Доречно звернути увагу також і на розвиток та функціонування системи суспільного навчання й виховання у єврейських колоніях. Так на території Херсонщини у 1845 році проживала 1661 єврейська сім'я, 12 779 осіб. За

державний кошт 11 099 осіб, за власний кошт 1689 осіб. На Миколаївщині за даними 1911 року проживало 20171 особа єврейської національності. Працювали на маслобойнях, скляних заводах, типографії, млинах, суднобудівних та машинобудівних заводах міста. У 1915 р. на території Миколаївщини функціонувало 8 шкіл, а з 1880 року – перша школа для дівчат, які вишивали, шили, вивчали бухгалтерську справу [396; 430, с. 199].

Починаючи з другої половини ХІХ століття, у єврейських колоніях відкривають загальноосвітні школи, в основному дворічні, як для хлопчиків, так і для дівчаток. Діти вивчали єврейську та російську мови, арифметику, географію, російську та єврейську історії та іудаїзм. Учительський склад визначався двома меламедами та одним світським учителем. Учитель в общині утримувався за казенний кошт, а меламенти – за общинний, тобто за кошти батьків [396; 245, с. 263-278].

Отже, станом на 1880 рік на території Херсонських колоній уже нараховувалося 13 шкіл, і загальний рівень освіти був вищим від середнього. Окрім державних та общинних шкіл, у колоніях з'являються приватні школи. У 1890 році таку школу відкрив у Малій Сейдеменусі землевласник А. Шайкін, який отримав у м. Херсоні диплом народного учителя [421, с. 95-143]. На початок 1914 року майже кожне поселення мало школу із земельною ділянкою, на якій проводилося навчання з вирощування сільськогосподарських культур. Усі діти колоністів отримували початкову освіту не тільки в хедерах, а й у світських державних школах. Загалом на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століть єврейська національна школа існувала у вигляді хедерів, приватних училищ, безкоштовних училищ для хлопчиків-сиріт – «Талмуд-Тора». Навчання в них, в основному, мало релігійний зміст; середніх навчальних закладів І розряду – 116, ІІ розряду – 142, в них навчалася 2791 особа, працювало 132 вчителі [65, с. 3].

Також існувала школа глухонімих дітей німецьких колоністів Херсонської та Таврійської губерній. Спроба вчити глухонімих у німецьких селах України стосується до 80-х років ХІХ століття. У 1885 році почала працювати школа під назвою «Маріїнське училище для глухонімих». У 1887 році було відкрито ще

одне училище глухонімих для німецьких колоністів у селі Ворс Одеського повіту. Навчальні плани і програми будувалися відповідно до навчальних планів і програм, які були тоді в інших подібних закладах. В обох училищах панував «чистий усний метод». Доречно звернути увагу на те, що бідні мали певні пільги, а іноді вчилися безкоштовно. У школі навчалось від 20 до 30 учнів на рік [260, с. 55-58].

Прогресивність освітньо-виховного простору Півдня України свідчить про те, що діти потомствених дворян, чиновників, міщан та освічених селян були зацікавленими в отриманні освіти в гімназіях та реальних училищах, оскільки це давало змогу посісти інший статусний рівень у соціумі. Тобто ці три стани – дворянство, міщанство і селянство – на Півдні України другої половини XIX – початку XX століть формували освітню еліту полікультурного простору, як і в європейських державах. Активна діяльність інтелігенції в умовах полікультурного освітньо-виховного простору Півдня України сприяли розвитку статусних, національних, релігійних та професійних верств населення. Важливим є той факт, що на початок XX століття на Півдні України в рівній мірі мали змогу отримати освіту всі учні без урахування гендерної приналежності.

Особливість полікультурного освітньо-виховного простору Півдня України другої половини XIX – початку XX століть простежується у тому, що змінюються установки батьків щодо отримання освіти під впливом німецьких, грецьких, єврейських общин щодо навчання дівчат у гімназіях, пансіонах, інститутах. Окрім того, діяльність інтелігенції відбувається в умовах етнокультурної взаємодії з німцями, євреями, шведами, греками, українцями, болгарами, турками.

Велику допомогу у діяльності інтелігенції надавали музеї, оскільки вони були тісно пов'язані із народною культурно-історичною спадщиною, збереження якої необхідне для наступних поколінь, їх оцінки, розуміння і сприйняття. Музеї сприяли створенню у полікультурному освітньо-виховному просторі єдиної соціальної системи, що сприяла просвітництву, формуванню цінностей і моральних норм особистості, задоволенню певного кола потреб. Завдяки діяльності музеїв особистість набувала соціального досвіду, прагнула соціальної

згуртованості у розв'язанні нагальних проблем, відповідальності, розуміла соціальну взаємозалежність у скрутних природно-кліматичних умовах Півдня України. Першими музеями були Одеський музей старожитностей, Херсонський музей старовини, Херсонський історично-природничий музей, Херсонський єпархіальний музей. Саме через функціонування музеїв відбувалося засвоєння елементів суспільного буття, ознайомлення з культурою і побутом представників інших спільнот регіону. Музеї Півдня України були засобом міжкультурної комунікації в умовах полікультурного освітньо-виховного простору, засобом суспільного виховання особистості.

У цьому напрямі працювали і представники Херсонського Хресто-Воздвиженського братства, проводячи народні читання для утвердження в народі патріотизму і моральних почуттів. Народними читаннями займалася комісія у складі інспектора народних училищ П. Голубєва, протоієрея В. Єфремова, священника І. Юзикова, інспектора міського училища Г. Клещинського, викладачів Н. Зеленського, Г. Василевського, М. Волянського. Читання проводилися у недільні дні у Забалківському народному училищі, у безплатних їдальнях на воєнного форштадті, у міщанській управі, Хресто-Воздвиженській церкві. Благодійною була роздача книг, листків. Рада братства асигнувала на цей захід 150 руб., оскільки визнавалася користь від поширення освіти серед народу [295, с. 481]. Всього Братство провело 108 читань.

Одночасно з навчанням і вихованням прищеплювалися трудові навички через релігійне ставлення до господарювання, яке ґрунтувалося на милосердному ставленні до домашніх тварин, культивувалися навички практичної праці, а «ледарство», пияцтво засуджувалося як «вопиющее» зло. У суспільстві все частіше порушувалося питання про боротьбу з пияцтвом і тими явищами, до яких воно призводить. Досвід минулого є одним із способів подолати цю згубну пристрасть. Тож найактивніша робота проводилася представниками держави, духовенства, інтелігенції, товариств у боротьбі з цією недугою в період другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Пияцтво – це диявольська кара, через неї все найгірше відбувається, усі найгірші вади. Людина, яка розслаблена пияцтвом, не

має ніяких душевних сил, які б вели її шляхом честі, закону і правди, – зазначав юрист XIX століття М. Зарудний. – Від горілки у людини знижується пам'ять, вона втрачає розум і сили до такої міри, що не має ні сил, ні розуму розпоряджатися своїм сімейством і господарством. П'яниця не може виконувати перед суспільством і церквою тих християнських і цивільних повинностей, які на неї покладені» лежать на ньому» [108, с. 164].

Проблему пияцтва досліджували лікарі XIX – початку XX століть – Р. Берд [17], В. Бехтерев [23], З. Блюм [29], Д. Воронов [55], Л. Дембо [77], А. Коні [161], С. Первушина [308] та ін. Крім того, деякі аспекти досліджували сучасні вітчизняні та зарубіжні історики, психологи, педагоги, юристи, зокрема: Б. Братусь [43], А. Маюров [202], К. Петрова [309] та ін. Проте, не дивлячись на велику кількість юридичних, педагогічних, психологічних досліджень, проблема алкоголізму, особливо в сучасних умовах є достатньо актуальною і потребує пошуку шляхів впливу на виховання тверезості сучасного суспільства.

У кінці XIX – на початку XX століть тверезість розглядалася як моральний закон життя людини, як природні і необхідні для повноцінного духовного життя чесноти. Слід зазначити, що в зазначений період такого поняття, як алкоголізм у сучасному розумінні, не існувало. Коли говорили про пияцтво, мали на увазі не хворобу, а згубну звичку. Порівнюючи із сучасністю, вживання алкогольних напоїв на душу населення в той час не перевищувало чотирьох літрів. Проте інтелігенція, особливо лікарі, духовенство почали говорити про те, що втрачається покоління за поколінням, і його слід виховувати в тверезості, адже більшістю населення безтурботно ігнорувалися властивості самого алкоголю, що «руйнував тіло і полонив душу». Духовенство звертало увагу на відсутність у людей навичок уважного ставлення до життя своєї душі, що дозволяє вчасно побачити її полоненість пристрастю; заміщення радості у Господі культом задоволення; а лікарі наголошували на відсутності аскетичної культури отверезіння.

Аналізуючи проблему пияцтва, К. Петрова зазначає, що на сторінках багатьох періодичних видань часто зустрічається фраза «На Руси есть веселие

пити», яка ніби пояснює історичну зумовленість цієї згубної звички. Необхідність боротьби з цією «народною недугою» усвідомлювалась уже з другої половини XIX століття, проте велася вона на місцевому рівні, переважно священиками та сільськими громадами. За висловом очільника Одеського товариства для боротьби з пияцтвом А. Яришкіна ситуація змінилася після виходу в світ статті відомого письменника Л. Толстого «Праздник просвещения 12 января» 1889 року, що стала поштовхом долучення до цієї справи інтелігенції. «Під впливом цієї статті інтелігенція ніби прокинулася та з жахом побачила все неподобство пияцтва» [309, с. 109-127]. Так почали з'являтися приватні товариства тверезості.

Першим питання боротьби з пияцтвом як згубною звичкою на державному рівні порушив С. Рачинський, який пояснював необхідність поширення ідей тверезості у державному масштабі. Він сформулював головну стратегію подолання алкоголізації населення: надійний заслін їй мали створити сильні парафіяльні, шкільні та сімейні традиції. Людина буде надійно захищеною від згубної пристрасті до спиртного тільки тоді, коли його сім'я і прихід будуть не просто утримуватися від «зловживання спиртным», а й активно розвивати і вдосконалювати тверезницьку роботу. Вперше проблему алкоголізму на державному рівні ставить сільський учитель Ф. Рачинський, який доводить, що проблема алкоголіка – це проблема (найчастіше вина) всієї родини і приходу. Саме члени сім'ї та парафіяни мали помітити початок розвитку хвороби у свого ближнього. Саме вони разом із педагогами мали надійно захистити підростаюче покоління від цієї духовно-моральної хвороби [411, с. 63–79].

Ще в 1859 році Святійший Синод своїм указом благословив священнослужителям «... живим прикладом власного життя і частим проповіданням у Церкві Божій про користь помірності у вживанні вина, а в деяких міських і сільських станах рішуче утримуватися від вживання вина». Це визначення послужило початком становлення парафіяльних товариств тверезості. Згідно з визначенням Синоду, духовенство було покликане «сприяти уряду в боротьбі з пияцтвом, засновувати товариства тверезості, парафіяльні піклування, братства та інші подібні установи, словом і проповіддю стверджувати в народі

тверезий спосіб життя».

На велике переконання лікарів, духовенства, вчителів людину, яка страждає від алкогольної залежності, недостатньо було просто переконати в необхідності тверезого життя, для неї треба було створити умови, що полегшили б внутрішню боротьбу з цією пристрастю. Саме таку мету ставили перед собою парафіяльні православні товариства тверезості.

Доктор медицини З. Блюм, аналізуючи державні та громадські заходи у боротьбі з алкоголізмом, наполягав на примусовому лікуванні алкоголіків-рецидивістів. Лікар закликав розглядати п'яниць не як кримінальних злочинців, тому пропонував поміщати алкоголіків не в тюрми, а в лікувальні заклади. За його проектом, лікування мало проводитися в спеціальних лікарнях, і, обов'язково, бути санкціонованим рішенням суду. Алкоголіків мусили направляти до спеціальних лікувальних закладів на період від 3 місяців до 5 років [29, с. 134-135].

Доктор медицини М. Колпаков, який розглядав алкоголізм як психічну хворобу, запропонував ряд заходів для боротьби з ним. Він наполягав на відкритті спеціальних лікарень, у яких алкоголіки мали відриватися від старих звичок і товаришів, поміщатися в новій обстановці, привчатися до абсолютного утримання від спиртних напоїв, вести правильний і здоровий спосіб життя, отримувати просте і поживне харчування. Медик рекомендував більшу частину дня присвячувати фізичній роботі на відкритому повітрі, щоб «відновити тіло і душу». Для успішної реалізації висунутої пропозиції лікар наполягав на необхідності законодавчого закріплення проекту, підкресливши «одностайність» гігієністів і психіатрів у розв'язанні цієї проблеми [202].

Лікар М. Фальк, який визначив критерії поміркованості, застерігав: «Помірним є прийом, який не веде до пригнічення ні в інтелектуальній, ні в руховій області, на наступний день не зменшує розумової продуктивності ...; ... кожен, перевищує свою індивідуальну дозу, повинен вважатися алкоголіком». У зв'язку з цим медики визнавали недостатність однієї поміркованості і виступали за повне утримання. Прихильники стриманості бачили в помірному вживанні

алкоголю лише неминуче зло, пропаганду помірності вважали шкідливою, оскільки центр ваги дискусії переносився з питання про можливу міру поміркованості на твердження про допустимість вживання спиртних напоїв. Лікар відзначив, що «ніякі переконання і роз'яснення про шкоду алкоголю не приведуть ні до чого, поки люди не переконаються у його шкідливості» [202].

Велику допомогу у цьому напрямі надавали бібліотеки Півдня України. Так, комерційна бібліотека книжкового магазину Ж. і Е. Геллерів; книжкова лавка з бібліотекою Д. Ловко; книжковий магазин і бібліотека для читання В. Красинської та інші для задоволення потреб читацької аудиторії та просвітницько-педагогічної діяльності виписували вітчизняні та іноземні періодичні видання.

Питання морально-релігійного виховання були покладені державою на конфесії, які знаходилися на Півдні України. Так, на заняттях у церковно-приходських та школах грамоти та під час богослужінь священники зобов'язані були читати проповіді проти пияцтва, сквернослів'я серед простого люду. З цією метою виголошувалися поучіння до сільських прихожан проти пияцтва, створювалися Товариства тверезості як у сілі, так і в місті.

У 1891 році затверджений устав Одеського товариства для боротьби з пияцтвом. Діяльність цих товариств полягала у поширенні інформації про шкоду пияцтва, для чого влаштовувались бесіди та лекції, друкувались брошури, листівки, афіші [70, с. 3]. Невпинне зростання масштабів пияцтва, залучення до боротьби з цим явищем інтелігенції, яка всіляко афішувала свою діяльність на цій ниві [375, с. 105-110].

Відволікання народу від пияцтва – як основна мета попечительств – мала здійснюватися шляхом організації вільного часу населення. З 1896 року на Півдні України створюються губернські та повітові попечительства про народну тверезість. В Одесі, Миколаєві влаштовуються особливі комітети попечительства про народну тверезість під головуванням градоначальника чи військового губернатора [321, с. 1].

Статут Комітету піклування про народну тверезість визначав мету його

створення як служіння одного стану іншому: «... вишукувати кошти для надання йому (населенню) можливості проводити вільний час поза спеціалізованими закладами та з цією метою влаштовувати народні читання і співбесіди, складати і поширювати видання, роз'яснювати шкоду зловживання спиртними напоями, відкривати чайні, народні читальні. Крім того, з цією метою проводилися літературні вечори зі співом, організовувалися прощі й урочисті богослужіння, видавалися спеціальні журнали, книги і брошури проти пияцтва тощо.

Членами Товариства тверезості могли стати всі, хто «добровільно виявили бажання вступити в оне дорослі особи обох статей». Прийом до членів Товариства здійснювався після молебню в церкві.

Одеський повітовий комітет Попечительства про народну тверезість при відкритті чайних застосовував диференційований підхід, який полягав у наступному. В селищах та містах, де відбувалися базари, передбачалося відкривати чайні, які могли б замінити для приїжджаючих селян трактири, тобто люди могли б грітись, відпочити та поїсти. На організацію таких чайних було заплановано виділити по 500 руб. на кожную. В інших містах в організації чайних увага зосереджувалась на влаштуванні для населення дешевих та розумних розваг. Такі чайні планувалося відкривати в приміщеннях шкіл, для чого виділялося по 100 руб. на їх відкриття та по 50 руб. на їх утримання [70]. У 1897 році Одеське попечительство відкрило три чайні [70, с. 2]. 7 лютого 1898 року відбулося відкриття чайної та бібліотеки-читальні Херсонського повітового попечительства. Ця чайна займала дві просторі кімнати та була забезпечена «пристойними меблями».

У 1889 року вийшов Указ за № 5 «Про можливості з боку духовного відомства заходах щодо сприяння уряду для викорінення у народі пияцтва» [253, с. 55]. Адже у «Віснику тверезості» друкувалася Програма уряду щодо правил вживання спиртних напоїв, торгівлі ними, дані про діяльність різних товариств Тверезості вітчизняних і закордонних, статті юридичного, економічного, гігієнічного і медичного характеру щодо наслідків вживання спиртних напоїв.

Завданням «Товариства тверезості» було поширення понять про

шкідливість надмірного вживання спиртних напоїв у релігійно-моральному, фізичному і матеріальному відношенні; повідомлення поліції про притягнення до відповідальності тих, хто спричиняє п'янство, і тих, хто допускає надмірне пияцтво. Товариство може направляти з дозволу певного начальства на лікування, запрошувати для цього спеціального лікаря. Такі хворі знаходяться під постійним наглядом місцевого лікувального управління [53, с. 56-58]. З метою зменшення пияцтва влада і духовне начальство запропонувало створювати товариства, до яких вступали б особи, співчуваючі проблемам пияцтва і спроможні почати боротьбу з цією проблемою. Необхідно було залучати до товариств тих, хто не знав міри у хмільних напоях, щоб інших утримати від пияцтва власним прикладом. До складу товариства мали входити як чоловіки, так і жінки, старі й молоді. Вони дають слово в храмі, при всіх людях, що протягом і року, наприклад, не будуть дозволяти собі ніякого надмірного вживання спиртних напоїв чи взагалі від них утримуватимуться, а також інших застерігати від пияцтва. Для міцності слова записували до особливої книги тверезості, піддаючи себе у випадку порушення слова штрафу у розмірі 1 руб., на другий раз – 3 руб. Існувало три категорії: 1) утримуватимуться від будь-яких хмільних напоїв; 2) лише від горілки з помірним вживанням інших напоїв; 3) суворо помірне вживання хмільних напоїв. Ті, хто вступав до Товариства, обіцяли не відвідувати трактирів, не сквернословити. Так, з часу відкриття товариств у селищі Н. Буг до їх складу увійшло 6 чоловіків, 8 жінок, віком від 23 до 61 року; 9 чоловік увійшло до товариства назавжди, 5 – на 1 рік [400, с. 692-693].

Створювалися церковноприходські товариства тверезості під впливом проповідей чи обставин власного життя окремі особистості починали давати церковний обіт тверезості. Утворювалися навіть групи обітників-тверезників [402, с. 428]. Товариство складалося із необмеженої кількості членів.

У 1916 році, досліджуючи стан проблеми на державному рівні, доктор медицини А. Мендельсон у книзі «Підсумки примусової тверезості і нові форми пияцтва» зазначав, що «... подальше добровільне тверезе життя отримало в свою користь аргумент, рівного якому не було в історії людства». Результати заборони

були приголомшливі навіть для маловірів. У 1915 році споживання скоротилося до 0,2 літра на душу населення. Продуктивність праці підвищилася на 9-13%, незважаючи на велику кількість призваних до армії [202, с. 49].

У 1912 році відбувся Всеросійський з'їзд практичних діячів боротьби з пияцтвом. Програма з'їзду передбачала розгляд релігійно-моральних і наукових основ боротьби з пияцтвом. Працювали такі напрями: 1) боротьба з пияцтвом як одна із невідкладних завдань сучасної церкви і громадського життя; організація боротьби з алкоголізмом; товариства, братства, опікунства тверезості тощо; 2) питання шкільного алкоголізму і заходи боротьби із ними; роль школи у боротьбі із народним алкоголізмом; 3) літературно-наукова боротьба з алкоголізмом; наукові розробки питання про алкоголізм; газети, журнали, науково-популярні лекції; бесіди з народом, відвідування музеїв, протиалкогольні виставки [202, с. 398]. Матеріали з'їзду доводилися до відома всіх лікарів.

Слід зазначити, що на перший з'їзд пристало і духовенство, але з власної волі і тому в дуже обмеженій кількості. Тут, на з'їзді, з'ясувалося два факти: з одного боку, необхідність найтіснішого об'єднання діячів по боротьбі з алкоголізмом, з іншого – повне ідейна розбіжність православного духовенства в принципах протиалкогольної діяльності з більшістю членів I-го Всеросійського з'їзду. Внаслідок цього серед духовенства, яке брав участь у з'їзді, природно народилася думка зібрати окремий з'їзд виключно з практичних діячів як духовних, так і світських, які борються з пияцтвом на засадах релігійно моральних і дивляться на цю боротьбу не як на політичний засіб, а як на мирну і більш раціональну роботу на основі християнських ідеалів.

«Мені особливо боляче за духовенство, – писав Олександр Різдвяний. – Боже! Як воно оземлілось! Чи багато у нас палаючих світильників на архієрейських кафедрах? Раз, два – і кінець». Соціальна активність була осередком деяких священиків, а духовне життя відображало явний відхід світського суспільства від релігійних інтересів і Церкви [356, с. 62]. Проте духовенство змушене було підтримати тверезницький рух.

Слід зазначити, що це питання підняв С. Рачинський на державному рівні.

Як зазначає В. Циганков, він визначив і головний засіб здобуття тверезого життя – обітницю тверезості як церковної форми зречення від пияцтва. Обітниця тверезості – стрижневе питання в православному досвіді затвердження тверезого життя. Від того, як воно вирішується в приході, безпосередньо залежать результати діяльності парафіяльного товариства тверезості. Потрібно пам'ятати: обітницю тверезості необхідно приймати, як правило, не сторонню або маловідому для прихожан людину, але як ту, що вирішує стати членом товариства тверезості, хто усвідомив сенс цього духовного акту, хто щиро готовий жити тверезим життям, хто має намір служити справі утвердження тверезого життя. С. Рачинський говорив, що обітниця тверезості передбачає рішучу зміну життя людини. Вона має почати жити церковним життям, повинна розлучитися зі своїм егоїзмом, долати такі негативні риси характеру, як дратівливість, конфліктність, задрість, жадібність, лінь, зобов'язана докласти зусиль до покаяння – і не тільки на словах, а й на ділі [411, с.63–79].

С. Рачинський уважав, що для людей, особливо страждених від алкоголізму, обітницю тверезості спочатку необхідно давати на невеликий термін: півроку або рік. Учитель пояснював: «За людиною, щоб зміцніла її воля, повинна бути залишена розумна міра свободи», тверезість досягається не якимись одноразовими і швидкими заходами, а довготривалою, кропіткою роботою щодо духовно-морального оздоровлення суспільства.

БаЧималогато лікарів, педагогів підтримували ідеї С. Рачинського. Так, у м. Херсоні проповідник тверезості М. Кривошеїн прочитав лекцію на тему «Життя і алкоголь» за програмою: Згубний вплив алкоголю на ріст (досліди із клініки проф. Догеля); Згубний вплив алкоголю на жаб та курей (із дослідів Річардсона); «Згубний вплив алкоголю на цуценят (із дослідів проф. Бехтерева); Згубний вплив алкоголю на мускульну силу і здібності до ручної праці (дослід із динамометром); згубний вплив алкоголю на інтелектуальні здібності (досліди Фереля, Самета, Фюрера). У квітні 1910 р. професор Новоросійського університету М. Блауберг прочитав лекцію «Про боротьбу із заразними хворобами») [403, с. 323].

Об'єднавши представників духовенства і викладачів церковно-парафіяльних шкіл на умовах повного особистого утримання від вживання спиртних напоїв, Товариство накреслило такі завдання: виробляти теоретичні підстави для релігійно-просвітницької боротьби з народним пияцтвом, для чого можливо частіше обмінюватися думками на зборах; допомагати один одному в організації церковно-парафіяльних братств тверезості, піклуючись про їх максимально широке поширення; знайомитися з антиалкогольної літературою, вітчизняної та зарубіжної, для чого створити спеціальну бібліотеку для членів Товариства; при бібліотеці відкрити склад світлових картин; розповсюджувати в Товаристві ідеї тверезості шляхом організації лекційної роботи (а при можливості – і систематичних курсів); піклуватися про поширення ідей тверезості серед викладачів і учнів в церковно-парафіяльних школах, для чого серед викладачів організувати товариства тверезості, у яких вести просвітницьку роботу аж до організації спеціальних систематичних курсів навчання про тверезість, а учням роздавати спеціальну антиалкогольну літературу, організовувати для них відповідного змісту лекції зі світловими картинками і, нарешті, вводити систематичне навчання про тверезість за спеціально виробленими програмами. Видавати при Товаристві, коли дозволять матеріальні можливості, загальнодоступний за ціною і змістом періодичний друкований орган [168, с. 25-27].

Слід зазначити, що у 1914 році у зв'язку з воєнними діями почав діяти в державі сухий закон і тривав до їх завершення. У цей період алкоголь використовувався тільки для медичних потреб фронту. Дослідник А. Маюров звертає увагу на те, що цей обмежувальний закон діяв майже ціле десятиліття. Він наводить слова англійського громадського діяча Ллойда Джорджа, який писав: «Це найвеличніший акт національного героїзму, який я тільки знаю» [202]. Тобто спільна діяльність держави, представників різних конфесій у боротьбі зі згубною звичкою мала свої позитивні результати. На заняттях у церковноприходських школах, школах грамоти та під час богослужінь священники зобов'язані були читати проповіді проти «сквернослів'я» і лайки «матерніми словами» серед

простого люду. З цією метою виголошувалися повчання до сільських прихожан проти пияцтва, створювалися Товариства тверезості як у сілі, так і в місті.

Таким чином, тверезницький рух набув характеру інтелектуального спрямування, що виявився не тільки в громадській діяльності, але й у прагненні розглянути проблему науково. Серед учасників тверезницького руху не було єдиного розуміння терміну тверезість, загалом це поняття розглядалося як моральний закон життя людини, від якого залежить її добробут і процвітання держави. Фактично, приклади діяльності щодо подолання пияцтва в період ХІХ – початку ХХ століть можуть мати позитивне спрямування у подоланні сучасної проблеми алкоголізму.

Не лишалося поза увагою релігійних інституцій і сквернослів'я, яке принижувало людську гідність особистості. Тому часто виголошувалися проповіді про те, що «...мати – жінка, котра народжує дітей, годує їх своїм молоком і взагалі до певного віку виховує їх [338, с. 99]. ...Мати – жінка є останньою ланкою у творінні живих істот, які населяють нашу планету...вона може називатися вінцем творіння...Чоловіча половина...має більше тілесних сил, твердості волі, ніж жінка...[338, с. 99]. На матері лежить обов'язок покласти в серце дитини віру в Бога, любові до Нього і ближнього, - насіння слухняності, смирення, поваги до старших та інші добродієства, які обумовлюють життя людини як розумно-вільної істоти і як члена людської сім'ї... [338, с. 101]. Мати-дружина несе в собі турботи про домашнє вогнище, навколо якого збирається сім'я, і вона своїм серцем вносить у сім'ю мир, насолоду сімейними радіощами... [338, с. 101]. Слово породжує думку, а думка і саму справу. Скверні слова із вуст жінки полегшують шлях до розпусти, до порушення подружньої вірності і ослабленню сімейних уз» [338, с. 103].

Також неодноразово зазначалося, що опікунства можуть зробити багато для відволікання від пияцтва, сквернослів'я, жорстокості через поширення грамоти, освіти, корисного і результативного читання, сприяти виявленню порушень правил торгівлі вином, встановлених законом для захисту народної моралі, здоров'я та добродієвості.

Отже, перед інтелігенцією було визначено ціле поле діяльності, яке стосувалося здорового способу життя. На жаль, в умовах сьогодення представники конфесійної інтелігенції мало активні щодо пропагування здорового способу життя.

У 90-х роках ХІХ століття представниці жіночої статі Півдня України навчалися на Одеських вищих жіночих курсах та вищих медичних жіночих курсах, завдяки яким держава отримувала спеціалістів з вищою медичною і педагогічною освітою, не витрачаючи коштів на навчання. Спеціалістів за педагогічним напрям освіти навчали в учительських семінаріях, церковно-вчительських та двокласних вчительських школами, педагогічних класах і курсах при жіночих єпархіальних училищах та гімназіях; медичним – фельдшерських, акушерсько-фельдшерських, зуболікарських школах; комерційним – торгівельних класах, початкових комерційних школах, комерційних училищах і курсах комерційних знань; сільськогосподарським – сільськогосподарських училищах, курсах при гімназіях; мистецькими – музичних школах, музичних класах і курсах, школах малювання [54, с. 110-112].

На початок ХХ століття у Херсонській губернії навчалось 35,4% жінок, для порівняння, у Катеринославській губернії навчалось 33,6% жінок. Тобто завдяки навчанню представниць різних національностей жіноча освіта на Півдні України окресленого періоду посідає перше місце в державі [46, с. 59]. Щодо навчального процесу в жіночій середній школі, то він пов'язувався із виховним, що ґрунтувалося на нормах релігійності, вірності уряду й державі. Учениці школи повинні були відвідувати церкву, звітувати у письмовій формі із відміткою священників про те, що вчасно бувають на сповіді. За наявності коштів на території навчальних закладів навіть будували гімназійні церкви. Дівчатам заборонялося відвідувати бали й світські вечори, брати участь у громадських зібраннях, а театри й парки дозволялося відвідувати у супроводі батьків.

Як зазначає Л. Медвідь, головною метою жіночої освіти вважалося підвищення моральності й придбання знань, не стільки наукових, скільки загальних, «енциклопедичних», корисних у побуті. Бюджет інститутів шляхетних

дівчат складався із коштів дворянства, допомоги уряду, приватних пожертвувань, прибутків міст, плати за навчання (в середньому 300 руб. за рік) [203, с. 139].

Навчатися у жіночих гімназіях дозволялося представницям усіх станів. На заняттях основна увага надавалась предметам трудового циклу, моральне виховання було спрямоване привиття любові до праці та порядку, з урахуванням вимог родини та суспільства. Таким чином, головною метою навчання було ознайомлення вихованок з технологією приготування їжі, пошиття одягу, ведення домашнього господарства. Навчання у гімназіях передбачало практику, яку дівчата проходили на «зразкових кухнях», майстернях з пошиву одягу та білизни. Відповідно до навчального плану на опанування рукоділлям у середньому відводилося дві години на тиждень у кожному класі [186, с. 44]. З 1896 року навчальні програми в гімназії включали такі розділи з рукоділля: в'язання спицями, шиття, вишивка хрестом [251, с. 54-62]. За новими програмами 1906 року з рукоділля у жіночих гімназіях та прогімназіях передбачалося вивчення основних прийомів шиття, в'язання гачком та спицями, вишивання гладдю.

Передбачені програмою вивчення курсів анатомії, гігієни сприяло у майбутньому правильному поводженню з дітьми, спрямовувало на ведення здорового способу життя. Учениці вивчали саме ті предмети, які були необхідними для суспільного виховання дітей – фізичні вправи, теми правильного харчування, догляду за шкірою, відомості з гігієни дітей молодшого шкільного віку й методів лікування заразних захворювань [186, с. 46]. Крім того, жіноцтво мало змогу здобувати спеціальність за певними напрямками. Керівництво окремих жіночих гімназій прагнуло розширювати навчальні плани за рахунок саме професійних предметів, що давало змогу забезпечити незаможним дівчатам засоби до існування.

На початку ХХ століття виникають спроби відкриття вищих курсів для жінок Півдня України. Так, у 1895 році й у 1900 році керівництво Одеським навчальним округом подавало прохання відкрити в місті інститут вищої жіночої освіти. Причини були обумовлені тим фактом, що «кількість осіб, які закінчують повний восьмирічний курс у жіночих гімназіях Одеського навчального округу,

щорічно дорівнює не менше 600 осіб, з яких певна частина відбуває у закордонні вищі школи, задля подальшої наукової освіти» [204, с. 57].

Для вирішення означеної проблеми восени 1902 року, попечительство Одеського округу доручило професору Новоросійського університету М. Ланге апроєктувати програму жіночих педагогічних курсів, проєкт було представлено у міністерстві народної освіти, яке висунуло пропозицію створити з майбутніх викладачів курсів комісію для укладання проєкту «Положення про курси» і детальні програми їх викладання. Після надання проєкту, розробленого комісією під керівництвом професора М. Ланге, у липні 1903 р. було відкрито жіночі педагогічні курси на правах приватного навчального закладу для надання дівчатам вищої наукової освіти і педагогічної підготовки, потрібної для вчителів гімназії [136, арк. 20].

Жіноча освіта, була частиною загальної системи вищої освіти, являла одну із форм організації наукової роботи [102, с. 83-84]. На Одеських педагогічних курсах працювало п'ять відділень: історичне, російської мови і словесності, французької мови і словесності, німецької мови і словесності, математичне. Курси були популярні серед населення міста, так як освіта надавалась якісно, про що свідчить швидке зростання кількості слухачок: від 296 (1904 р.) до 486 жінок (1905 р.) [250, арк. 4]. Навчання фінансувалося з платні за навчання і пожертвувань, з боку уряду фінансової допомоги не надавалося. Отже, держава отримувала спеціалістів із вищою педагогічною освітою, не витрачаючи коштів уряду на підготовку.

Серед пожертв новим курсам відзначимо активність громадського діяча професора О. Трачевського, він надав суму в 6059 руб. 50 коп., що залишилася у нього від благодійної діяльності з перших курсів. Завдяки клопотанню професорів Новоросійського університету М. Ланге, Є. Щепкіна, І. Слешинського у 1906 році курси було реорганізовано у вищі жіночі курси у складі двох факультетів: фізико-математичного та історико-філологічного, пізніше відкрився ще й юридичний факультет [265, арк. 6]. Створені на базі педагогічних курсів Одеські вищі жіночі курси увійшли в загальну систему вищих жіночих курсів.

Професор М. Ланге підкреслював на необхідності педагогічної освіти випускників університету, наголошував, що, поряд із читанням лекцій педагогіки з елементами історії, потрібно викладати основи дидактики, проводити семінарські заняття з питань окремих дидактик (методик), з історії школи, історії педагогічної теорії. Учений мріяв про створення кафедри педагогіки, з найкращим викладацьким науково-професіональним складом вчителів-практиків. Щодо розвитку педагогічної теорії та практики, М. Ланге, вважав, що вони мають базуватись на «науковій обробці даних», активному використанні у педагогіці експерименту [85, с. 65-72].

Отже, початок ХХ століття на Півдні України характеризується існуванням різнорівневої системи жіночої професійної освіти, що стало дієвим засобом вирішення проблеми надання регіонові освічених робітниць. Саме тому вагоме місце у жіночій освіті посідає спеціальна освіта, а не загальна, тому що виконання ролі помічниці чоловіка, матері і господині в нових умовах сприяли вихованню дітей по-новому, відповідно до європейської цивілізації, яка на Півдні України пускала глибоке коріння. Просвітницько-педагогічна діяльність сприяла формуванню громадянського суспільства, яке пропонувало не тільки ініціативи, але й шляхи їх ефективного і швидкого вирішення. Ініціатива виходила знизу, оскільки базувалася на громадянському усвідомленні того, що розв'язання проблем соціуму повністю залежить від ініціативи громадян, які проживали в умовах полікультурного освітньо-виховного простору.

Основними методами просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції у кінці ХІХ – початку ХХ століття були бесіди, доповіді, декламація віршів та художніх творів, диспути, практичні методи й метод прикладу, вправи, привчання, доручення, заохочення та ін. Найбільш поширеними й дієвими формами просвітницько-педагогічної діяльності на Півдня України на досліджуваному етапі стали концерти, вистави, недільні школи, курси рукоділля, малювання, уроки іноземних мов, гуртки, тематичні виставки, зустрічі з видатними людьми, літературні, музичні, танцювальні вечори, традиційні свята, екскурсії, публічні лекції.

2.4. Перспективи використання досвіду просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в сучасному українському соціумі

Дослідження діяльності інтелігенції на Півдні України, узагальнення наукових підходів до реформування українського освітнього простору, створення та аналіз депозитарію українського педагогічного досвіду тощо – все це необхідно для сучасної розбудови освітньої системи нашої країни. Характерною рисою сучасної історико-педагогічної думки є актуалізація інтересу до педагогічної спадщини минулого, переосмислення її ідей відповідно до нових вимог і викликів. Іншими словами, в історії педагогіки й освіти педагогічні явища минулого аналізуються в тісному взаємозв'язку з генезисом культури, науки, громадської думки, і на цій основі виявляються тенденції розвитку цих явищ у майбутньому.

На думку Є. Коваленко, подолання кризового стану сучасної педагогічної науки потребує науково-методологічного забезпечення, осмислення й переосмислення всього проблемного поля історико-педагогічних знань. До історико-педагогічного дискурсу долучилося багато нового, невідомого джерелознавчого матеріалу: персоналії, які в радянські часи були під забороною або ж трактувалися з ідеологічних міркувань як реакційні, «буржуазні»; окремі періоди розвитку української педагогічної думки, наприклад, діяльність братських шкіл України, Кирило-Мефодіївського братства, земств, просвіт, громад тощо; розвиток педагогічної думки української діаспори в еміграції (Софія Русова, Степан Сірополко, Іван Огієнко, Спиридон Черкасенко та ін.). Переосмислюється і ставлення до зарубіжних педагогів – Дж. Дьюї, Г. Кершенштейнера, О. Декролі, М. Монтесорі, С. Гессена та багатьох інших [152, с. 27].

Порушена в історико-педагогічному дослідженні проблема може бути зовнішньою щодо історико-педагогічного процесу, диктуватися нинішніми педагогічними, ідеологічними, релігійними питаннями. А її розв'язання цілком лежить у площині історичного дискурсу. У педагогіці, освіті кінця ХХ – початку ХХІ ст. поставлені проблеми ще не розв'язані, і ніхто не може запевнити, що вони розв'яжуться тим чи іншим способом» [379; 380]. Слід зазначити, що досить

важливим у даному разі є те, що певну подію, факт, педагогічне явище необхідно аналізувати у безпосередньому зв'язку з історичними реаліями, зокрема зважаючи на політичні, соціальні, ідеологічні, особистісно-індивідуальні прояви, які характерні досліджуваному періоду

Науковці Н. Бунаков, В. Вахтеров, П. Каптерєв, П. Лесгафт, С. Рачинський, В. Розанов, К. Ушинський та інші у своїх працях проголошували ідею взаємозв'язку теорії та практики освіти. Тривалі роки зберігає свою актуальність мудра проста думка К. Ушинського щодо значущості «ідеї, виведеної з досвіду».

Педагоги-майстри здійснюють свою педагогічну діяльність на межі двох освітніх стратегій – традиційної та інноваційної, як результат – швидкісне сприймання і оптимальне використання як традиційних, так і нових підходів, методик та технологій у освітній роботі. Розроблені й апробовані освітні продукти практики адаптують до конкретних умов, з урахуванням безлічі факторів та чинників у власній педагогічній діяльності. Якщо порівнювати ці стратегії, то традиційна педагогічна діяльність, усталена складова якої своїм корінням виходить з минулого, є класичною системою, то інноваційна педагогічна діяльність реалізується в контексті сьогодення, стратегічно орієнтуються на майбутнє. У «Положенні про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності» (затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 07.11.2000 № 522, зі змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 30.11.2012 №1352, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 18.12.2012 за № 2111/22423) інноваційну освітню діяльність визначено як діяльність, спрямовану на розроблення й використання у сфері освіти результатів наукових досліджень та розробок.

З огляду на наше дослідження вважаємо доречним використовувати надбання минулого щодо просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції за такими напрямками відносно впливу на освіту населення досліджуваного періоду:

- культурно-духовна просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції;
- педагогічна просвітницька діяльність інтелігенції;
- медична просвітницька діяльність інтелігенції;

- технічна просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції;
- комерційно-світська просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції.

На наш погляд, щодо культурно-духовної просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції, цікавим буде досвід упровадження дитячих недільних шкіл, недільних шкіл для дорослих і сімейних недільних шкіл. У таких школах проводилися заняття з рукоділля, шиття, технічної творчості, що сприяли отриманню знань, умінь і навичок, які були дійсно необхідними у процесі морального і соціального становлення особистості.

Тож доречно використовувати досвід недільних шкіл, у контексті поглядів А. Агеєвої. Цей тип шкіл знаходиться на стику двох освітніх систем – церковної, призначеної для початкової релігійної освіти віруючих, і світської, як заклад додаткової освіти, забезпечує організацію дозвілля, залучає до художньо-прикладного, спортивного, театрального видів діяльності. Відповідно впроваджуються різні види, форми і методи шкільного навчання. Недільні школи можна поділити на декілька типів: богословські, виховні, історико-патріотичні, сімейні, багатопрофільні тощо.

З огляду на зміни у структурі нової української школи такі недільні школи можуть створюватися відповідно до віку та основних принципів діяльності:

- вибір засобів, форм і методів навчання і виховання здійснюється відповідно до православного віровчення і стандартів діяльності недільних шкіл;
- недільні школи можуть організувати додаткові заняття, секції, гуртки тощо;
- підтримання дисципліни в недільній школі ґрунтується на православних традиціях і на взаємній повазі вихованців один до одного, не допускається застосовувати методів психічного і фізичного впливу;
- на базі навчального плану, затвердженого відділом освіти Української Церкви, організується освітній процес;
- окрім доктринальних дисциплін, особливе значення приділяти додатковим заняттям у гуртках і секціях, що спрямовані на всебічний розвиток особистості. Сюди слід віднести хоровий спів, хореографію, рукоділля, образотворче

мистецтво та ін.;

-навчальні дні – субота та неділя;

- проводяться заняття індивідуально та / або за групами.

Перерахуємо тепер основні види діяльності, що використовує школа для досягнення своїх завдань і цілей:

а) проводить заняття духовно-моральної і релігійної спрямованості;

б) проводить додаткові особистісно – і соціально орієнтовані заняття (трудова, творча, ігрова діяльність), спрямовані на виховання багатогранної і активної особистості;

в) проводить методичну роботу, спрямовану на вдосконалення форм і методів діяльності, а також всього освітнього процесу;

г) створює різні об'єднання з постійним або змінним складом дітей; а також займається організацією і проведенням виставок і концертів.

Доречним буде використання досвіду просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ століть у процесі національно-патріотичного виховання, адже патріотизм – це основа, головний критерій оцінки громадянськості, ступінь її розвиненості. Його змістом є почуття любові до Вітчизни, до України, відданість їй, народу, гордість за його минуле і сучасне, прагнення захистити його інтереси. На думку В. Сухомлинського, патріотичне виховання – «це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, знає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується. Патріотизм як діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, як єдність думки і діла дуже складно пов'язаний із освіченістю, етичною, естетичною, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею» [382]. Громадянськість – це насамперед відповідальність, обов'язок – та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові. Саме тому варто наголосити на тому, що національно-патріотичне, військово-патріотичне і громадянське виховання молоді мають здійснюватися не лише в загальноосвітніх навчальних закладах, а й у запроваджених релігійними установами недільних школах, виховуючи у молоді ті основні якості, які

характерні для громадянина України.

Як свідчать архівні дані, слід акцентувати увагу на подіях, які є важливими для держави, армії, регіону, залучаючи відомих людей до проведення виховних заходів, що мають засвідчити наявність сильних стимулів, до яких необхідно наближати молодих людей шляхом використання нетрадиційних, тобто інноваційних, і традиційних педагогічних технологій. Найбільш дієвим методом уважаємо залучення молоді до різноманітних видів військово-патріотичної діяльності (спортивних, інтелектуальних та інших естафет), що дасть змогу перетворити знання, одержані на уроці, на норму поведінки, на особисті переконання кожного учня та співпрацю педколективів із військовими комісаріатами у позакласній та позашкільній військово-патріотичній діяльності.

Виховання учнів на бойових традиціях старшого покоління є важливою складовою виховної роботи. Під бойовими традиціями розуміються історично складені моральні правила і звичаї, норми поведінки людей, які спонукають їх зразково виконувати свій військовий обов'язок, чесно і добросовісно служити Вітчизні. Одним із пріоритетних напрямів діяльності загальноосвітніх навчальних закладів є правопросвітницька діяльність, що потребує удосконалення, урізноманітнення та осучаснення форм виховних заходів.

Загальноосвітнім та позашкільним освітнім закладам необхідно також сприяти створенню системи національно-патріотичного виховання; поповнення інформаційних ресурсів із національно-патріотичного виховання; банку педагогічного досвіду національно-патріотичного виховання; моделей національно-патріотичного виховання.

Долучати до освітнього процесу представників громадського руху, добровільних організацій. Проводити спільні заходи з метою формування такої індивідуально-особистісної якості, як милосердя.

Використання досвіду педагогічно-просвітницької діяльності інтелігенції Півдня України другої половини XIX – початку XX століття сприятиме розширенню кругозору дітей, молоді й дорослого покоління в залежності від мети просвітницької діяльності. Залучення культурно-духовної інтелігенції до

проведення просвітницько-педагогічної діяльності збагатить духовний світ людини, педагогічна інтелігенції – розширить кругозір молодого покоління в напрямках проблем виховання, навчання та розвитку особистості, медична інтелігенції – сприятиме поширенню знань зі збереження та зміцнення здоров'я, профілактики та запобігання захворюваності, технічна та комерційно-світська інтелігенції – представить на загальний розсуд зміни та нововведення у своїх напрямках роботи. Така просвітницько-педагогічна діяльність дає змогу зорієнтувати молоде покоління на обрання своєї професії, популяризацію актуальних ідей сьогодення, пошук однодумців для вирішення нагальних проблем, урахування думки суспільства, обмін досвідом тощо.

Отже, здійснений аналіз дав змогу виокремити перспективи використання ідей просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції досліджуваного періоду в умовах сьогодення: відкриття недільних шкіл; залучення духовної інтелігенції до проведення просвітницької діяльності; активізація громадського руху, меценатів для проведення спільних заходів, добродійних вечорів; формування милосердя як важливої індивідуально-особистісної якості дітей та молоді. Просвітницько-педагогічна діяльність представників різних професій у минулому може стати орієнтиром для молодого покоління під час професійного самовизначення.

Висновки до другого розділу

Освітній простір Півдня України другої половини XIX – початку XX століття вирізнявся специфічною полікультурною та конфесійною різноманітністю, що визначали особливості просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в умовах полікультурності. Підґрунтям виховання дітей Півдня України була єдність національного і загальнолюдського ідеалів, норм, правил, цінностей. У полікультурному оточенні воно ґрунтувалося на родинності, повазі до жінки-матері, до старших, працелюбності, релігійності, любові до рідної землі, почутті національної гідності, чистоті роду, мови і культури. У другій половині XIX – початку XX століть на Півдні України виховання та навчання дитини відбувалося через цілеспрямований вплив та приклад батьків, які

формували перші моральні якості, звички, установки, цінності, прищеплювали зразки і норми поведінки, трудові навички. Починаючи із семи років, дітей привчали до системної праці, передаючи їм усі знання і вміння.

На Півдні України у досліджуваний період були створені за підтримки конфесій, приватних осіб так навчальні заклади: школи – церковно-приходські школи, школи грамоти, недільні, початкові, міністерські, земські та міські; училища – єпархіальні жіночі, духовні, учительські та ремісничі, комерційні, морські, кадетські корпуси та військові; ліцей, інститути, Вищі жіночі курси, університет; заклади Відомства імператриці Марії – школи для сліпих та глухонімих, Інститут шляхетних дівчат, приватні школи та школи для сліпих та глухонімих; притулки різного типу; заклади перевиховання; музеї та заклади дозвілля і фізичної культури. Під впливом просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції формувалася система суспільних цінностей, правил і норм, зразків діяльності, дотримання встановлених зразків поведінки.

Основними змістовними параметрами педагогічно-просвітницької діяльності інтелігенції в умовах освітньо-виховного простору Півдня України другої половини XIX – початку XX століть були формування громадянина та вірогідданого: самодержавність, віра, народність; при цьому не руйнувалися етнічні цінності – збереження родинних традицій і звичаїв своєї спільноти. Чільне місце залишалося за формуванням цінностей морального спрямування через вірування в Бога, пріоритети родини, допомоги нужденному, які забезпечували взаємозв'язок світського і релігійного виховання. Просвітницько-педагогічна діяльність сприяла соціальному вихованню особистості та її розвитку.

На Півдні України швидкими темпами відбувається поширення професійної освіти, професійної допомоги, поява професійних спеціалістів. У зазначений період на Півдні України проблеми інвалідності, материнства й дитинства, а також соціальної патології – професійного жебрацтва, проституції, дитячої бездоглядності – вирішувалися на громадському рівні.

Чільне місце у розбудові краю належало добродійній діяльності підприємців, промисловців, дворян, купців, заможних громадян, представників

національних спільнот регіону. Доброчинності сприяли представники торгово-промислового капіталу, маючи в своєму розпорядженні величезні кошти, вони намагалися не тільки рухати економічний прогрес, а й активно впливати на суспільне життя. Це почесні члени добродійних товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, фундатори філантропічних, лікувальних, освітніх та культурних закладів. Таким чином, вони поступово спрямовували свої добродійні зусилля на розвиток освіти, медицини, бібліотек, музеїв, зоопарків, садів тощо. Заможні люди були зацікавленими, насамперед, у створенні стабільного соціального простору для розширення власної підприємницької діяльності.

Найбільш поширеними формами просвітницько-педагогічної діяльності на Півдня України в означений період стали концерти, вистави, недільні школи, курси вишивання, малювання, рукоділля, уроки іноземних мов, гуртки, екскурсії, тематичні виставки, читання художньої літератури, зустрічі з видатними людьми, літературні, музичні, танцювальні вечори, традиційні свята, екскурсії.

ВИСНОВКИ

У дисертації вперше здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Результати дослідження дають змогу зробити такі висновки:

1. Поняття «просвітницько-педагогічна діяльність» у науковій та довідковій літературі використовується в різних контекстах, але найбільш загальним і поширеним є повідомлення будь-кому знань або їх поширення серед когось. Діяльність у цій сфері є найважливішою формою прояву життя людини, її активного ставлення до навколишньої дійсності.

Просвітницько-педагогічна діяльність ґрунтувалася на різних формах прояву: меценатство, спонсорство, філантропія, милостиня, опіка тощо. Інтелігенцію Півдня України не можна характеризувати як окрему ізольовану, відірвану від центру регіональну еліту. Науковці Півдня були у складі наукової інтелігенції всієї країни та загальноєвропейської науки. Про це свідчить динаміка й структура відповідних зв'язків із колегами з Київського, Харківського, Петербурзького та інших університетів, з провідними європейськими науковцями. Українська наукова інтелігенція стала частиною світової наукової еліти. Заснування міст на Півдні України сприяло міграції значної кількості високоосвіченого населення як із центру імперії, так і з країн Західної Європи. Як результат цих процесів, сформувалася специфічна спільнота, що вирізнялася прогресивною спрямованістю та певними культурними особливостями, яка ввібрала прогресивні ідеї просвітницької діяльності. Протягом досліджуваного періоду інтелігенцією Півдня України здійснювалося системне забезпечення і реалізація освіти; надання професійної освіти для представників усіх прошарків населення; допомоги родинам, учнівській та студентській молоді з урахуванням матеріального становища (зародження адресної допомоги); комплекс заходів, спрямованих на боротьбу з пияцтвом.

2. Обґрунтовано три умовні етапи просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в умовах освітньо-виховного простору Півдня України та виявлено їх

провідні тенденції: перший – 1850 – 1869 рр. – конфесійно-світоглядний (домінування впливу духовенства на просвіту населення, відкриття церковно-парафіяльних шкіл, здійснення церковної опіки і благодійності); другий – 1870 – 1889 рр. – науково-просвітницький (поширення вітчизняних досягнень науки і техніки, сприяння міжнародній науковій співпраці, відкриття бібліотек, книговидавництва, музеїв, участь у спільних експериментах, створення благодійних товариств за національною ознакою, фінансова підтримка студентів); третій – 1890 – 1917 рр. – національно-просвітницький (поширення ідей національного відродження, організація курсів української мови, аматорських театральних колективів, популяризація української класики, народних свят, вивчення української історичної спадщини). В основу цієї періодизації покладено соціальну активність у процесі реалізації мети, форм, засобів і методів діяльності представників інтелігенції відповідно до характеру, змісту, суспільних протиріч та соціально-економічних перетворень у регіоні.

3. Освітній простір Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століття вирізнявся специфічною полікультурною та конфесійною різноманітністю, що визначали зміст просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в умовах полікультурності. Підґрунтям виховання дітей Півдня України була єдність національного і загальнолюдського ідеалів, норм, правил, цінностей, просвіта ґрунтувалася на родинності, повазі до жінки-матері, до старших, працелюбності, релігійності, любові до рідної землі, почутті національної гідності, мови і культури. Добродійна діяльність підприємців, промисловців, дворян, купців, заможних громадян, представників товариств, попечителів училищ, гімназій, лікарень, притулків, фундаторів філантропічних, лікувальних, освітніх та культурних закладів була спрямована на розвиток освіти, медицини, науки, зоопарків, садів тощо.

Основними методами просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в кінці ХІХ – першій чверті ХХ століття були бесіди, декламація віршів, диспути, метод прикладу, вправи, привчання, доручення, заохочення та ін. Найбільш поширеними формами просвітницько-педагогічної діяльності на Півдня України в

означений період стали концерти, вистави, недільні школи, курси вишивання, малювання, рукоділля, уроки іноземних мов, гуртки, тематичні виставки, читання художньої літератури, зустрічі з видатними людьми, літературні, музичні, танцювальні вечори, традиційні свята, екскурсії, проповіді, народні читання, публічні лекції, добродійні ярмарки, літературно-художні вечори з використанням «чарівного ліхтаря» тощо. Просвітницько-педагогічна діяльність сприяла соціальному вихованню особистості та її розвитку.

4. Розкрито роль інтелігенції в поширенні добродійності на Півдні України: сплата або пожертви для навчання, харчування бідних учнів різних верств населення; разові допомоги на придбання одягу, взуття, навчального приладдя, ремонт навчальних закладів; призначення іменних стипендій приватними особами; виплати на облаштування після отримання освіти; навчання професії та працевлаштування; добродійна діяльність національних товариств взаємодопомоги, що поширювалася й на інших етнічних представників регіону. Фінансування добродійних заходів відбувалося за кошти із заповітів одиноких людей, пожертв заможних громадян, добродійних балів, концертів, виставок, літературних вечорів, добродійних балів, відсотків від цінних паперів, вкладів. Добродійна діяльність у досліджуваній період усе більше набувала важливого суспільного характеру. Приватна громадська ініціатива й благодійні капітали сприяли розвитку всіх ланок системи освіти: від заснування громадських організацій та установ, що займалися поширенням освіти серед бідного населення, до створення професійних навчальних закладів різних рівнів. У другій половині XIX століття благодійники та меценати велику увагу приділяли забезпеченню можливості навчання талановитої молоді всіх верств населення, створюючи мережу недільних шкіл та парафіяльних училищ, що утримувались на кошти добровільних пожертв.

Виявлено, що просвітницько-педагогічна діяльність залежала від соціальної активності особистості, мала добродійний характер, вирізнялася змістовними формами, методами і механізмами проведення: національна солідарність та взаємодопомога; залучення представників усіх національних общин та заможних

громадян до розв'язання регіональних проблем, створення національних шкіл із викладанням рідною мовою та обов'язковим вивченням державної мови; здійснення адресної матеріальної допомоги студентам та здібним учням, вирішення питань щодо отримання освіти, працевлаштування з отриманням дешевого житла та харчування, медичного забезпечення.

Поширення національної освіти українського населення зазнавало утисків, проте просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції щодо пробудження національної самосвідомості та гідності на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX століття відбувалася в досить складних умовах. Було закладено основи подальшого вивчення української мови, літератури, культури.

5. Перспективами використання ідей педагогічно-просвітницької діяльності інтелігенції Півдня України другої половини XIX – початку XX століття в умовах сьогодення є: відкриття недільних шкіл для дітей і дорослих; проведення спільних заходів, добродійних вечорів представників громадського руху, організацій, меценатів для матеріальної підтримки студентів, стипендіального забезпечення здібної молоді; реалізація духовенством нестандартних форм виховання милосердя та інших морально-етичних цінностей людей; залучення представників різних професій для популяризації й вирішення актуальних суспільних проблем; пошук однодумців для обміну практичним досвідом і здобутками у сфері спільних зацікавлень.

Проведена робота не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми й засвідчує необхідність подальших досліджень у здійсненні порівняльного аналізу просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції XIX та XX століть; вивченні особливостей поширення національної освіти в інших регіонах України; конкретного національного досвіду роботи громад, які населяли Південь України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агулина С. В. Становление и развитие воспитательно-благотворительных учреждений для детей сирот в России, середина XIX начало XX вв. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Москва, 2002. 203 с.
2. Адрес императорского Одесского общества истории и древностей Э. Р. фон Штерну. *Propempteria*: сборник статей в честь Э. Р. фон Штерна. Одесса, 1912. С. 7–10. (Записки Одесского Общества (ЗОО), т. 30).
3. Адрес-календари и памятные книжки Таврической губернии на 1892-1917 годы. URL: <http://book-olds.ru/BookLibrary/42000-Tavricheskaya-gub.html> (дата звернення 15.02.2017).
4. Адрес-календарь Николаевского градоначальства. Николаев : Типография бр. Белолипских, 1900. 132 с.
5. Адрес-календарь Николаевского градоначальства. Николаев : Типография бр. Белолипских, 1911. 43 с.
6. Айсфельд О. В. Выделение земель между Бугом и Днестром для иностранных колонистов и основание немецких колоний в первое десятилетие XIX в. *Немцы Одессы и Одесского региона* : сборник докладов, сделанных на международных научных конференциях в Геттингене (Германия). Одесса, 2003. С. 85–123.
7. Акулич Е. М. Музей как социальный институт. *Социологические исследования*. 2009. № 6. С. 78–89.
8. Алексієнко С. О. З історії жіночої освіти в Україні. *Відродження*. 1998. № 4. С. 33–42.
9. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: підручник для студентів, аспірантів та молодих викладачів вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 1998. 560 с.
10. Андреева Е. А. Духовное образование в женских епархиальных училищах. URL: <http://biblio.narod.ru/gyrnal/statyi/eparx-andr.htm> (дата звернення 4.10.2016).

11. Андропова О. В. Педагогические условия оптимизации профессиональной подготовки будущего учителя на основе применения информационно-педагогических технологий в планировании учебного процесса : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Московский гос. обл. университет. Москва, 2003. 200 с.
12. Андрущенко В. Філософія освіти : навчальний посібник / за заг. ред. В. Андрущенка, І. Передборської. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. 329 с.
13. Аніщенко О. В. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 2000. 279 с.
14. Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. Калениченко. Москва : Педагогика, 1988. 640 с.
15. Асламов В. М. Утворення та діяльність природно історичного музею Херсонського земства (1897 – 1906). *Музей XXI сторіччя*. Херсон: Айлант, 2000. С. 96–104.
16. Ашкенази – семья банкиров и меценатов из Одессы. URL: <https://nati-flame.livejournal.com/618837.html> (дата звернення 24.03.2016).
17. Берд Р. История обществ воздержания в Северной Америке. СПб., 1843. 7 с.
18. Бердяев Н. А. Философская истина и интеллигентская правда. *Вехи* : сборник статей о русской интеллигенции / под. ред. А. В. Даниловой. Свердловск : Изд во Уральского ун та, 1991. С. 6–25.
19. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : Молодь, 1999. 191 с.
20. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія. Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с.
21. Бех І. Д. Виховний простір: організаційно змістові орієнтири. *Гірська школа Українських Карпат*. 2013. № 10. С. 3–14.

22. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ, 2014. 29 с.
23. Бехтерев В. М. Вопросы алкоголизма и меры борьбы с его развитием : речь, сказанная при открытии Экспериментально клинического института по изучению алкоголизма при Психоневрологическом институте 6 мая 1912 года. СПб. : Тип-я «Я Трей», 1912. 28 с.
24. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції (спроба екзистенціального аналізу). *Слово і час*. 1995. № 9/10. С. 39–50.
25. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції (спроба екзистенціального аналізу). *Слово і час*. 1996. № 2. С. 49–53.; 1996. № 4/5. С. 72–77.
26. Білокінь С. І. Музей України (збірка П. Потоцького). Дослідження, матеріали : монографія / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, НАН України. Ін-т історії України, Центр культурол. студій. 3-тє вид., допов. Київ, 2006. 476 с.
27. Благодійні інституції України: сучасний стан та перспективи розвитку (за результатами соціологічного дослідження) / О. В. Безпалько та ін.; за заг. ред. А. В. Гулевської-Черниш. Київ: Книга плюс, 2008. 120 с.
28. Благотворители и меценаты прошлого и настоящего. Москва : Дело и сервис, 2003. С. 18.
29. Блюм З. А. Государственные и общественные меры по борьбе с алкоголизмом. *Девятый Пироговский съезд*. СПб., 1903. С. 134–135.
30. Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України (XIX – початок XX ст.) Херсон : Персей, 2001. 159 с.
31. Бобрышов С. В. Методология историко-педагогического исследования развития педагогического знания : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Ставрополь, 2006. 480 с.
32. Бодалев А. А. Личность и общение. Москва : Международная педагогическая академия, 1995. 328 с.
33. Бойко Я. В. Заселение южной Украины, 1860 – 1890 гг. Черкассы, 1993. С. 150–157.

34. Бондаревская Е. В. Воспитание как возрождение человека, культуры и нравственности. *Основные положения концепции воспитания в изменяющихся социальных условиях* : науч.-метод. разработка. Ростов-на-Дону : Изд.во РГПИ, 1991. 22 с.
35. Бондаревская Е. В., Кульневич С. В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания. Ростов-на-Дону : Учитель, 1999. 560 с.
36. Бондырева С. К. Этносфера как составляющая воспроизводства социума. *Мир психологии*. 2009. № 3. С. 3–11.
37. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2004. 20 с.
38. Бориневич А. Благотворительность. *Одесса (1794–1894)* : к столетию города. Одесса, 1894. С. 46–69.
39. Борисенков В. П., Гукаленко О. В., Данилюк А. Я. Поликультурное образовательное пространство России: история, теория, основы проектирования. Москва ; Ростов-на-Дону : Изд-во РГПУ, 2004. 453 с.
40. Боровой С. Я. Библиотека чтения Н. Ключкова (из истории библиотек в начале второй четверти XIX в.). *Библиотеки СССР*. 1957. Вып. 7. С. 131–140.
41. Бородіна Г. Г. Приватні бібліотеки Півдня України другої половини XIX ст. *Інформація. Суспільство* : збірник наук. праць. Київ, 1998. С. 88–94.
42. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. Москва : Институт российской истории РАН, 1994. 273 с.
43. Братусь Б. С Психологический анализ изменений личности при алкоголизме. Москва : Издательство Московского университета, 1974. 96 с.
44. Бузескул В. П. Введение в историю Греции. Изд.3 е. Пг., 1915. С. 314–318, 385–387, 454–468, 536–545.
45. Бурлака Я. З історії вітчизняної педагогіки: завдання, пошуки, проблеми. *Рідна школа*. 1992. № 1. С. 7–13.

46. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації. *Пам'ять століть*. 2006. № 2. С. 52–61.
47. Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. Киев : Наукова думка, 1991. 200 с.
48. Ващенко Г. Виховний ідеал. 2-ге вид. Брюссель : В-во Центральної Управи Спілки Української Молоді. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Vaschenko_Hryhorii/Vykhovnyi_ideal_Zapysky_vykhovnyka.pdf (дата звернення 21.04.2016).
49. Ведомость Херсонского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах за 1905 гражданский год. Статистические данные заключены в 1 ведомости. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1906. № 22. С. 522–530.
50. Виленский М. Я., Мещерякова Е. В. Образовательное пространство как педагогическая категория. *Педагогическое образование и наука*. Москва, 2002. № 2. С. 8–18.
51. Витоки культурно просвітницького руху на Херсонщині. *Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олесь Гончара* : сайт. URL: www.krai.lib.kherson.ua/prosvita0.htm (дата звернення 14.12.2018).
52. Власов П. В. Благотворительность и милосердие в России. Москва : Центрполиграф, 2001. 443 с.
53. Водотика С. Г. Історія Херсонщини XVIII – XIX століть. Херсон : Айлант, 2003. 159 с.
54. Волкова І. О., Блохіна Л. Л. До питання історії жіночої освіти в Одесі у 90-ті роки XIX століття. *Жіночий рух в Україні: історія і сучасність* : матеріали міжнародної науково-метод. конф. Київ, 1994. С. 110–112.
55. Воронов Д. Н. Алкоголизм в городе и деревне в связи с бытом населения. Обследование потребления вина в Пензенской губернии в 1912 году. Пенза, 1913. 55 с.
56. Воронцова В. Г. Педагогическая валеология и гуманизация образования: историко-педагогический аспект. *История педагогики сегодня*. СПб., 1998. С. 120–134.

57. Гаврилин А. В. Воспитательное пространство как форма интеграции всех факторов воспитания. *Интегративные процессы в психолого-педагогической, культурологической и предметно-методической подготовке учителя* : тезисы докл. Тула : Изд.во Тульского гос. пед. ун-та им. Л Толстого, 1996. С. 27.

58. Газман О. С., Вейс Р. М., Крылова Н. Б. Новые ценности образования: содержание гуманистического образования. Москва, 1995. 103 с.

59. Гайдай О. М. Миколаївське українське товариство «Просвіта» в боротьбі за розвиток української освіти на початку ХХ століття. *Записки історичного факультету Південноукраїнського держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського*. Одеса, 1999. Вип. 8. С. 145–153.

60. Гветадзе І. Г. Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія. Донецьк : Донбас, 2013. 390 с.

61. Герасименко М. В. Лікувально-продовольчі пункти в проти епідемічній боротьбі земств Півдня України наприкінці ХІХ ст. : *Південний архів* : зб. наукових праць. Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. Вип. 12. С. 47–51.

62. Гинецинский В. Проблема структурирования мирового образовательного пространства. *Педагогика*. 1997. № 3. С. 10–15.

63. Главы Одессы. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8B_%D0%9E%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%81%D1%8B В (дата звернення 15.10.2017).

64. Глоссарий современного образования / Народная украинская академия ; под. общ. ред. Е. Ю. Усик ; сост. : В. И. Астахова и др. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков : Изд.во НУА, 2014. 532 с.

65. Горовский Ф. Я., Хонигсман Я. С., Найман А. Я., Елизаветский С. Я. Евреи Украины. Киев, 1995. 272 с.

66. Гребінник Т. О. Земські природничо-історичні музеї півдня України: організація та природознавча діяльність 60-ті роки ХІХ ст. – початок ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / НАН України, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. Київ, 2002. 20 с.

67. Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер : сборник статей / сост. Л. В. Арюпина и др. ; отв. ред. О. Ф. Ботушанская. Одесса : ОКФЛ, 1995. 288 с.

68. Гриценко М. Про наукові основи періодизації історії народної освіти в СРСР. *Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років* : тези ювілейної наукової сесії. Київ : Радянська школа, 1967. С. 124–126.

69. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ : Радянська школа, 1966. 260 с.

70. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : монографія. Миколаїв : Іліон, 2006. 231 с.

71. Гуменюк А. Г. Особливості формування загальноєвропейського гуманітарного простору: місце України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 105 (1). С. 22–30.

72. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : А.П.Н., 2002. 224 с.

73. Гураль С. К., Обдалова О. А. Синергетическая модель развития образовательного пространства. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sinergeticheskaya-model-razvitiya-obrazovatel'nogo-prostranstva-1> (дата звернення 6.02.2017).

74. 230 лет со дня рождения одного из основателей Одесского пароходства Ивана Ралли. URL: <https://odessitua.com/articles/46632-230-let-so-dnyarozhdeniya-odnogo-iz-osnovateley-odesskogo-parohodstva-ivana-ralli.html> (дата звернення 11.09.2017).

75. Дейч Б. А., Юрочкина И. Ю. Становление и развитие внешкольной работы в России: региональный аспект (конец ХІХ – начало 90-х гг. ХХ вв.). Новосибирск : Изд. НГПУ, 2011. 287 с.

76. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (ХІХ – перша третина ХХ ст.) : монографія. Київ : ІЗМН, 1998. 328 с.

77. Дембо Л. И. Очерк деятельности комиссии по вопросу об алкоголизме за 15 лет, 1898–1913. СПб., 1913. 64 с.

78. Деменок Е. Изящные искусства против процентной нормы (из истории Одесского Общества изящных искусств). URL: <http://ju.org.ua/en/publicism/944.html> (дата звернення 15.04.2017).

79. Демков М. И. Начальная народная школа, ее история, дидактика и методика. Москва, 1911. 149 с.

80. Денежный отчет Д.у.з.управы за 1912 г. Алешки : Типография Л.Г. Шепиро, 1913 г. 333 с.

81. Деревицкий А. Н., Павловский А. А., Штерн Э. Р. Музей императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1897-1898. Вып. 1-2 : Терракоты. 46 с., 48 с.

82. Дзеверін О. Г. Розвиток історико-педагогічної науки в УРСР. *Розвиток народної і педагогічної науки в Українській РСР, 1917-1957*. Київ : Радянська школа, 1957. Т. 4. С. 135–188.

83. Диденко Д. В. Опыт исторической типологии российских интеллектуальных слоев. *Социально-политический журнал*. 1998. № 4. С. 226–233.

84. Дмитренко С. М. Громадсько-просвітницька діяльність української інтелігенції в Лівобережній Україні другої половини ХІХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2000. 17 с.

85. Добровольська В. Роль м. Ланге у справі організації вищої жіночої освіти в Одесі на початку ХХ століття. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1/2. С. 65–72.

86. Добровольська В. А. Деякі питання історії розвитку жіночої освіти Півдня України на початку ХХ століття. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 2. С. 138–150.

87. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901-1910 рр.) : автореф.дис ... канд.іст.наук: 07.00.01. / Дніпропетровськ : Б.в., 2006. 20 с.

88. Добролюбовский А. Из истории педагогического университета. *Дерибасовская – Ришельевская* : Одесский альманах. Одесса, 2004. № 18. С. 8–31. URL: http://odessitclub.org/publications/almanac/alm_18/alm_18_8-31.pdf (дата звернення 19.10.2018).
89. Добронравова И. С. Причинность и целостность в синергетических образах мира. *Практична філософія*. 2003. № 1. С. 6–10.
90. Добрускін М. Про генезу терміна та філософського поняття «інтелігенція». *Філософська думка*. 2005. № 5. С. 28–36.
91. Довідки про територіальні зміни в Херсонській губернії. *Державний архів Херсонської області*. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 85. Арк.1-21.
92. Доклад Ревизионной комиссии Очередному Д.у.з. Алешки, 1904. С. 13.
93. Донік О. Громадська благодійність в Україні у ХІХ на початку ХХ століть. *Скарбниця української культури* : зб. наук. пр. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 64–70.
94. Донік О. М. Благодійність в Україні (ХІХ - початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159–177.
95. Донік О. М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Київ: Ін.т історії України НАН України, 2003. Вип. 6. С. 49–75.
96. Евреи Одессы и Юга Украины: история в документах / авт. и сост. Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова. Одесса, 2002. Кн. 1. С. 104–106.
97. Єврейські громадські організації в Російській імперії кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Статути та звіти. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/2691>. (дата звернення 09.05.2018).
98. Євтух М. Б, Сердюк О. П. Соціальна педагогіка. Київ : МАУП, 2003. 232 с.
99. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія : підручник. Київ : Лібра, 1999. 488 с.

100. Жебелев С. А. Отзыв об ученых трудах Э. Р. фон Штерна. *ЗОО*. 1901. Т. 23. С. 95–112.
101. Журавлева А. Ценностный ориентации личности в изменяющемся российском обществе. *Психологический журнал*. 2012. Т. 33, № 1. С. 30–39.
102. Заволока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX століття Київ : Вид-во Київського університету, 1977. 105 с.
103. Заковоротний Д. И. Народный дом и медамбулатория *Nicograd*: Портал города Николаева. URL: <http://www.nicograd.com/Books.aspx> (дата звернення 17.03.2018).
104. Заковоротний Д. И. Николаевский особый комитет попечительства о народной трезвости. *Історія. Етнографія. Культура*. Нові дослідження : IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Миколаїв : Атол, 2002. С. 132–135.
105. Заметки и сообщения. Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. 1889. № 4. С. 99-104.
106. Записки Императорского Новороссийского университета. - Т. 1-113. - Одесса, 1867-1913. - Редакторы: проф. А. С. Павлов, проф. С. П. Ярошенко, проф. А. А. Кочубинский..- Т. 31. - С. 283-291.
107. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1867. Т. 6. 660 с.
108. Зарудный М. И. Законы и жизнь. Итоги исследования крестьянских судов. СПб, 1874. 224 с.
109. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів : Паїс, 2007. 312 с.
110. Звіт і діяльність музично-драматичної спілки «Українська Хата» в Одесі за 1912 рік. Одеса, 1912. С. 3.
111. Звіт канцелярії градоначальства за 1902 р. Миколаїв, 1903.
112. Звіт товариства бідних євреїв за 1903 р. Миколаїв, 1904. С. 4.
113. Звіти Херсонського лікарського товариства, огляди про досягнення медицини. *Державний архів Одеської області*. Ф. 48. Оп. 1. Спр.10. арк.1-4.

114. Земцов Б. Н. Идеология и ментальность дореволюционных российских интеллигентов. *Общественные науки и современность (ОНиС)*. 1997. № 3. С. 81.

115. Золотухіна С. Особливості використання джерельної бази в історико-педагогічних дослідженнях. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 266–271.

116. Илизаров Б. С. Российская интеллигенция – порождение авторитарного государства. *Интеллигенция России в истории XX века: неоконченные споры: к 90-летию сборника «Вехи»: тез. докл. и сообщ.* Екатеринбург, 1998. С. 90–91.

117. Ильчиков М. З., Смирнов Б. А. Социология воспитания. Москва : Ин т междунар. права и экономики, 1996. 116 с.

118. Имя её вспомнит благодарное потомство и будет благословлять оно: Екатерина Хитрово и одесские сердобольные сёстры. URL: http://timer-odessa.net/statji/imya_ee_vspomnit_blagodarnoe_potomstvo_i_budet_blagoslovlyat_on_oe_ekaterina_hitrovo_i_odesskie_serdobolnie_sestri_516.html (дата звернення 11.06.2018).

119. Иностраннным учителям и учительницам церковно.приходских школ и школ грамоты: От Херсонского Епархиального училищного совета. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1890. № 6. С. 87–91.

120. Интеллигенция. *Социологический энциклопедический словарь* / редактор, координатор Г. В. Осипов. Москва : Норма, 2000. С. 107.

121. Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского земского сельскохозяйственного училища, 1874–1899. Херсон : Паровая типолитография О. Д. Ходушиной, 1900. 144 с.

122. Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии, 1868–1894 гг. / сост. А. Шапеллон. Одесса : Центральная типолитография, 1896. 117 с.

123. Исторический очерк развития церковноприходских школ за истекшие 20 лет (1884–1904). СПб., 1889. 135 с.

124. Ільченко О. Генеза понять «благодійність» та «благодійна діяльність», їх співвідношення, взаємозв'язок та взаємозумовленість. *Наукові видання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Сер. Педагогічні науки*. Полтава, 2011. Вип. 1. С. 142–151.

125. Інтелігенція. *Філософський словник соціологічних термінів* / під заг. ред. В. П. Андрущенка. Харків: Р. И. Ф., 2005. С. 337–339.

126. Інтелігенція. *Філософський словник* / за ред. В. І. Шинкарука. Київ : Гол. ред. УРЕ, 1986. С. 235–236.

127. Історія педагогіки / за заг. ред. Г. В. Троцько. Харків : СПДФО Прокопенко Г. Є., 2008. 545 с.

128. Кабузан В. М. Северное Причерноморье в годы спада земледельческого переселенческого движения (1836–1858 гг.). *Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.)*. Москва : Наука, 1976. С. 217–251.

129. Калашникова Л. М. Интеллигенция и иностранные языки: к постановке проблемы. *Интеллигенция России в истории XX века: неоконченные споры: к 90-летию сборника «Вехи»* : тез. докл. и сообщ. Екатеринбург, 1998. С. 91–92.

130. Кальной И. И. Еще раз о понятии «интеллигенция». *Культура народов Причерноморья*. 2008. № 134. С. 12–13.

131. Каменская В. Народное образование в Херсонской губернии. *Русская школа* : общепедагогический журнал для школы и семьи / под ред. Я. Г. Гуревича. СПб., 1892. Март, № 3. С. 132–138.

132. Канивец Б. А. Историко философское содержание понятия «интеллигенция». *Современная интеллигенция: проблемы социальной идентификации* : сборник научных трудов : в 3 т. Улан Удэ : Изд-во Бурятского госуниверситета, 2012. Т. 1. С. 138–148.

133. Канцелярія Миколаївського військового губернатора. Подання театральних колективів і окремих осіб про отримання дозволів на постановку

вистав, на відкриття культурно-просвітницьких установ, читання публічних лекцій. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 13057. Арк. 2.

134. Канцелярія Миколаївського градоначальника. Документи про відкриття і фінансування навчальних та благодійницьких закладів, лікувальних установ, звіти про їх діяльність. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 10.

135. Канцелярія Миколаївського градоначальника. Накази і розпорядження градоначальника про відкриття типографій, літографій, книгарень, накладання арештів на заборонену літературу, про видачу дозволів на видавництво газет, улаштування вистав, музичних і літературних вечорів, лекцій. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 229. Оп.1. Спр. 65. 129 арк.

136. Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. *Державний архів Одеської області*. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 385. Арк. 4-20.

137. Караковский В. А. Общечеловеческие ценности основа целостного учебно-воспитательного процесса. *Воспитание школьников*. 1993. № 3. С. 2.

138. Карпач Н. І., Олешак С. П. Особливості розвитку молодіжної участі у волонтерській діяльності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. Вип. 18, кн. 1. С. 351–360.

139. Касярум Н. Освітній простір: становлення поняття. *Витоки педагогічної майстерності*. 2013. Вип. 12. С. 107–113.

140. Качество школьного образования : монография / под ред. И. В. Шалыгиной Москва : Садовое кольцо, 2007.

141. Квеско Р. Б. Образовательное пространство как социальное явление : филос.-методол. анализ / Томский политех. ун-т. Томск, 1998. 185 с.

142. Кизима В. В. Практическая философия как постнеклассические практики и свобода. *Практична філософія*. 2009. № 1. С. 66–79.

143. Кізченко В. І. Культурно освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. Київ : Наук. думка, 1972. 162 с.

144. Кісіль М. В. Простір освіти з точки зору її основного суб'єкта. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. Черкаси, 2006. Вип. 88. С. 138–141.
145. Кларин М. В. Инновационное образование: концептуальные вызовы для дидактики. *Отечественная и зарубежная педагогика*. 2014. № 4. С. 54–62.
146. Клепко С. Ф. Українська царина філософії освіти. *Практична філософія*. 2001. № 1. С. 197–211.
147. Кобельська О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність жіночих організацій України (кінець XIX – перша половина XX століття): монографія. Тернопіль: Мандрівець, 2007. 234 с.
148. Кобельська О. М. Формування особистості жінки у просвітницькій діяльності жіночих товариств (наприкінці XIX – 30-ті роки XX ст.). *Рідна школа*. 2005. № 12. С. 74–75.
149. Ковалев Г. А. Пространственный фактор школьной среды: альтернативы и перспективы. *Учителю об экологии детства*. Москва: Смысл, 1996. С. 189–199.
150. Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. Николаев: Тетра, 2000. Кн. 1: Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. 252 с.
151. Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Учительский институт. *Очерки исторической культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века)*. Николаев, 2000. С. 129–131.
152. Коваленко Є. І. Методологічна функція історії педагогіки у становленні майбутнього педагога. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»* / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя; за заг. ред. Є. І. Коваленко. Ніжин, 2012. № 4. С. 27–35.
153. Коваленко Л. М. Просвітницько-педагогічна діяльність вчених педагогічного відділу Харківського університету кінця XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2003. 18 с.

154. Коган Л. Н. Интеллигенция: слой специалистов или духовная элита? *Интеллигенция в советском обществе*. Кемерово, 1993. С. 15.
155. Козырев В. А. Построение модели гуманитарной образовательной среды. *Pedagog*. 1999. № 7. С. 28–36.
156. Колесникова А. В. Феномен российской интеллигенции (попытка разобраться в проблеме). *Интеллигенция России в истории XX века: неоконченные споры: к 90-летию сборника «Вехи»*: тез. докл. и сообщ. Екатеринбург, 1998. С. 94–96.
157. Колесникова В. Л. Женщина духовного сословия в системе народного образования XIX – начала XX в. *Вопросы истории*. 2007. № 12. С. 142–145.
158. Коляда Н. Просвітницько-педагогічна діяльність студентської молоді України в недільних школах (60-ті рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету: Серія педагогічна*. Львів, 2003. Вип. 17. С. 232–239.
159. Кондаков И. В. Интеллигенция. *Культурология. XX век*: энциклопедия / под. ред. С. Л. Левит. СПб.: Университетская книга, 1998. С. 254–263.
160. Конев В. А. Культура и архитектура педагогического пространства. *Вопросы философии*. 1996. № 10. С. 46–57.
161. Кони А. Ф. Избранное / сост., авт. предисл.: Г. М. Миронов, Л. Г. Миронов. Москва: Изд-во Сов. Россия, 1989. 496 с.
162. Корецька Л. О. Становлення та функціонування соціальних інституцій в умовах освітньо-виховного простору Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Херсон, 2014. 232 с.
163. Корженко В. Філософія виховання: зміна орієнтацій. Київ: Вид-во УАДУ, 1998. 304 с.
164. Короткий тлумачний словник української мови / за ред. Д. Г. Гринчишина. Київ: Рад. школа, 1988. 320 с.
165. Коротяєв Б. И., Курило В. С., Третьяченко В. В. Диалектика недостающего и избыточного в образовательном пространстве. Луганск: Альма-матер, 2006. 205 с.

166. Кочнова О. А. Благодійність як соціокультурний феномен (культурологічний аналіз) : автореф. дис. ... канд. культурології : 26.00.01 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2009. 20 с.
167. Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки : навчальний посібник. Тернопіль : Джура, 2005. 440 с.
168. Краснов И. А. Кому на Руси пить хорошо?: очерки по истории алкогольного вопроса в дореволюционной России, 1885–1917 гг. СПб. : Специальная Литература, 2004. 239 с.
169. Краткий отчет о деятельности комитета по устройству народных чтений. Николаев, 1893. С. 1–10.
170. Кремень В. Філософія національної ідеї: людина, освіта, соціум. Київ : Грамота, 2007. 576 с.
171. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2012. 368 с.
172. Кругосвет : енцикл. URL: <http://www.krug0svet.ru/articles/101/1010191/0012702G.htm> (дата звернення 8.04.2017).
173. Крылов-Толстикевич А. Русские врачи XVIII – начала XX ст. : краткий медицинский биографический словарь. URL: <https://www.proza.ru/2017/06/11/309> (дата звернення 26.04.2018).
174. Кудла М. Периодизация развития системы управления начальной школой в Украине (вторая половина XIX – начало XX века). URL: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/handle/6789/7564> (дата звернення 6.07.2018).
175. Кудрявцев А. Исторический очерк христианской благотворительности : лекции. Одесса : Тип. Новороссийского телеграфа, 1883. 34 с.
176. Култаєва М. Філософські питання педагогіки. *Наукові підходи до педагогічних досліджень* : кол. монографія / за заг. ред. В. І. Лозової. Харків : Апостроф, 2012. 348 с.

177. Курінна Т. М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2004. 18 с.
178. Кучеренко А. А. Діяльність «Просвіти» Півдня України по розгортанню культурно освітнього руху на початку XX ст. *Південний архів. Історичні науки*. Херсон, 2002. Вип. 8. С. 86–95.
179. Латова Н. В. Удовлетворенность жизнью: динамика и факторы. *Российское общество и вызовы времени* / под ред. М.К. Горшкова, В. В. Петухова. Москва : Весь Мир, 2017. Кн. 5. 427 с.
180. Левин К. Теория поля в социальных науках. СПб. : Речь, 2000. 368 с.
181. Левківський М. В. Історія педагогіки. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 360 с.
182. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. Москва : Мысль, 1981. 285 с.
183. Лесик Г. В. Історико-педагогічні дослідження для освітньої сучасності України. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Чернігів, 2017. Вип. 144 : Актуальні проблеми вищої педагогічної освіти. С. 73–75. URL: [file:///C:/Users/User/ Downloads/VchdpuP_2017_144_19.pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/VchdpuP_2017_144_19.pdf).
184. Лиман І. І. Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя : Тандем–У, 2004. 488 с.
185. Листування. Лист з ЦДВІА РФ від 23.02.87 р. *Центральний державний військово історичний архів Російської федерації*.
186. Лихолат О. Яким було трудове навчання дівчат у загальноосвітніх школах України до 1917 року. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 1997. № 3. С. 44–46.
187. Лікарчук І. Л. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні: педагогічний аспект (1888–1998 роки) : монографія. Київ Вища школа, 1998. 256 с.

188. Лосев А. Ф. Об интеллигентности. *Лосев А. Ф. Дерзание духа*. Москва : Политиздат, 1988. С. 314–322.
189. Лутаєва Т. В. Педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність науковців Слобожанщини фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні як категорійно-понятійна проблема. *Педагогіка та психологія : збірник наукових праць / Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2015. Вип. 51. С. 173–186.
190. Макаренко А. С. Воспитание гражданина. Москва : Просвещение, 1988. 301 с.
191. Макареня А. А. Культуротворческая среда: статус, структура, функционирование. Тюмень : ТОГИРРО, 1997. 66 с.
192. Маликова Н. Р. Идентификация интеллигенции. *Современная интеллигенция: проблемы социальной идентификации : сборник научных трудов : в 3 т. / отв. ред. И. И. Осинский*. Улан-Удэ : Изд-во Бурятского госуниверситета; 2012. Т. 1. С. 50–60.
193. Маликова Н. Р. Кризис коммунитаризма интеллигенции: и/или перспективы самоорганизации. *Организация и самоорганизация интеллигенции в современном российском обществе / РГГУ, Социолог. фак-т., Центр социолог. исследований ; под общ. ред. Ж. Т. Тощенко*. Москва : РГГУ, 2013. С. 57–64.
194. Малиношевський Р. В. Взаємозв'язок понять «виховний простір» та «виховне середовище». *Соціальна педагогіка: теорія та практика : методичний журнал*. 2009. № 2. С. 4–11.
195. Малицкая Е. В., Осокина О. В. Межкультурный диалог как многокомпонентное педагогическое условие формирования и развития личности ребёнка. *Концепт : научно-методический электронный журнал*. 2016. Т. 46. С. 262–265. URL : <https://e-koncept.ru/2016/76525.htm> (дата звернення 15.10.2017).
196. Марченко О. С. Методологічні стратегії дослідження освітнього простору : монографія. Дніпропетровськ : Інновація, 2012. 350 с.
197. Марченко О. С. Особистість в освітньому просторі модерну: пріоритети та вектори розвитку. *Схід*. 2011. № 2 (109). С. 123–127.

198. Масловская Е., Масловский М. Концептуализация европейского модерна в социологии Джерерда Деланти. *Социологическое обозрение*. 2017. Т. 16, № 3. С. 395-408. URL: https://sociologica.hse.ru/data/2017/09/30/1158752474/SocOboz_16_3_395-408_Maslovskaya.pdf (дата звернення 2.03.2018).
199. Материалы для географии и статистики России собранные офицерами Генерального штаба. Ч. 1. С. Петербург, 1863.
200. Материалы Херсонского губернского съезда учителей и учительниц начальных народных школ (Съезд в г. Херсоне учителей и учительниц начальных народных школ Херсонской губернии под упр. почет. чл. Москов. ун-та барона Н. А. Корфа, 7-21 июля 1881). Херсон, 1881. 196 с.
201. Матеріали по історії Каховки XVIII – першої половини ХХ ст. *Каховський історичний музей*. РК. 4. Оп. 1. Спр. 1. 63 с.
202. Маюров А. Н. Борьба с пьянством в России с древних времен до наших дней. Москва : Институт русской цивилизации, 2016. 880 с.
203. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ : Вікар, 2003. 335 с.
204. Мельник О. В. Модернізація жіночої освіти в Одесі (1879–1919 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2010. Вип. 20. С. 55–68.
205. Мендельсон А. Л. Учебник трезвости для начальной и средней школы. СПб., 1913. 149 с.
206. Мендельсон А. Л. Итоги принудительной трезвости. Пг., 1916. 11 с.
207. Мерлина Н. И. Теория и практика дополнительного математического образования школьников : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. Чебоксары, 2000. 289 с.
208. Мечников И. И. Страницы воспоминаний : сборник автобиографических статей. Москва : Издательство АН СССР, 1946. 279 с.
209. Мещерякова Е. Развитие аудитивной компетенции с использованием информационно-коммуникативных технологий. *Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики*. Пермь, 2016. № 3. С. 79–87.
210. Миколаївська пошта. Миколаїв, 1909. № 30. С. 4.

211. Миколаївський комітет народних читань. Звіти про діяльність комітету. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 10-15.
212. Миколаївський комітет народних читань. Списки тем лекцій, афіші читань. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 6.
213. Миколаївський комітет піклування про народну тверезість. Документи про діяльність бібліотеки, чайної та інших підвідомчих комітетові установ. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 207. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 18.
214. Миколаївський учительський інститут. Листування з Херсонським і Миколаївським казначействами з фінансових питань, кошториси видатків. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 17.
215. Миколаївський учительський інститут. Річні звіти про стан і діяльність інституту. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 24-43.
216. Миллионер Федор Родоканаки основал знаменитый торговый дом и стал одним из авторов «одесского экономического чуда». URL: <https://www.capital.ua/ru/publication/19011-millioner-fedor-rodokanaki-osnoval-znamenituyu-torgovuyu-dom-i-stal-odnim-iz-avtorov-odesskogo-ekonomicheskogo-chuda> (дата звернення 6.11.2017).
217. Миллюков П. Н. Интеллигенция и историческая традиция. *Вехи. Интеллигенция в России* / сост., коммент. Н. Казаковой. Москва : Молодая гвардия, 1991. С. 294–381.
218. Миронов Б. Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. 3-е изд., испр. и доп. СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. Т 1 : Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 548 с.
219. Миропольский С. И. Очерки истории церковно-приходской школы: от ее возникновения на Руси до настоящего времени. Москва, 1894. 406 с.
220. Мирошниченко Я. С. Громадське та релігійне життя німців Південної України (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Львів, 2012. Ч. 1, № 6 (241). С. 132–140.

221. Моисеев Н. С. Заметки о русской революции. *Дружба народов*. 1999. № 3. С. 153.
222. Моль А. Социодинамика культуры. Москва : Прогресс, 1973. 406 с.
223. Мукомел С. А. Формування духовних цінностей старшокласників в умовах соціально виховуючого середовища : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2005. 352 с.
224. Мухина И. Г. Культурно-образовательное пространство: проблема дефиниции. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturno-obrazovatelnoe-prostranstvo-i-lichnost-sovetskoe-izmerenie> (дата звернення 24.04.2017).
225. Надеждина И.Н. Образовательное пространство Юга Украины II половины XIX – начала XX веков. *Педагогическое мастерство: научно-теоретический и методический журнал*. 2018. № 1. С.29-33 (г.Бухара, Узбекистан).
226. Надеждина І.М. Дитиноцентризм у просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття). *Ідеї дитиноцентризму в педагогічній і літературній спадщині Я.Корчака: матеріали обласних педагогічних читань* (м. Херсон, 21 березня 2018 року)/ за ред. Т.В. Комінарець, Т.І.Туркот, І.М.Раєвська. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 134-136.
227. Надеждина І.М. Інтелігенція Півдня України у розбудові жіночої освіти II половини XIX – початку XX століть. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 37. С. 282-287.
228. Надеждина І.М. Науково-просвітницька діяльність інтелігенції Півдня України на засадах ідеї пансофічної освіти Я. Коменського. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого* (до 425-річчя від дня народження): матеріали II всеукраїнських педагогічних читань (24 березня 2017 року, м. Херсон)/ за ред.

В.В.Кузьменка, Н.В.Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 192-195.

229. Надеждіна І.М. Національна складова просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX століть. *Нова педагогічна думна: науково-педагогічний журнал*. 2018. № 2 (94). С. 10-13.

230. Надеждіна І.М. Особливості просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України у другій половині XIX – початку XX ст. *Наукові праці: наук. журн./ Чорном. Нац. Ун-т ім. Петра Могили; ред.кол.: О.П. Мещанінов (голова) та ін. Миколаїв, 2018. Том 313. Випуск 301. С. 50-54.*

231. Надеждіна І.М. Просвітницька діяльність інтелігенції Півдня України другої половини XIX – початку XX століть. *Освіта та розвиток обдарованої особистості: науково-педагогічний журнал*. 2018. № 1 (68)/ I квартал. С. 25-29

232. Надеждіна І.М. Просвітницька діяльність інтелігенції щодо подолання пияцтва на Півдні України другої половини XIX – початку XX століть. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 38. С. 250-255.*

233. Надеждіна І.М. Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції в умовах освітнього простору Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття): методичні рекомендації/ Надеждіна І.М. – Херсон: ООО «Борисфен-про», 2019. – 60.

234. Надеждіна І.М. Просвітницько-педагогічна діяльність представників німецької інтелігенції на Півдні України другої половини XIX – початку XX століття. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: збірник наукових праць / В.М. Мадзігон (голов.ред) та ін. Київ: інститут обдарованої дитини НАПН України, 2018. Випуск 1 (20). С. 73-80.*

235. Надеждіна І.М. Просвітницько-педагогічна діяльність представників різних категорій інтелігенції: історичний екскурс. *Zbior artykulow naukowych.IV Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej Konferencji « Educational Sofia Rusova*

heritage in the context of contemporary Elementary Education « (01.11.2016 – 02.11.2016) – Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. – 32-33 str.

236. Надеждіна І.М. Роль духівництва Півдня України у розбудові освітнього простору II половини XIX – початку XX століть. *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / В.Л. Федяєва (голов.ред) та ін. Херсон: Херсонський державний університет, 2018. Випуск LXXXI. Том 3. С. 25-29.

237. Надеждіна І.М. Феномен «інтелігенція» у дослідженнях науковців. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами: матеріали III всеукраїнських (з міжнародною участю) науково-методичної конференції* (5 грудня 2017 року, м. Херсон)/ за ред. В.В.Кузьменка, Н.В.Слюсаренко: у 3 чавтинах. Частина 1. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 327-329.

238. Надеждіна І.М. Феномен «просвітницько-педагогічна діяльність» як об'єкт наукового дослідження. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст: збірник матеріалів міжнародної наук.- практи. конф., м. Дрогобич, 26 – 27 жовтня 2017 р.* / за заг. ред. Марії Чепіль. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 165-168.

239. Надольська Ю. А. Соціокультурні передумови становлення та розвитку освіти національних меншин на Півдні України другої половини XIX початку – XX століття. URL: <http://lib.mdpu.org.ua/nvsp/6/7.pdf> (дата звернення 12.02.2017).

240. Нарядько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2002. 20 с.

241. Народное образование в ведении Херсонского городского общественного управления в 1906 году. Херсон : Паровая типо-лит. наследников О. Д. Ходушиной, 1907. 30 с.

242. Народное образование. *Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг.* Херсон : Типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1906. Вип. 3. С. 1–144.

243. Наточий Л. О. Сутність поняття “періодизація” щодо проблеми розвитку теорії управлінської культури керівників загальноосвітніх шкіл у вітчизняній педагогічній теорії (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Науковий вісник Донбасу* : електронне наукове фахове видання. 2011. № 3 (15). URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN15/11nlopds.pdf> (дата звернення 8.04.2017).

244. Невмержицька О. Періодизація розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі ХІХ – першої третини ХХ ст. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2017. Вип. 1. С. 284–293.

245. Никитин В. Н. Евреи земледельцы : историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней, 1807–1887 г. СПб., 1887. 692 с.

246. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина ХІХ – початок ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 83.

247. Ніколаєва Т. М. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2005. 20 с.

248. Новикова С. Из истории отечественного меценатства. *Посев*. 1992. № 2. С. 107.

249. Новобузька учительська семінарія. Листування з Херсонською земською управою про призначення стипендій. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 137. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 25.

250. Новоросійський університет. Звіт про діяльність вищих жіночих курсів за 1904р., 1907 р., 1908 р. *Державний архів Одеської області*. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 50. Арк. 4.

251. О введении ручного труда в учебных заведениях. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1894. № 9. С. 54–62.

252. О дозволении студентам Ришельевского Лицея вступать в домашние наставники. *Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения*. Изд. 2-е. Т. 2. Отд. 2. СПб., 1876. 1575 с.

253. О необходимости мер со стороны духовного ведомства по искоренению в народе пьянства. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1890. № 4. С. 55–58.

254. О пожертвованиях и сборах в пользу библиотек церковно-приходских школ Херсонского уезда. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1887. № 11. С. 87.

255. О распространении § 54 Положения о домашних Наставниках и Учителях на Мариинский Институт. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. СПб., 1834. № 7. Ч. 3. Отд. 1. С. 12–19.

256. О стипендии имени врача Иосифа Самойловича Каменецкого при Николаевском Александровском реальном училище для бедных учеников иудейского вероисповедания. *Циркуляр по Одесскому учебному округу*. 1902. № 8. С. 508.

257. О стипендии имени дочери потомственного почетного гражданина Дарьи Пантелеевны Баранской в Одесском городском девичьем училище. *Циркуляр по Одесскому учебному округу*. 1902. № 7. С. 448–449.

258. Об Ольгинской сельскохозяйственной школе. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1896. № 18. С. 463.

259. Одесса, 1794–1894. Издание Гордского Общественного Управления. Одесса : Типография А. Шульце, 1895. С. 17–21.

260. Одесская школа для глухонемых детей: с Сообщения и заметки. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1890. № 4. С. 58–62.

261. Одесские новости. 1914. 19 мая.

262. Одесский вестник. 1887. № 140. 27 мая.

263. Одесский листок. 1907. 3 мая. С. 2.

264. Одеське грецьке добротинне товариство. *Державний архів Одеської області*. Ф. 765. Спр. 3. Арк. 1.
265. Одеські вищі жіночі курси. *Державний архів Одеської області*. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7528. Арк. 6-8.
266. Олейник О. Ю. Советская интеллигенция в 30-е годы: (теоретико-методологический и историографический аспекты). Иваново : ИГЭУ, 1997. 167 с.
267. Орлова Е. В. Культурное пространство: определение, специфика, структура. *Аналитика культурологии*. 2010. № 3 (18). С. 18–25.
268. Орлова З. С., Ратнер И. Д. Из истории заселения Херсонщины : краткий справочник / Гос. архив Херсонской обл.; под ред. В. Рылеева. Херсон, 1993. 128 с.
269. Орлова З., Шинкаренко О. З історії благодійництва на Херсонщині. Херсон. держ. обл. архів, 2000. 24 с.
270. Освіта на Миколаївщині у ХІХ-ХХ століттях / керівник авт. кол. І. Павлик. Миколаїв, 1997. 176 с.
271. Осинский И. И., Добрынина М. И. Интеллигенция, ее гражданские позиции в современном мире. *Социологические исследования*. 2017. № 1. С. 153–155.
272. От редакции. *Вестник благотворительности*. 1897. № 1. С. 1.
273. Отчёт г. Вице-Президента Общества изящных искусств о положении школ этого общества (читанном во время празднования 5-й годовщины общества) : по состоянию на конец 1869 года. URL: <http://viknaodessa.od.ua/?izyaschnye-iskusstva-protiv-protsentnoj-normy> (дата звернення 21.05.2017).
274. Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1911 год. Херсон : Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1911. 20 с.
275. Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1912 год. Херсон : Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1912. 29 с.
276. Отчет канцелярии Херсонской духовной консистории. *Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям*. 1906. № 7. С. 175.

277. Отчет Николаевской общественной библиотеки за 1910 г. Николаев, 1911. 48 с.
278. Отчет Николаевской общественной библиотеки за 1911 г. Николаев, 1912. 41 с.
279. Отчет о бедных воспитанниках Одесского духовного училища за 1889 год (от 18 декабря 1888 по 17 декабря 1889). *Херсонские епархиальные ведомости*. 1890. № 10. С. 164–174.
280. Отчет о действиях Одесского Свято-Андреевского Братства за 1892-93 год. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1894. № 1. С. 5–7.
281. Отчет о деятельности благотворительного Общества Дам духовного звания при Одесском кафедральном соборе за 1906-1907 гг. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1907. № 18. С. 343–350.
282. Отчет о деятельности Одесского общества борьбы с туберкулезом за 1911-1912-й г. Одесса, 1913. С. 3–4.
283. Отчет о состоянии дел Общества помощи караимским девушкам. *Державний архів Миколаївської обл.* Спр. 548. Арк. 21–22.
284. Отчет о состоянии лечебно-продовольственных пунктов: Из отчета Херсонской губ. управы. 1893. С. 302–305.
285. Отчет о состоянии учебных заведений Херсонской губернии: за 1905-1906 год. *Циркуляр по Одесскому училищному округу*. Одесса, 1906. С. 457–462.
286. Отчет о состоянии учебных заведений Херсонской губернии: за 1907–1908 год: *Циркуляр по Одесскому училищному округу*. Одесса, 1908. С. 347–359.
287. Отчет Общества помощи бедным иудейского вероисповедания. Одесса, 1901. С. 78–123.
288. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1880 г. Одесса : Рус. тип. Исаковича, 1881. С. 3–9. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/2691>. (дата звернення 11.05.2017).

289. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1898 г. Одесса : Рус. тип. Исаковича, 1899. С. 5–8. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/2691>. (дата звернення 11.05.2017).

290. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1900 год (с 1-го Марта 1900 по 1-е Марта 1901 г.). Херсон : Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1901. С. 21–23.

291. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1901 год (с 1-го марта 1901 по 1-е января 1902 г.). Херсон : Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1902. С. 9–11.

292. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1902 год. Херсон : Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1903. С. 10–11.

293. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1901 год (с 1-го марта 1901 по 1-е января 1902 г.). Херсон : Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1902. С. 3–4, 23.

294. Отчет совета Общества попечения о больных детях г. Одессы за 1896 г. Одесса : Тип. А. Шульце, 1897. 348 с.

295. Отчет Херсонского Кресто-Воздвиженского братства за 1893-1894 год. *Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям*. 1894. № 20. С. 481.

296. Отчеты о командировках Новороссийского университета 1868/69 – 1876/77. Одесса, 1877.

297. Официальный отдел. *Вестник благотворительности*. 1898. № 7. С. 6–7.

298. Официальный отдел. *Вестник благотворительности*. 1897. № 12. С. 3.

299. Официальный отдел. *Вестник благотворительности*. 1897. № 7. С. 5.

300. Официальный отдел. *Вестник благотворительности*. 1899. № 3. С. 2.

301. Охотников С. Б., Островерхов А. С. Зарождение археологии в Одессе (конец XVIII в. – 1839 г.). *150 лет Одесскому обществу истории и древностей* :

тезисы докладов юбилейной конференции (27-28 октября 1989 г., г. Одесса). Одеса, 1989. С. 8–10.

302. Павленко В. В. Освітньо-просвітницька діяльність іноземних педагогів на Волині (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2010. 299 с.

303. Пагута М. Періодизація розвитку вітчизняної професійної освіти (XIX – початок XXI ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2017. Вип. 1. С. 294–302.

304. Палимпсестов И. У. Мои воспоминания Москва : Типография Л. Гатцука, 1879. 164 с.

305. Паскаленко В. В. Педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність В. В. Рюміна в кінці XIX – на початку XX століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2016. 20 с.

306. Педагогика : учеб. пособие для студ. пед. учеб. завед. / под ред. П. И. Пидкасистого. Москва : Пед. общество России, 2005. 608 с. (Образование XXI века).

307. Пенькова О. Л. Розвиток благодійництва й меценатства: традиції, досвід, сучасна практика. *Питання соціального забезпечення*. 2000. № 23. С. 125–129.

308. Первушина С. А. Опыт теории массового алкоголизма в связи с теорией потребностей. СПб., 1912. 102 с.

309. Петрова К. Попечительства про народну тверезість на сторінках південноукраїнської періодичної преси кінця XIX – початку XX століття. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 2 (5). С. 109–127.

310. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения. Москва : АПН РСФСР, 1953. 750 с.

311. Платонов В. Человек легенда: Александр Поль. Днепропетровск : Проспект, 2002. 205 с.

312. Побірченко Н. С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2001. 475 с.

313. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. СПб. : Гос. тип., 1900. Т. 17 за 1897 г. С. 355–356.

314. Половецъ Д. Живопис XIX ст. (Т. Шевченко, О. Мурашко, М. Пимоненко). URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjJtYTz9dzgAhWow8QBHZBWCgoQFjABegQICRAC&url=http%3A%2F%2Foipopop.ed-sp.net%2Fpublic%2Foipopop%2Frepository%2Fdcr%2F6958_1_0.doc&usg=AOvVaw1lg60aL0a551VK6xZZ2us6 (дата звернення 11.08.2018).

315. Положение о стипендии имени жены потомственного почетного гражданина Анастасии Агарковой в Херсонском духовном училище. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1890. № 10. С. 261–279.

316. Положение о стипендии имени жены протоиерея Параскевы Жуковской при Одесском епархиальном женском училище, утвержденное по Указу Св. Синода от 12 апреля 1890 г. за № 1290: От Совета Одесского епархиального женского училища. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1896. № 5. С. 117–127.

317. Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності: затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 07.11.2000 № 522, зі змінами, внесеними наказом Міністерства освіти і науки України від 30.11.2012 №1352, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 18.12.2012 за № 2111/22423. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0946-00> (дата звернення 19.10.2017).

318. Помелова Е. В. Просветительство как социально-педагогический феномен. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prosvetitelstvo-kak-sotsialno-pedagogicheskiy-fenomen> (дата звернення 2.04.2017).

319. Пономарев Р. Е. Образовательное пространство как основополагающее понятие теории образования. *Педагогическое образование и наука*. 2003. № 1. С. 29–31.
320. Пономаревський С. Ідентифікація освітнього простору і суспільні процеси. *Витоки педагогічної майстерності. Серія: Педагогічні науки* / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. Київ, 2014. Вип. 14. С. 229–234.
321. Попечительства о народной трезвости. *Одесский листок*. 1914. № 17. С. 1–2.
322. Попов Н. А. Славянский пансион в Николаеве. *Московские Университетские известия*. 1870. № 9. С. 13–14.
323. Попова Т. Н. Теоретические проблемы периодизации развития исторической науки и ее истории. URL: http://www.history.univer.kharkov.ua/book/Istoriografichniy_Zbirnyk_5_2002.pdf (дата звернення 12.06.2017).
324. Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей (по поводу 75-летия его существования). *Исторический вестник*. 1914. № 11. С. 544–555.
325. Попугаев В. О просвещении и личном достоинстве управляющих. *Русские просветители: от Радищева до декабристов*: в 2 т. Москва: Мысль, 1966. Т. 1. С. 310. (Философское наследие).
326. Постановление Днепровского уездного земского собрания, 1868. Херсон, 1869.
327. Постановление Днепровского уездного земского собрания, 1868. Херсон, 1870.
328. Постановление Днепровского уездного земского собрания. Херсон, 1885.
329. Постановление Днепровского уездного земского собрания. Херсон, 1886.
330. Постановление Днепровского уездного земского собрания. Херсон, 1888.

331. Постановление Днепровского уездного земского собрания. Херсон, 1890.
332. Постановление Днепровского уездного земского собрания. Херсон, 1891.
333. Постановление Днепровского уездного земского собрания. Херсон, 1893.
334. Постановление Днепровского уездного земского собрания. Херсон, 1895.
335. Постановление Днепровского уездного земского собрания. Херсон, 1896.
336. Причерноморские немцы: жизнь и деятельность в Одессе и регионе : выставка, посвященная 200-летию основания Одессы. Одесса, 1994. URL: <http://собор.narod.ru/txt/odessa/dutch.html> (дата звернення 19.11.2017).
337. Программа устройства краткосрочных педагогических курсов для учителей церковно-приходских школ. *Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям*. 1889. № 9. С. 245–249.
338. Против обычного среди простонародия сквернословия и жестового обращения с животными и об искоренении этих дурных привычек через посредство народной школы. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1890. № 4. С. 99–114.
339. Пшеничная С. В. Музей как социокультурный феномен. Информационно-коммуникативная модель. СПб. : Образование, 1999. 195 с.
340. Радіонова І. Теоретичні інтенції і практичний досвід критичної педагогіки. *Філософія освіти*. Київ, 2005. № 1. С. 74–85.
341. Разманова Н. А. Общественная инициатива торгово промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ. *Отечественная история*. 2004. № 2. С. 78.
342. Ранковий кур'єр. Миколаїв, 1907. № 340. С. 4.
343. Распоряжение Херсонского губернского земства о назначении стипендии имени Херсонского губернатора Сократа Ивановича Старинкевича:

Хроника: От Херсонского Училищного Совета. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1890. № 2. С. 63.

344. Рижак Л. К. Освітній простір навчального закладу : монографія Львів : Лояс, 2008. Ч. 1. 176 с.

345. Родоканаки Федор Павлович. URL: <http://odesskiy.com/r/rodokanaki-feodor-pavlovich.html> (дата звернення 15.06.2018).

346. Роль лікарських організацій у розвитку медицини та лікарського самоврядування на Херсонщині (до 25-річчя відродження ВУЛТ). URL: <http://www.tropinka.ks.ua/index.php/about/istorychni-materialy/istoriya-stanovlennya-khersonskoho-likarskoho-tovarystva/859-rol-ta-stanovlennia-likarskykh-orhanizatsii-u-rozvytku-medytsyny-na-khersonshchyni-do-25-richchia-vidrozhennia-vult> (дата звернення 10.04.2018).

347. Романенко М. І. Освітня парадигма: генезис ідей та систем. Дніпропетровськ : Промінь, 2000. 160 с.

348. Сав'юк А. М. Просвітницько-педагогічна діяльність жіночих громадських організацій на Півдні України у другій половині XIX - першій чверті XX століття.- Дисертація канд. пед. наук: 13.00.01, Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. - Т., 2013.- 180 с.

349. Самарцева Е. Ю. Элитарное образование в России XIX – начала XX веков (на материале Смоленской губернии): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Смоленский государственный университет. Смоленск, 2012. 25 с.

350. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української нації та піднесення національного руху в другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 3–16.

351. Саух П., Саух Ю. Інтелігенція: між місією і приниженням / Петро Саух, Юрій Саух // *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. 2009. № 4. С. 2–8.

352. Севастьянов А. Двести лет из истории русской интеллигенции. *Наука и жизнь*. 1991. № 3. С. 106–113.

353. Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Луганський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2009. 44 с.
354. Селиванова Н. Современные представления о воспитательном пространстве. *Педагогіка*. 2000. № 6. С. 35–40.
355. Семейство Ралли в палитре гражданского общества Одессы. *Одесские новости*. 2003. № 3, август–сентябрь.
356. Сергей (Стуров), архимандрит. И один в поле воин. Народный печальник, апостол трезвости отец Александр Рождественский. СПб., 2005. С. 62.
357. Сидоренко Т. В. Культурно-просветительская деятельность библиотек Юга Украины XIX – начала XX столетия. *В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии* : сб. ст. по матер. XLIV междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск : СибАК, 2015. № 1 (44). С. 15–21.
358. Сільванський С. О. Віра Костянтинівна Шенфінкель. *Журнал бібліотекознавства та бібліографії*. 1930. № 4. С. 68.
359. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
360. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати : нариси з історії української культури. Київ : Ярославів Вал, 2001. 235 с.
361. Слободчиков В. И. Очерки психологии образования. Биробиджан : БГПИ, 2005. 272 с.
362. Слюсар В. Интеллигенция как объект насилия в период трансформации общества. *Современная интеллигенция: проблемы социальной идентификации* : материалы 9-й Междунар. науч. конф. (18–21 июня 2012 г., г. Улан-Удэ) : в 3 т. / отв. ред. И. И. Осинский. Москва ; Улан-Удэ : Изд-во Бурятского госуниверситета, 2012. Т. 1. С. 181–189. URL: http://eprints.zu.edu.ua/10452/1/Slyusar_intellig1.pdf (дата звернення 9.04.2018).
363. Слюсаренко Н. В. Развитие идеи женской освіти в другой половине XIX столетия. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки* / Херсон. держ. ун-т. Херсон : Вид-во ХДУ, 1998. Вип. 34. С. 58–63.

364. Смоляр Л. Заснування жіночих гімназій Наддніпрянської України у дзеркалі періодичного руху другої половини ХІХ ст. *Наука та наукознавство*. 2001. № 4. С. 86–94.
365. Соколов Б. Г. Культура и традиция. *Метафизические исследования*. СПб., 1997. Вып. 4. С. 27–49.
366. Соколов К. Б. Мифы об интеллигенции и историческая реальность. *Русская интеллигенция: история и судьба*. Москва : Наука, 1999. С. 149–211.
367. Соколова Г. Н. Интеллигенция. *Социология : энциклопедия* / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. Минск : Книжный Дом, 2003. С. 376.
368. Соціологія музею: презентація на тлі простору і часу / Агеєва О. та ін. Київ : НАКККіМ, 2015. 218 с.
369. Список гражданским чинам ІV класса. СПб., 1907. С. 112.
370. Список неселенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. Издание Губернского статистического комитета. Херсон, 1896. С. VII, 427–428, 456–458, 469.
371. Старостин В. Один из многих : о меценате, члене Гор. Думы с 1897 г. Моисее Карпаче. *Шабат Шалом*. 2000. № 1. С. 4.
372. Старченко В. І. Вплив народного малярства на творчість професійних митців України ХІХ початку ХХ століття. *Роль україноведения в воспитании национального сознания и достоинства новой генерации украинцев* : Всеукраинская научно-практическая Интернет-конференция (14–15 ноября 2013 г.). Дніпропетровськ, 2013. С. 17–20.
373. Статут Українського товариства «Просвіта». Миколаїв, 1907. С. 3.
374. Степанова Л. И. Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50–70-е гг. ХІХ в. Кишинев : Штиинца, 1981. 24 с.
375. Стремецька В. О. Практика боротьби з алкоголізмом у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Історичні науки. Миколаїв, 2009. Т. 94, вип. 81. С. 105–110.

376. Струве П. Б. Интеллигенция и революция. *Вехи* : сборник статей о русской интеллигенции / под ред. А. В. Даниловой. Свердловск : Изд.во Уральского ун-та, 1991. С. 148–165.

377. Ступак Ф. Я. Благодійність на сторінках періодичних видань. *Грані*. 2014. № 12. С. 108–112.

378. Субтельний О. Історія України. Під імперською владою: діяльність інтелігенції. URL: <https://history.vn.ua/book/subtelniy/17.html> (дата звернення 15.02.2017).

379. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір. *Шлях освіти*. 2007. № 2. С. 42–49.

380. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ : А.П.Н., 2003. 68 с.

381. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 1 : 654 с.

382. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 2. 670 с.

383. Ткач Т. В. Методологічні засади дослідження освітнього простору особистості. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Кам'янець Подільський, 2012. Вип. 18. С. 757–766.

384. Ткач Т. В. Освітній простір особистості: психологічний аспект : монографія. Київ ; Запоріжжя, 2008. 272 с.

385. Тубельский А. Н. Два берега одной реки: о проблемах современного образования. *Погружение* : сборник. Москва : Парсифаль, 1999. 304 с.

386. Туктамышов Н. К. Структура и функционирование образовательного пространства. *Известия КГАСУ*. 2012. № 2 (20). С. 304–310.

387. Узбереги Божої ріки : історичний календар Миколаївщини, 2003 рік / упоряд. В. О. Жадько. Київ : СПД Жадько В. О., 2003. 784 с.

388. Українське товариство “Просвіта”. Доповіді, вечори грамоти. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 12-26.

389. Українське товариство “Просвіта”. Листування з установами і членами товариства про постановку вистав. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 206. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 54-56.

390. Українське товариство “Просвіта”. Програми вистав і вечорів грамоти. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. 206. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 31-35.

391. Фазан В. В. Просвітницько-педагогічна діяльність лавр України у XVIII ст. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія* : зб. статей. Ялта : РВВ КГУ, 2010. Вип. 2. С. 106–111.

392. Фомічова М. Регіональна специфіка формування професійно-мистецьких шкіл в Україні. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16922/15-Fomichova.pdf?sequence=1> (дата звернення 13.07.2017).

393. Франк С. Л. Этика нигилизма. *Вехи* : сборник статей о русской интеллигенции / под ред. А. В. Даниловой. Свердловск : Изд.во Уральского ун.та, 1991. С. 166–198.

394. Франчук Т. Й. Цілісний освітній простір: педагогічні основи його формування : монографія. 155 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1249/Франчук%20Цілісний%20освітній%20простір%20Монографія%20%20%281%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 21.09.2017).

395. Фрумин И. Д., Эльконин Б. Д. Образовательное пространство как пространство развития («школа взросления»). *Вопросы психологии*. 1993. № 3. С. 23–24.

396. Херсон. Громада. Ініціатива : громадські організації та благодійні фонди. URL : http://www.hgi.org.ua/?ch=grom_org (дата звернення 8.04.2016)

397. Херсонская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел / Обработан ред. Л. Майковым. Санкт-Петербург, 1868. С.1, 2, 24, 25, 54–55, 63, 64, 76.

398. Херсонские епархиальные ведомости 1890. № 4. С. 55–58.
399. Херсонские епархиальные ведомости. 1887. № 24. С. 379.
400. Херсонские епархиальные ведомости. 1892. № 24. С. 692.
401. Херсонские епархиальные ведомости. 1910. № 1–14. 336 с.
402. Херсонские епархиальные ведомости. 1910. № 22. С. 428.
403. Херсонские епархиальные ведомости. 1912. № 17/18. С. 323.
404. Херсонский адрес календарь на 1896 год. С историческим очерком г. Херсона. Одесса, 1895. С. 55.
405. Центральний державний історичний архів України. Спр. 1072. Арк. 6-271.
406. Центральний державний історичний архів України. Спр. 453. Арк. 227.
407. Циганенко Л. Ф. Добродійна діяльність дворян Бессарабії у сфері освіти (остання третина ХІХ –початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2011. № 19. С. 311–319.
408. Циганенко Л. Ф. Російські дворяни в освоєнні Південноукраїнських земель (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.). *Спеціальні історичні дисципліни.* 2011. № 18. С. 226–230.
409. Цимбал Л. М. Віхи діяльності Просвіти (1907–1924). *Історія, Етнографія. Культура. Нові дослідження* : матеріали ІІ і Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. Миколаїв, 1997. Т. 2. С. 188–192.
410. Циркуляр по Одесскому училищному округу. Одесса, 1899. С. 105–420.
411. Цыганков В. Народный учитель Сергей Александрович Рачинский. *Православный летописец Санкт Петербурга.* 2002. № 10. С. 63–79.
412. Цюпак І. М. Динаміка виховного процесу в дошкільних закладах Херсонщини (ХХ століття) : наук.-метод. посібник. Херсон : Айлант, 2014. 112 с.
413. Челпанов Г. Н. Мозг и душа : критика материализма и очерк современных учений о душе. 6-е изд. Москва ; Петроград ; Харьков : Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев и К⁰, 1918. 319 с.

414. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва : Мир, 1912. 224 с.
415. Что сделало духовенство для народного образования за период 1884–1905гг.? : известия и заметки. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1907. № 8. С. 275–277.
416. Шалаев И. К., Веряев А. А. От образовательных сред к образовательному пространству: понятие, формирование, свойства. *Педагог: наука, технология, практика*. 1998. № 1. С. 3–12.
417. Шевелева Г. М. Образовательное пространство. Современный взгляд. Подходы к формированию : монография. Воронеж : Воронеж. гос. технол. акад., 2001. 103 с.
418. Шелехов Є. О. Благодійність як чинник гуманізації суспільних відносин. *Гілея*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 61 (№ 6). С. 335–339.
419. Шеллинг Ф. Исследования в пояснение идеализма наукоучения / Шеллинг Ф. *Ранние философские сочинения* / пер. с нем. И. Л. Фокина. СПб. : Алетейя, 2000. С. 185–268.
420. Шендрик И. Г. Образовательное пространство субъекта и его проектирование. Москва : АПКИПРО, 2003. 156 с.
421. Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть : монографія. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2008. 220 с.
422. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас : життя, творчість, діяльність. Миколаїв ; Одеса, 2002. 254 с.
423. Шкиль Л. Л. Современная интеллигенция: оценка настоящего и прогнозирование будущего. *Современная интеллигенция: проблемы социальной идентификации* : сборник научных трудов : в 3 т. / отв. ред. И. И. Осинский. Улан-Удэ : Изд-во Бурятского госуниверситета, 2012. Т. 2. С. 29–38.

424. Школа О. В. Критерії періодизації та основні періоди розвитку методичної думки з фізики в Україні. URL: <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php> (дата звернення 11.12.2017).
425. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття: структурування, методологія, художні позиції : автореф. дис. ... д-ра мист. : 17.00.06 / Львівська національна академія мистецтв. Львів, 2005. 41 с.
426. Шмерлинг П. Ш., Сверчкова Л. П. Интеллигенция в духовной жизни общества. Ленинград, 1987. 16 с.
427. Шмидт А. Материалы для географии и статистики, собранные офицерами генерального штаба : Херсонская губерния. Санкт Петербург : В Воен. Тип., 1863. Ч. 1. 601 с.
428. Штерн Э. Р. Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества истории и древности. 6-е изд., доп. Одесса : Тип. т-ва «Братья Кульберг», 1916. 112 с.
429. Щиголева Н. В. Структура культурно-образовательного пространства URL: <http://www.eduhmao.ru/info/1/3689> (дата звернення)
430. Щукин В. В., Павлюк А. Н. Земляки : очерки истории еврейской общины города Николаева (конец ХVІІІ – начало ХХ вв.). Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2009. 352 с.
431. Юрахно В. М. Севастопольская и Неапольская биологические станции – от основания до наших дней. URL: <https://repository.marine-research.org/handle/299011/923> (дата звернення 26.07.2017).
432. Ярещенко О. Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність. Одеса : Маяк, 1998. 109 с.
433. Ярмаченко М. Развитие образования и педагогической мысли на Украине. *Антология педагогической мысли Украинской ССР*. Москва : Педагогика, 1988. С. 8–30.
434. Ясвин В. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. 2-е изд. Москва : Смысл, 2001. 368 с.

435. Форостян А.Ф. Розвиток естетичного виховання в середніх навчальних закладах освіти Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття) : монографія. К.: Освіта, 2009. 159 с.
436. Gella A. An Introduction to the Sociology of the Intelligentsia II The Intelligentsia and Intellectuals. *Theory. Method and CaseStade* / ed. by A. Gella. N.Y., 1976. P. 12
437. Gouldner A. W. The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class: A Frame of Reference, Theses, Conjectures, Arguments, and an Historical Perspective on the Role of Intellectuals and Intelligentsia in the International Class Contest of the Modern Era. New York, 1979. P. 121.
438. Hausmann G. Universität und Stadtliche Gessellschaft in Odessa, 1865–1917: Soziale und nationale selbstorganisation an der peripherie des Zarenreiches. Stuttgart, 1998. C. 51–301.
439. Lanin E. B. The Jews in Russia : Reprinted from the Fortnightly Review, October, 1890, by Permission of the Proprietors, [1890-1891?]. 30 p.
440. Nadezhdina Iryna. Charity as a Result of the Educational Activity of Ukraine Intelligentsia in the South of Ukraine: the Second Half of the XIXth – and Early XXth Centuries/ Nadezhdina Iryna// Intellectual Archive, volume 7, number 2, march/april 2018/ S. 96-106.
441. Nieto S. Affirming Diversity : Sociopolitical Context of Multicultural Education. 2004. DOI: 10.2307/2295263.
442. Quine W. V. O. Two Dogmas of Empiricism. *From a Logical Point of View*. 2nd ed. New York : Harper & Row, 1961. P. 20–46.
443. Stazione Zoologica Anton Dohrn. URL: <http://www.szn.it/index.php/it/> (дата звернення 15.10.2018).
444. Zasztowt L. Europa Srodkowa-Wschodnia a Rosja XIX – XX wieku. W kręgu edukacji i polityki. Warszawa : Studium Europy Wschodniej, 2007. 608 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації, відомості про апробацію та довідки про впровадження результатів дисертації

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Надеждіна І.М. Просвітницька діяльність інтелігенції щодо подолання пияцтва на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століть. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 38. С. 250-255.

2. Надеждина И.Н. Образовательное пространство Юга Украины II половины XIX – начала XX веков. *Педагогическое мастерство: научно-теоретический и методический журнал*. 2018. № 1. С.29-33 (г.Бухара, Узбекистан).

3. Надеждіна І.М. Просвітницька діяльність інтелігенції Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть. *Освіта та розвиток обдарованої особистості: науково-методичний журнал*. 2018. № 1 (68)/ I квартал. С. 25-29

4. Надеждіна І.М. Інтелігенція Півдня України у розбудові жіночої освіти II половини ХІХ – початку ХХ століть. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 37. С. 282-287.

5. Надеждіна І.М. Національна складова просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. *Нова педагогічна думка: науково-методичний журнал*. 2018. № 2 (94). С. 10-13.

6. Надеждіна І.М. Особливості просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові праці: наук. журн./ Чорном. Нац. Ун-т ім. Петра Могили; ред.кол.: О.П. Мещанінов (голова) та ін. Миколаїв, 2018. Том 313. Випуск 301. С. 50-54.*

7. Надеждіна І.М. Роль духівництва Півдня України у розбудові освітнього простору II половини ХІХ – початку ХХ століть. *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / В.Л. Федяєва (голов.ред) та ін. Херсон: Херсонський державний університет, 2018. Випуск LXXXI. Том 3. С. 25-29.

8. Надеждіна І.М. Просвітницько-педагогічна діяльність представників німецької інтелігенції на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: збірник наукових праць* / В.М. Мадзігон (голов.ред) та ін. Київ: інститут обдарованої дитини НАПН України, 2018. Випуск 1 (20). С. 73-80.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Надеждіна І.М. Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції в умовах освітнього простору Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): методичні рекомендації. Херсон: ООО «Борисфен-про», 2019. 60 с.

10. Надеждіна І.М. Просвітницько-педагогічна діяльність представників різних категорій інтелігенції: історичний екскурс. *Zbiór artykułow naukowych.IV Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej Konferencji « Educational Sofia Rusova heritage in the context of contemporary Elementary Education »* (01.11.2016 – 02.11.2016). Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. 32-33 str.

11. Надеждіна І.М. Феномен «просвітницько-педагогічна діяльність» як об'єкт наукового дослідження. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст: збірник матеріалів міжнародної наук.- практи. конф., м. Дрогобич, 26 – 27 жовтня 2017 р.* / за заг. ред. Марії Чепіль. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 165-168.

12. Надеждіна І.М. Науково-просвітницька діяльність інтелігенції Півдня України на засадах ідеї пансофічної освіти Я. Коменського. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження): матеріали II всеукраїнських педагогічних читань (24 березня 2017 року, м. Херсон)*/ за ред. В.В.Кузьменка, Н.В.Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 192-195.

13. Надеждіна І.М. Феномен «інтелігенція» у дослідженнях науковців. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами»: матеріали III всеукраїнських (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (5 грудня 2017 року, м. Херсон)*/ за ред. В.В.Кузьменка, Н.В.Слюсаренко: у 3 частинах. Частина 1. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 327-329.

14. Надеждіна І.М. Дитиноцентризм у просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття). *Ідеї дитиноцентризму в педагогічній і літературній спадщині Я.Корчака: матеріали обласних педагогічних читань (м. Херсон, 21 березня 2018 року)*./ за ред. Т.В. Комінарець, Т.І.Туркот, І.М.Раєвська. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. С. 134-136.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

15. Nadezhdina Iryna. Charity as a Result of the Educational Activity of Ukraine Intelligentsia in the South of Ukraine: the Second Half of the XIXth – and Early XXth Centuries/ Nadezhdina Iryna// Intellectual Archive, volume 7, number 2, march/april 2018/ S. 96-106.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні результати дослідження представлено на наукових та науково-практичних конференціях, зокрема:

міжнародних:

IV Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej Konferencji «Educational Sofia Rusova heritage in the context of contemporary Elementary Education» (Warsaw-Poland, 1-2 листопада 2016 року, форма участі – публікація тез);

Міжнародна науково-практична конференція «Формування цінностей особистості: Європейський вектор і національний контекст» (м. Дрогобич, 26–27 жовтня 2017 року, форма участі – публікація тез);

всеукраїнських:

II всеукраїнські педагогічні читання «Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» (м. Херсон, 24 березня 2017 року, форма участі – публікація тез);

III всеукраїнська (з міжнародною участю) науково-методична конференція «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (м. Херсон, 5 грудня 2017 року, форма участі – публікація тез);

регіональних:

Обласні педагогічні читання «Ідеї дитиноцентризму в педагогічній і літературній спадщині Я. Корчака» (м. Херсон, 21 березня 2018 року, форма участі – публікація тез).

Довідки про впровадження результатів дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Рєпіна, 12 м. Ізмаїл,
 Ізмаїльський район, Одеська область, 68610
 Тел./факс: (04841) 5-13-88
 E-mail: idgu@ukr.net
 Веб-сайт: <http://www.idgu.edu.ua/>

Банк ДКСУ м. Київ
 МФО 820172
 Р/р 35226260012580
 Код ЄДРПО 02125467

№ 17/318

15.05.18

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Надєждіної Ірини Миколаївни з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

У навчальний процес факультету української філології та соціальних наук Ізмаїльського державного гуманітарного університету протягом 2017-2018 навчального року здійснювалося впровадження результатів дослідження Надєждіної Ірини Миколаївни з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)». Матеріали наукового дослідження знайшли відображення в авторському спецкурсі «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)», методичних рекомендаціях для викладачів і студентів вищих закладів освіти.

Автором здійснено ретроспективний історико-педагогічний аналіз просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції Півдня України на підґрунті аналізу архівних джерел, науково-методичної та нормативно-правової літератури. У програмі спецкурсу охоплено важливі напрями діяльності інтелігенції в умовах полікультурного та поліконфесійного простору регіону. Авторка звертає увагу на особливості тогочасного виховання, формування почуття гідності за свій народ, поваги до своєї мови та історії.

Отримані результати дають можливість використовувати набутий раніше досвід для активізації діяльності сучасної інтелігенції в сфері надання допомоги закладам освіти; спрямувати діяльність сучасників щодо подальшої розбудови, вдосконалення та покращення освітньо-виховного процесу.

Упровадження результатів дисертаційного дослідження І.М. Наєждіної в навчальний процес факультету української філології та соціальних наук ІДГУ сприяло вдосконаленню фахової підготовки студентів до майбутньої педагогічної діяльності, формуванню толерантного ставлення до представників інших народів і конфесій, дозволило ознайомитися з найкращими прикладами самовідданого служіння справі.

Проректор
з науково-педагогічної роботи ІДГУ

проф. Л.Ф. Циганенко

Підпис
засвідчую:
начальник БК

Л.М. Омельченко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ, Запорізька обл. 71100
 E-mail: rector@bdpu.org.ua; http://bdpu.org

Тел. +38(06153) 3-62-44, факс +38(06153) 4-74-68
 Код ЄДРПОУ 02125220

16.05.2018 № *57-08/595*

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Надеждиної Ірини Миколаївни з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження Надеждиної Ірини Миколаївни з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)» упроваджувалися в освітній процес Бердянського державного педагогічного університету впродовж 2017-2018 навчального року.

Актуальність виконаного автором дослідження визначається необхідністю вивчення досвіду просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції в умовах полікультурного простору, яким вирізнявся Південь України.

Упровадження в навчальний процес університету спецкурсу «Історія просвітницько-педагогічної діяльності інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)», методичних рекомендацій для викладачів і студентів сприяли вдосконаленню змісту курсу з «Історії педагогіки», розумінню особливостей діяльності інтелігенції в умовах полікультурного середовища, дали можливість поглибити знання студентів про особливості організації церковно-приходських і недільних шкіл, професійних курсів, гімназій та загалом регіональної системи виховання.

Запропоновані матеріали мають наукове та практичне значення і можуть бути використані в процесі підготовки фахівців у сфері освіти.

Проректор з наукової роботи

В. М. Ліпич

Міністерство освіти і науки України
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА

82100, м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24; тел. (03244) 2-20-74, факс: (03244) 3-83-76
 р/р 35224001000379 у ВДК м.Дрогобича, МФО-825014, код ЄДРПОУ 02125438
 e-mail: administrator@drohobych.net

№ 520 від 17.05 2018 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Надєждіної Ірини Миколаївни з теми «Просвітницько-педагогічна
 діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ
 століття)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Кафедра загальної педагогіки і дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка упродовж 2017–2018 рр. здійснювала апробацію спецкурсу Надєждіної Ірини Миколаївни з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)», у якому здійснено аналіз наукових джерел з історії діяльності інтелігенції щодо поширення освіти серед населення, яке вирізнялося своєю різноманітністю – українці, німці, греки, євреї, росіяни, поляки, французи – проте відповідно до вимог держави та її чинного законодавства. Результати дослідження впроваджено у практику роботи закладу під час проведення лекційних курсів з «Історії педагогіки» та «Основ педагогіки і психології», що забезпечили розуміння ролі доброчинності, особистісної активності інтелігенції у розбудові освітнього простору Півдня України.

Упровадження результатів дисертаційного дослідження Надєждіної Ірини Миколаївни з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» сприяло вдосконаленню професійної підготовки педагогів до роботи у загальноосвітніх навчальних закладах..

Акт про апробацію і впровадження результатів дослідження Надєждіної І.М. обговорено та затверджено на засіданні кафедри загальної педагогіки і дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол №10 від 15 травня 2018 р.).

Завідувач кафедри загальної
 педагогіки та дошкільної освіти
 доктор педагогічних наук, професор

Чепіль М.М.

Проректор з наукової роботи
 доктор педагогічних наук, професор

Пантюк М.П.

001497

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І.І. МЕЧНИКОВА
 65082, Україна, м. Одеса, вул. Дворянська, 2 тел. (048) 723-52-54
 E-mail: rector@onu.edu.ua факс (048) 723-35-15

18.05.2018 № 09-01-851

на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Надеждиної Ірини Миколаївни з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

У навчально-виховному процесі Одеського національного університету імені І.І. Мечникова впродовж 2017-2018 навчального року було запроваджено методичні вказівки до курсу «Психологія вищої школи» Надеждиної Ірини Миколаївни з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)», у якому здійснено аналіз наукових джерел з історії діяльності інтелігенції щодо поширення освіти серед населення, яке вирізнялося своєю різноманітністю – українці, німці, греки, євреї, росіяни, поляки, французи – проте відповідно до вимог держави та її чинного законодавства. Результати дослідження впроваджено у практику роботи закладу під час проведення лекційних курсів з «Історії педагогіки» та «Основ педагогіки і психології», що забезпечили розуміння ролі доброчинності, особистісної активності інтелігенції у розбудові освітньо-виховного простору Півдня України.

У процесі роботи над дисертацією здійснено наукове узагальнення науково-методичної та навчальної літератури. Результатом проведеної автором роботи для практичного втілення були розроблені для використання програма спецкурсу «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття)» та методичних рекомендацій щодо вивчення даної проблеми.

Упровадження результатів дисертаційного дослідження Надеждиної Ірини Миколаївни з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)» сприяло вдосконаленню професійної підготовки педагогів до роботи у загальноосвітніх навчальних закладах.

Проректор з науково-педагогічної роботи

Запорожченко О. В.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Херсонського інституту
ПрАТ «ВНЗ «МАУП», доктор
юридичних наук, Заслужений юрист
України

С.В. Діденко
2018 р.

ДОВІДКА № 103-07/298

про впровадження результатів дисертаційного дослідження *Надеждіної Ірини Миколаївни* з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

У навчальний процес Херсонського інституту ПрАТ «ВНЗ «МАУП» протягом 2017-2018 рр. здійснювалося впровадження результатів дослідження *Надеждіної Ірини Миколаївни* з теми «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)».

Обговорення основних теоретичних положень та практичних рекомендацій дисертаційного дослідження *Надеждіної І.М.* здійснювалось під час її виступів на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столів та семінарів. Здобувачка брала участь у обговоренні актуальних проблем змісту освіти, теоретико-методичних засад педагогіки та історії педагогіки.

Успішне використання розроблених матеріалів спецкурсу та методичних рекомендацій для викладачів та студентів гуманітарного циклу вищих навчальних закладів «Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття)» сприяло поглибленню теоретичних знань про позитивний історичний досвід

діяльності інтелігенції в умовах полікультурного освітньо-виховного простору відповідно до вимог держави і дало можливість застосувати їх в навчальному процесі.

Представлені результати дисертаційного дослідження Надеждіної І.М. мають наукове та практичне значення та можуть бути використані як у процесі підготовки здобувачів вищої освіти та в професійній діяльності науково-педагогічного складу Інституту.

Заступник директора з
навчально-методичної роботи
Херсонського інституту ПрАТ
«ВНЗ «МАУП», к.ю.н., доцент

В.О. Миронова

**Кількісні данні зросту населення Півдня України під впливом розбудови торгових міст,
суднобудування 30-50 роки XIX століття**

Таблица 61

Удельный вес частновладельческого населения Новороссии во второй половине
30—40-х годов XIX в. по данным VIII ревизии (мужской пол) *

Губерния, уезд	1836 г.			1842 г.		
	все население	частно-владельческие крестьяне	%	все население	частно-владельческие крестьяне	%
Екатеринославская						
Екатеринославский	50 725	13 161	25,94	45 702	14 298	31,29
Верхнеднепровский	38 063	22 425	58,92	39 045	22 762	58,25
Павлоградский	54 581	25 959	47,56	56 522	26 782	47,38
Александровский	67 120	13 153	19,60	69 742	13 824	19,82
Ростовский	40 296	7 936	19,69	43 614	7 786	17,85
Новомосковский	57 460	22 626	39,38	58 600	22 990	39,23
Бахмутский	53 783	24 162	44,92	55 743	25 050	44,94
Славяносербский	34 686	19 714	56,84	35 407	19 820	55,98
Итого	396 714	149 136	37,59	404 375	153 312	37,91
Херсонская						
Александровский	67 157	33 740	50,24	64 515	34 194	53,00
Елисаветградский	113 683	40 777	35,87	118 936	41 669	35,03
Ольвиопольский						
Тираспольский	126 724	49 253	38,87	135 827	50 803	37,40
Херсонский	74 970	21 656	28,89	74 012	23 320	31,51
Итого	382 534	145 426	38,02	393 290	149 986	38,14
Всего	779 248	294 562	37,80	797 665	303 298	38,02

* Источники указаны в примечаниях к табл. 2 «Приложений».

Таблица 68

Численность и национальный состав населения Херсонской губернии в 50-х годах XIX в. (оба пола, данные ревизского и церковного учета) *

Уезд	Украинцы	Молдаване	Русские	Евреи	Немцы	Прочие	Всего
Ананьевский	70 243	21 546	1 352	1 309	1 621	1 460	97 531
%	72,02	22,09	1,39	1,34	1,66	1,50	100
Тираспольский	40 747	29 877	4 014	5 221	7 916	8 215	96 017
%	42,44	31,12	4,21	5,44	8,24	8,55	100
Одесский	78 352	8 118	10 853	12 790	31 000	15 269	156 382
%	50,10	5,19	6,94	8,18	19,82	9,77	100
Всего по Очаковской области	189 342	59 541	16 246	19 320	40 537	24 944	349 930
%	54,11	17,01	4,64	5,52	11,58	7,14	100
Херсонский	148 326	3 900	18 759	25 537	2 004	13 508	212 034
%	69,95	1,84	8,85	12,04	0,95	6,37	100
Александрійский	188 147	5 301	10 007	3 143	—	—	206 598
%	91,07	2,57	4,84	1,52	—	—	100
Бобринецкий	167 986	44 713	21 477	10 686	466	3 720	249 048
%	67,45	17,95	8,62	4,29	0,19	1,50	100
Всего по губернии	693 801	113 455	66 489	58 686	43 007	42 172	1 017 610
%	68,18	11,15	6,53	5,77	4,23	4,14	100
В 1868 г. по данным отчета губернатора ^{2*}	917 660	116 323	71 087	90 474	51 699	45 237	1 292 480
%	71,00	9,00	5,50	7,00	4,00	3,50	100
В 1779 г., %	70,39	17,96	8,21	—	—	3,44	100
В 1897 г. (по переписи), % ^{3*}	52,95	5,34	21,53	11,41	4,45	4,32	100
В 1834 г. (по П. И. Кеппену) ^{4*}	—	75 000	—	22 870	31 868	20 424	150 162

* Архив АН СССР (Ленингр. отд.), ф. 30, оп. 2, д. 64, лл. 1—517; Шмидт А. Указ. соч., 596—601.

^{2*} ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 7, д. 76, лл. 301—305.

^{3*} «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года», т. I. СПб., 1905, с. 20—55.

^{4*} Кеппен П. И. Об этнографической карте Европейской России. СПб., 1853.

Таблица 4*б*

Численность и состав «прописного» населения Херсонской губернии по данным VII—IX ревизий за 1816—1852 гг.
(без «излишне записанных», мужской пол) *

Год	Купцы	Мещане	Крестьяне				Всего	Год	Купцы	Мещане	Крестьяне				Всего
			государственные	удельные и «разных ведомств»	свободные хлебопашцы и переселенцы-иностранцы	помещичья					государственные	удельные и «разных ведомств»	свободные хлебопашцы и переселенцы-иностранцы	помещичья	
VII ревизия															
1816	45	3978	2263	—	—	6236	VIII ревизия	42	10838	510	—	2	4545	15937	
1817	3	—	—	—	—	3	1836	14	621	524	4	3	1024	2190	
1818	—1	364	2694	24	228	3309	1837	4	379	206	2	2	406	999	
1819	7	3322	4495	2	1652	9479	1839	—	225	49	—	5	111	360	
1820	—	431	496	—	428	759	1840	—	86	—	—	—	10	96	
1821	—	27	423	—	365	815	1841	—	55	5	—	—	10	70	
1822	—	422	855	—	535	1512	1842	2	7	1	—	—	5	15	
1823	—	96	432	2	217	448									
1824	—	5	2	—	—2	5									
1825	—	—4	276	—	424	424	Итого	62	12211	1265	6	12	6111	19667	
1826	—	4397	1	—	—13	1385	IX ревизия	—	51	—	—	—	—	51	
1827	—	474	640	—	4368	2483	1851	14	20	1	—	—4	—13	18	
1828	—5	56	—	—	—12	39	1852								
1829	1	438	—	—19	—49	71	Итого	14	71	1	—	—4	—13	69	
1830	—	460	461	—4	765	1417	Всего	129	22674	13119	76	13	11714	47725	
1831	—	24	—	—	5	29									
1832	3	55	7	—	1	66									
1833	—	41	4	—	2	44									
1834	—	36	4	—	2	39									
1835	—	—	6	—	—	6									
Итого	53	10392	11853	5	5616	27989									

* ЦГИА СССР, ф. 571, ол. 9, д. 18, л. 153; д. 24, лл. 156 об—157; д. 50, лл. 363—366; д. 51, лл. 342—345.

Таблиця 4сб

Численность и состав «прописного» населения Херсонской губернии по данным VII—IX ревизий за 1816—1852 гг.
(без «излишне записанных», мужской пол) *

Год	Купцы	Мещане	Крестьяне				Всего	Год	Купцы	Мещане	Крестьяне				Всего
			государственные	удельные и «разных ведомств»	свободные хлебопашцы и переселенцы-иностранцы	свободные хлебопашцы и переселенцы-иностранцы					государственные	удельные и «разных ведомств»	свободные хлебопашцы и переселенцы-иностранцы	свободные хлебопашцы и переселенцы-иностранцы	
VII ревизия															
1816	45	3978	2263	—	—	6286	VIII ревизия	42	10838	510	—	2	4545	15937	
1817	3	—	—	—	—	3	1836	14	621	524	4	3	1024	2190	
1818	—1	364	2694	24	228	3309	1837	4	379	206	2	2	406	999	
1819	7	3322	4495	2	1652	9479	1838	—	225	49	—	5	111	360	
1820	—	431	496	—	428	759	1839	—	86	—	—	—	10	96	
1821	—	27	423	—	365	845	1840	—	55	5	—	—	10	70	
1822	—	422	855	—	535	1512	1841	2	7	1	—	—	5	15	
1823	—	96	432	2	217	448	1842	—	—	—	—	—	—	—	
1824	—	5	2	—	—2	5	Итого	62	12211	1265	6	12	6111	19667	
1825	—	—4	276	—	124	424	IX ревизия								
1826	—	4397	1	—	—13	1385	1851	—	51	—	—	—	—	51	
1827	—	474	640	—	1368	2483	1852	14	20	1	—	—4	—13	18	
1828	—5	56	—	—	—12	39	Итого	14	71	1	—	—4	—13	69	
1829	1	438	—	—19	—49	71	Всего	129	22674	13119	76	13	11714	47725	
1830	—	460	461	—4	765	1417									
1831	—	24	—	—	5	29									
1832	3	55	7	—	1	66									
1833	—	41	4	—	2	44									
1834	—	36	1	—	2	39									
1835	—	—	6	—	—	6									
Итого	53	10392	11853	5	5616	27989									

* ЦГИА СССР, ф. 571, ол. 9, д. 18, л. 153; д. 24, лл. 156 об—157; д. 50, лл. 363—366; д. 51, лл. 342—345.

Таблиця 4 «в» (окончание)

Год	Херсонский		Одесский		Тираспольский		Анапьевский		Елисаветградский		Ольвинопольский		Александрійский		Всего	
	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.
1840	46	33	30	25	1	2	—	—	17	13	—	—	2	1	96	74
1841	4	5	38	29	18	41	—	—	4	2	49	40	14	10	139	106
1842	8	5	40	31	—	—	—	—	—	—	—	—	6	3	54	39
1843	8	5	51	40	17	43	6	4	18	10	120	5	9	240	197	
1844	22	13	167	144	51	40	2	1	—	—	18	15	2	3	262	216
1845	27	20	25	43	42	33	2	1	1	—	94	80	3	1	194	148
1846	64	48	44	36	15	41	1	2	3	6	42	33	7	3	176	139
1847	5	3	42	29	23	17	7	3	5	2	1	—	—	—	83	54
1848	25	28	32	33	—	—	—	—	4	6	—	—	81	74	143	141
1849	9	10	83	89	1	—	—	—	8	6	30	43	12	13	145	148
1850	15	14	21	16	—	—	—	—	7	9	2	—	23	17	69	58
Итого	287	231	720	615	327	261	21	12	84	66	353	329	196	165	2018	1683
IX ревизия																
1851	31	28	3	2	—	—	24	21	3	2	—	—	—	—	61	53
1852	59	51	14	11	6	5	—	2	2	3	—	—	2	1	83	73
1853	45	43	15	11	7	5	—	—	2	2	—	—	4	7	73	68
1854	103	84	14	8	4	2	1	—	16	13	—	—	3	5	147	112
1855	12	6	34	30	10	4	—	—	—	—	1	—	8	9	65	49
1856	73	58	33	24	73	57	—	—	20	23	28	18	125	112	352	292
1857	15	14	6	9	4	7	41	36	—	—	—	—	1	2	67	68
Итого	344	284	119	95	104	80	66	59	43	43	29	18	143	136	848	715
Всего в 1816—1857 гг.	1372	1156	1281	1094	582	463	87	71	761	635	515	428	1368	1267	5970	5118

* Шлифт А. Указ. соч., ч. I, с. 594—595.

Таблиця 4 «г»

Численность и состав «прописного» населения Екатеринославской губернии по данным VII—IX ревизий за 1816—1852 гг.
(без «излишне записанных») (мужской пол.) *

Год	Купцы	Мещане	Крестьяне				Всего
			государственные	свободные хлебопашцы и переселенцы-иностранцы	«разных ведомств»	помещичьи	
VII ревизия							
1816	1	20	131	—	—	260	412
1817	1	313	579	11	—	212	416
1818	—	89	3380	20	2	893	4384
1819	3	475	860	43	1	766	1818
1820	—	75	551	—	—	48	674
1821	—	23	27	—	—	19	68
1822	—	33	1483	46	10	169	1741
1823	4	51	702	—	—	146	903
1824	—	20	10	—	—	—	30
1825	—	3	4	—	—	60	67
1826	—	2	9	—	—	19	30
1827	—	4	146	1	—	228	379
1828	1	4	309	1	—	124	439
1829	—	—	—	2	—	—	—
1830	—	5	8	—	—	—	—
VIII ревизия							
1831	—	—	—	—	—	—	—
1832	—	45	17	—	—	—	—
1833	—	5	23	—	—	—	—
1834	—	—	—	—	—	—	—
1835	—	—	156	—	—	—	—
Итого	11	817	8342	94	13	2848	12126
IX ревизия							
1836	5	178	582	30	24	676	1495
1837	1	24	61	—	2	142	230
1838	—	40	85	4	—	154	283
Итого	6	242	728	34	26	972	2008
X ревизия							
1851 (вторая половина)	1	6	—	—	—	19	26
1852	14	380	587	11	—	480	1472
Итого	15	386	587	11	—	499	1498
Всего	32	1445	9657	139	39	4320	15639

* ЦГИА СССР, ф. 571, оп. 9, д. 18, лл. 25—26, 124; д. 24, лл. 25—26, 124; д. 30, лл. 288—291; д. 31, лл. 293—296; д. 33, лл. 308—310; д. 34, лл. 332—334; д. 35, лл. 325—327, д. 36, лл. 350—352; д. 50, лл. 363—366; д. 51, лл. 342—345.

Періодизація педагогічно-просвітницької діяльності інтелігенції другої половини XIX – початку XX століття

Назва періоду	Терміни	Зміст діяльності
конфесійно-світоглядний	1850-1869 роки	<p>Общини та церква визначали проблему отримання освіти як дітьми, так і дорослими. У цей період започатковується народна школа, функціонують церковно-приходські школи, школи грамоти, притулки; семінарії, духовні училища, єпархіальні жіночі училища; товариства добродійності; німецькі, єврейські школи були разом з церковними закладами впливовими центрами розвитку духовного життя колоністів. Практично кожна колонія мала власну початкову школу при церкві; Сирітські будинки опікувалися дітьми обох статей до 12 років. На Півдні України хлопчики-сироти після 12-річного віку влаштовувалися на навчання до ремісників, гімназій, фельдшерських шкіл, морехідних класів, сільськогосподарських шкіл, військових училищ тощо. Дівчаток влаштовували у дівочі виховні заклади, приватні пансіони, рукодільних училищ, благодійників тощо. Жіноча освіта: навчання у майстернях чи монастирях.</p> <p>Представники общин та церков були у змозі чітко контролювати та допомагати тим, хто потребував стороннього догляду – інвалідам, сліпим, глухонімим; вирішувати питання надання матеріальної допомоги чи допомоги у веденні господарства, запобігати скоєнню дрібних правопорушень чи вживанню алкогольних напоїв тощо. У межах національних колоній общини та церква сприяли розбудові в новому освітньо-виховному просторі власної освіти, вивченню власної історії та збереженню власної самобутності на новій Батьківщині. Основні форми роботи: духовна інтелігенція практикувала проповіді, читання житій святих; учительська інтелігенція – лекції.</p>
науково-просвітницький;	1870 – 1889 роки	<p>Спостерігається трансформація політики держави щодо освіти народу, оскільки вивільняється велика кількість селян, що потребує нових підходів до їх облаштування. До цієї справи долучаються учителі, лікарі, промисловці.</p> <p>Стрімкими темпами розвивається в регіоні промисловість, торгівельний та морський флот, корабле- та суднобудування, комерційна справа, у сільській місцевості – нові форми ведення господарства. Винаикає необхідність у нових навчальних закладах, професійних училищах та курсах. створюється низка закладів освіти та виховання: морехідні класи та училища, комерційні училища, міські школи та училища, приватні школи, приватні гімназії, різні курси, кадетські корпуси, військові училища, ремісничі училища, ліцей, університет. Завдяки громадсько-доброчинній діяльності виникають притулки для кинутих дітей, забезпечується їх виховання та освіта з обов'язковим наданням навичок ремесла; заклади освіти та виховання: державні та недержавні, національні школи та училища, професійні училища, учительські курси, учительські училища; жіноча освіта медична професійна; навчання у майстернях чи монастирях; запроваджена форма всестанового навчання.</p>

		<p>Церква відповідно до віросповідання опікувалася питаннями релігійної освіти та виховання у відповідності до вимог держави; проте основним завданням будь-якої церкви було виховання любові до ближнього, до землі, на якій живеш, та держави. призначаються земські, приватні стипендії від осіб духовного та купецького звання, що дає змогу долучитися здібним учням до навчання. Вимоги освітнього простору Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть сприяли розбудові жіночої освіти, яка мала досить складний шлях.</p> <p>До цієї справи долучаються учителі, лікарі, промисловці, науковці.</p> <p>Основними формами діяльності стають: професійні курси, добродієвечори, бали, лекції, літературно-художні заходи з використанням «чарівного ліхтаря», церковні проповіді, народні читання.</p>
національно-просвітницький	1890 – 1917 роки	<p>Просвітницько-педагогічна діяльність інтелігенції створила підґрунтя для розвитку регіону, для активного поширення знань як серед міського, так і сільського населення.</p> <p>Ініціатива виходила знизу, оскільки базувалася на громадянському усвідомленні того, що розв'язання проблем соціуму повністю залежить від ініціативи громадян, які мешкали в умовах полікультурного освітнього простору. Держава повністю опікується питаннями освіти, проте за умови підтримки релігії, що залишається вірним помічником держави.</p> <p>Основними формами просвітницько-педагогічної діяльності стають лекторії, літературно-художні та санітарно-гігієнічні заходи із залученням відомих людей, добродієвечори, ярмарки, професійні курси; каси взаємодопомоги, призначення стипендій та сплата за навчання; народні читання, лекції, демонстрація експериментів за допомогою туманних картинок або тіньового театру.</p>

Біографія Михайла Семеновича Воронцова

Воронцов Михайло Семенович народився у 1782 році, дитинство і юність провів у Лондоні, де одержав блискучу домашню освіту. Брав участь у Кавказькій кампанії 1803 року, війнах з Наполеоном I, російсько-турецькій війні 1806-1812, російсько-турецькій війні 1828-1829 років.

Після повернення в Росію Воронцов М.С. командував Третім піхотним корпусом, а 7 травня 1823 року його призначено Новоросійським генерал-губернатором і намісником Бессарабської області. Дане призначення засвідчило зміну політичного курсу на повне інтегрування південного регіону у складі імперії.

З початку 20-х років XIX століття діяльність М.С. Воронцова пов'язана з нашим краєм. Землі на півночі території сучасної Херсонської області

належали Воронцовим. Князем було придбано село Миколаївку, у 1821 році її перейменовано у Нововоронцовку. М.С. Воронцов мав у Херсонській губернії 27 тис. дес.

За своїми поглядами М.С. Воронцов був близьким до раннього руху декабристів, прихильником поступового визволення селянства. Великий землевласник, він запроваджував у своїх маєтках нові форми господарювання. Відповідно до своїх ліберальних переконань намагався створити на Півдні України сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин, підприємницької діяльності, піднесення аграрного виробництва.

Багато зробив Михайло Семенович Воронцов для розвитку культури й освіти Півдня України. У 1825 році створено просвітницький музей при Одеському товаристві історії та старожитностей. У 1829 році розпочалися сезони Одеського філармонійного товариства, а у 1830 – відкрита міська публічна бібліотека. У 1834 році в Одесі надруковано першу книгу українською мовою «Маруся. Повесть віршована».

Для якісної підготовки матросів торговельного флоту за ініціативою графа М.С. Воронцова у Новоросії були відкриті морські класи, що пізніше дістали назву морських шкіл. На території сучасної Херсонщини такі школи були створені у Бериславі, Голій Пристані та Олешках.

М.С. Воронцов сприяв проведенню історичних та палеографічних розвідок у Північному Причорномор'ї.

За урядування Михайла Семеновича Воронцова південь України розвивався під наглядом центру, котрий регулював надання різноманітних привілеїв колоністам для сприяння його розвитку..

У похилому віці М.С. Воронцова призначено намісником на Кавказі. Князь поклав кінець кровопролиттю на Кавказі.

Помер М.С. Воронцов в Одесі. На Соборній площі міста у 1863 році йому встановлено пам'ятник.

Біографія Івана Павловича Бларамберга

Іван Павлович Бларамберг (1772-1831) — археолог, один з перших дослідників старожитностей на узбережжі Чорного моря, засновник Одеського музею і директор Керченського музею старожитностей.

Іван Павлович Бларамберг народився у Фландрії в 1772 році. В 1786 році вступив у голландську військову службу, через два місяці був переведений в офіцери, брав участь майже у всіх військових справах тодішнього часу, зокрема, у війні за штатгальтера принца Вільгельма Оранського.

В 1792 році був узятий у полон, з якого звільнився тільки через три роки, під час французького вторгнення в Німеччину й утворення Батавської республіки. Практично відразу після звільнення, в 1795 році, Бларамберг вступив на службу до англійського воєначальника, що формував тоді із залишків військ нові батальйони проти французів.

В 1796 році він проживав у Франкфурті-на-Майні, а навесні 1797 року відправився за згодою англійського уряду в Росію й у червні був уже в столиці Російської імперії місті Санкт-Петербургові. У Петербургові він залишався недовго й потім переїхав у Москву, де пробув до 1804 року, перебуваючи весь це час на службі в англійців. В 1804 році він перейшов у російську службу й був призначений помічником редактора в десятку комісію зі складання законів.

В 1805 році І. П. Бларамберг одержав посаду референдарія, в 1806 році переведений у колезькі асessori « за систематичний витяг з іноземних законодавств статей по цивільному праву», а в 1807 році одержав відставку із чином надвірного радника.

В 1808 році Бларамберг був прийнятий на службу прокурором комерційного суду в місті Одесі, в 1810- 1811 рр. був митним інспектором Херсонської губернії, потім був прилічений до герольдії, а в 1812 році призначений начальником одеського митного округу.

В 1824 році Іван Павлович Бларамберг вийшов у відставку, але через рік був призначений чиновником особливих доручень при генерал-губернаторові Новоросії князі Михайлові Семеновичу Воронцові, який його захищав. Об'їжджаючи край по службових обов'язках, Бларамберг зацікавився розсіяними тут залишками старовини й став серйозно займатися археологією. У той же час, за поданням князя Воронцова, Імператор Російської імперії Олександр I повелів «заснувати музей для зберігання предметів старожитності, що нагромадилися», після чого були відкриті музей в Одесі (9 серпня 1825 року) і музей у Керчі (2 червня 1826 року), заснований П. Дюбрюксом. Бларамберг був призначений директором двох музеїв і присвячував чимало праць і часу для їхньої облаштованості.

З 1812 року ставши постійним жителем міста Одеси, він зблизився з місцевими дослідниками старожитностей, І. А. Стемповським, Никовулом і П. Дюбрюксом і глибоко пристрасився до археології Південної Росії й по своїх численних і плідних працях справедливо може бути поставлений поряд з названими археологами, що поклали міцний початок пізнішим археологічним вишукуванням не тільки на Півдні Росії, але й на всім її просторі.

Завдяки розкопкам і багатобічній розробці археологічної літератури Бларамбергу вдалося досягти значних наукових результатів. Так, ґрунтуючись на псефизмах і написах, він відкрив існування п'ятисоюззя, укладеного з міст і портів західного берега Чорного моря в наступному порядку: Млой (Кистенджи), Каллатія (Мангалія), Одіссос (Варна), Месемврія й, нарешті, Аполлонія (Сізополі). Він перший розробив нумізматику Ольвії й сусідніх з нею давньогрецьких поселень, точно визначив місце розташування цілого ряду прадавніх міст, фортець і селищ: Тири, Ніконії, Фіска й інших.

Іван Павлович Бларамберг помер 31 грудня 1831 року в Одесі.

Біографія Семена Михайловича Воронцова

Князь Семён Михайлович Воронцов (рос. Семён Михайлович Воронцов; нар. 23 жовтня 1823, Одеса, Херсонська губернія, Російська імперія — пом. 6 травня 1882, Санкт-Петербург, Російська імперія) — російський генерал, учасник Кавказької та Кримської війн.

Син Кавказького намісника генерал-фельдмаршала Михайла Воронцова від шлюбу з Єлизаветою Ксаверівною, уродженою графінею Браницькою, народився 23 жовтня 1823 року в українському місті Одеса Херсонської губернії Російської імперії. Закінчивши Рішельєвський ліцей у 1842 році з правом на чин XII класу, вступив на службу до Департаменту зовнішніх зносин Міністерства закордонних справ. У 1845 році переведений у колецькі секретарі та призначений у розпорядження свого батька, який тоді ж отримав посаду намісника Кавказу.

З самого початку свого перебування на Кавказі Воронцов брав участь у Великій Кавказькій війні і у 1846 році за відзнаку в поході був проведений у титулярні радники з дарування звання камер-юнкера. 2 жовтня 1847 року Семен Михайлович перейшов з цивільної служби на військову, був зарахований штабс-капітаном лейб-гвардійського Преображенського полку і призначений флігель-ад'ютантом. Того ж року він перебував у справах під Гергебиль і Салтами, а на початку 1848 року був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня з бантом. У кампанії 1849 року він також діяв з відзнакою, був проведений у капітани і, майже відразу ж, у полковники. 6 жовтня нагороджений золотою шаблею з написом «За хоробрість» та незабаром призначений командиром Куринського егерського полку.

Під час Кримської війни Воронцов перебував у лавах діючої армії і брав участь в обороні Севастополя 1854—1855 років, де був поранений; за відміну був нагороджений орденами св. Станіслава 1-го ступеня з мечами (у 1855 році) та св. Володимира 3-го ступеня з мечами (у 1856 році); 6 грудня 1856 року призначений генерал-ад'ютантом.

17 квітня 1862 року Воронцов був проведений в генерал-лейтенанти. Після введення нового міського положення в Одесі на виборах 23 грудня 1863 року міським головою було обрано Семена Михайловича. На цій посаді він прослужив до 14 грудня 1867 року. За час свого керівництва містом Семен Михайлович домігся для міста справжнього самоврядування без стороннього втручання й благоустроїв Одесу.

У 1867 році одесити вибрали його на другий термін міським головою, але з невідомих нам причин він відмовився. Воронцов був першим президентом Одеського товариства образотворчих мистецтв, крім того він надавав значну підтримку археологічним дослідженням під Одесою. У 1869 році отримав орден Святої Анни 1-го ступеня з імператорською короною і мечами; у 1870 році звільнений у безстрокову відпустку з дозволом виїхати за кордон для лікування.

Повернувшись на службу в середині 1870-х років, Воронцов був призначений командиром 10-го армійського корпусу, який під час російсько-турецької війни 1877—1878 років перебував у резерві діючої армії і стояв у Криму. У 1878 році проведений в генерали від інфантерії. Помер 6 травня 1882 року у Санкт-Петербурзі.

Був похований на Першому Християнському цвинтарі Одеси. 1937 року комуністичною владою цвинтар було зруйновано. На його місці був відкритий «Парк Ілліча» з розважальними атракціонами, а частина була передана місцевому зоопарку. Нині достеменно відомо лише про деякі перепоховання зі Старого цвинтаря, а дані про перепоховання Воронцова відсутні.

Портрети представників світської інтелігенції

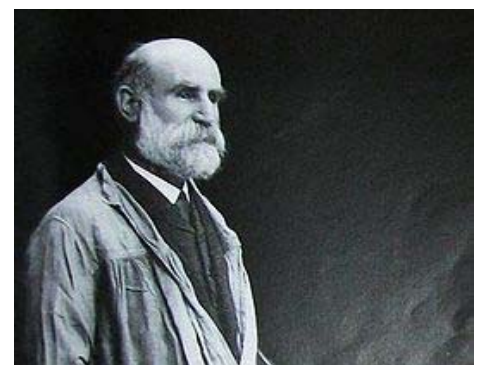
Боффо Франческо Карло, русифікована версія Франс Карлович Боффо (1796, Сардинія, Італія — 10 листопада 1867, Херсон, Україна) — італійський архітектор, що будував в містах Росії і України в складі Російської імперії. Представник пізнього стилю класицизму.

Айвазовський Іван Костянтинович (рос. Иван Константинович Айвазовский, вірм. Հովհաննես Այվազյան — Ованес Айвазян, 17 (29) липня 1817, Феодосія, Таврійська губернія, Російська імперія — 19 квітня (2 травня) 1900, там само) — видатний український і російський художник-мариніст та баталіст вірменського походження.

Едуарде Борис Васильович (Едвардс; рос. Эдуарде Борис Васильевич; 27 травня (8 червня) 1860, Одеса — 12 лютого 1924, Мальта) — український і російський скульптор.

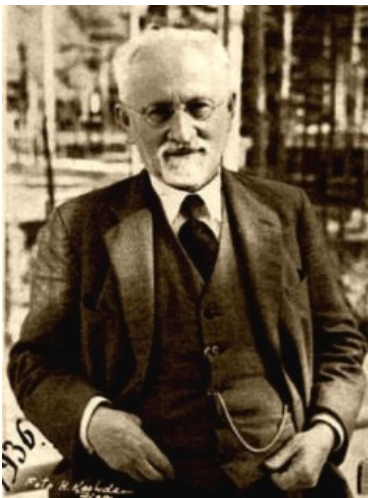
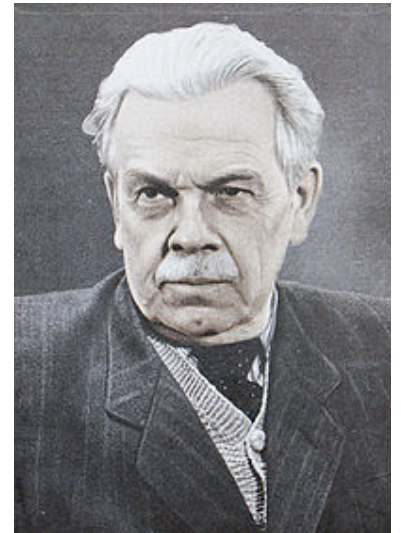
Костанді Кириак Костянтинович (рос. дореф. Кириакъ Константиновичъ Костанди, українізоване — Кирило Костянтинович Костанді; 21 вересня (3 жовтня) 1852, с. Дофінівка, Одеський повіт, Херсонська губернія, Російська імперія — 31 жовтня 1921, Одеса, Українська СРР, СРСР) — український педагог і художник, громадянин Королівства Греції, Російської імперії та СРСР.

Судковський Руфін Гаврилович (7 (19) квітня 1850 — 4 (16) лютого 1885), український маляр-мариніст, родом з Очакова на Миколаївщині.

Шовкуненко Олексій Олексійович (9 березня (21 березня за новим стилем) 1884, Херсон — 12 березня 1974, Київ) — український маляр-аквареліст, майстер пейзажу і портрета, педагог.

Дубнов Шимон (Семен) Маркович (нар. 10 вересня 1860, Мстиславль, Могильовська губернія, Російська імперія — пом. 1941, Рига) — єврейський історик.

Найважливіший період життя Шимона Дубнова припав на роки перебування в Одесі у період 1890–1903 років, де склалась його філософія єврейської історії. В Одесі входив до гуртка видатних єврейських письменників, до якого також належали Менделе Мойхер-Сфорім, Шолом-Алейхем, Агад Га-ам та ін.

Жаботинський Володимир (Зеєв) Євгенович (1880–1940) — єврейський письменник, публіцист, сіоніст, борець за незалежність Ізраїлю. Народився в Одесі.

Вважав, що саме мова є одним із найважливіших чинників національного відродження. У статті «Урок юбілея Шевченка» (г. «Одесские новости» від 27 лютого 1911) тонко витлумачив значення творчості поета в історичній боротьбі українського народу за національну незалежність.

Продовження додатка К

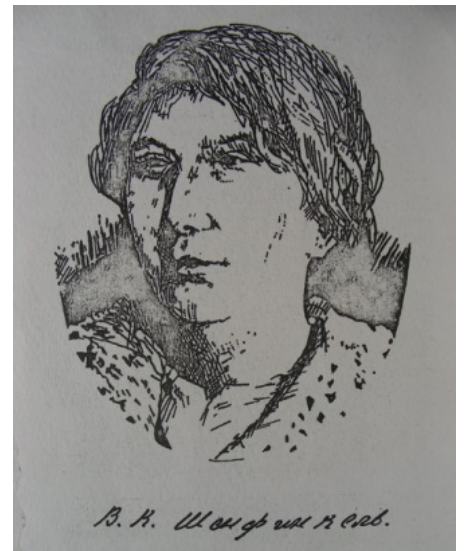
Клаузнер Йосип Львович (Йосиф Гедалія) (1874–1958) — єврейський історик, літературознавець, лінгвіст, сходознавець, семітолог, гебраїст. 1907 переїхав до Одеси, де вів активну наукову, викладацьку та просвітницьку діяльність. Став членом Товариства аматорів єврейської мови, товариства розповсюдження освіти серед євреїв, Єврейського літературного товариства, виступав із лекціями та доповідями. Пилкий прихильник відродження іврити і єврейської держави в Палестині. Брав активну участь у сіоністському русі, був делегатом майже всіх сіоністських конгресів, починаючи з Базельського.

Фруг Семен Григорович— російський і єврейський поет, публіцист, перекладач. Писав головним чином російською мовою і на їдиші, також на івриті.
Народився: 15 листопада 1860 р., Херсон.
Помер: 22 вересня 1916 р., Одеса
Книги: Разбытые скрижали: полное собрание стихов и поэм.

Поль Олександр Миколайович (20 серпня (1 вересня) 1832, с. Малоолександрівка, Верхньодніпровський повіт, Катеринославська губернія, Російська імперія — 26 липня (7 серпня) 1890, Катеринослав, Російська імперія) — український дослідник-археолог українсько-німецького походження, верхньодніпровський поміщик, шляхтич, краєзнавець і підприємець, меценат і громадський діяч. У 1870 році обраний дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей.

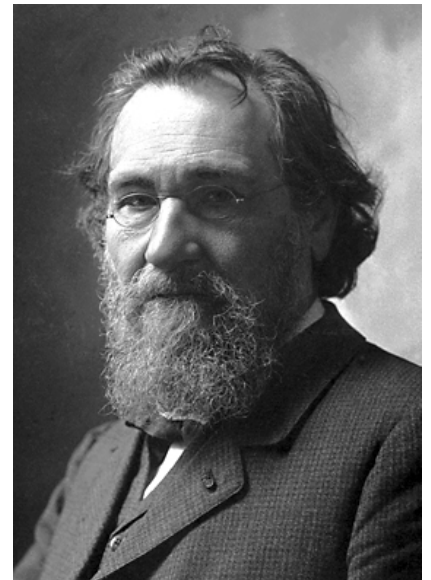
Шенфінкель Віра Костянтинівна – (17 квітня 1867 р., Херсон - 27 квітня 1928 р., Херсон) – бібліограф, складач та упорядник друкованих каталогів бібліотеки та бібліографічних покажчиків. Дійсний член Херсонської громадської бібліотеки.
Брала активну участь в організації двох філіалів бібліотеки – воєнно-форштатського та забалківського.

Кеппен Петро Іванович (19 лютого (2 березня) 1793 — 23 травня 1864) — російський вчений XIX ст. (німецького походження), академік, один із засновників Російського географічного товариства.

Мечников Ілля Ілліч (3 (15) травня 1845, Іванівка, Харківська губернія, Російська імперія — 2 (15) липня 1916, Париж, Французька республіка) — український, російський та французький науковець, один з основоположників порівняльної патології, еволюційної ембріології, імунології і мікробіології, творець наукової школи.

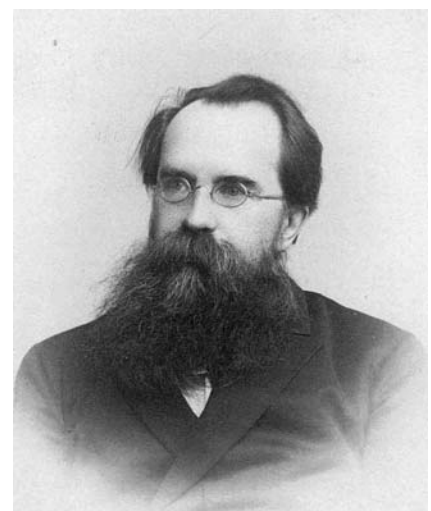

Сеченов Іван Михайлович (1 серпня 1829, Теплий Стан, Симбірська губернія, Російська імперія — 2 листопада 1905, Москва, Російська імперія) — фізіолог, психолог і мислитель-матеріаліст, який започаткував фізіологічну школу.

У 1870 р. І.М. Сеченов вийшов у відставку і був обраний професором кафедри фізіології в Новоросійському університеті (сьогодні — Одеський національний університет імені І.І. Мечникова) в Одесі.

Ковалевський Олександр Онупрійович (7 (19) листопада 1840, маєток Ворково, Динабургський повіт Вітебської губернії — 9 (22) листопада 1901, Санкт-Петербург) — російський біолог і ембріолог, один з основоположників еволюційної ембріології й фізіології.

Був професором Казанського (з 1868), Київського (з 1869), Новоросійського (нині — Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) в Одесі (з 1874), і Петербурзького (в 1891-1894) університетів.

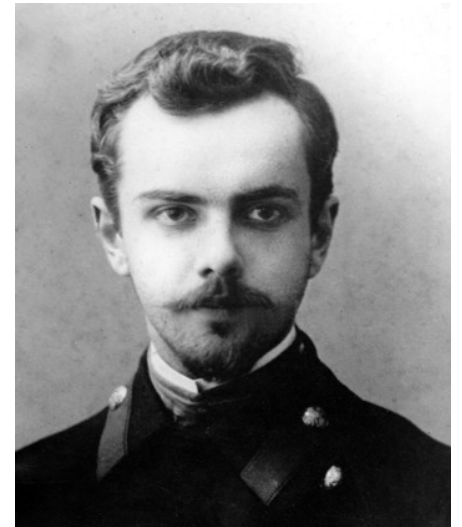

Продовження додатка К

Гошкевич Віктор Іванович (21 березня 1860, Київ — 2 березня, 1928, Херсон) — український археолог, краєзнавець, громадський діяч, публіцист, редактор та засновник газети «Юг» (1898–1907). Засновник та перший директор Археологічного Музею у Херсоні.

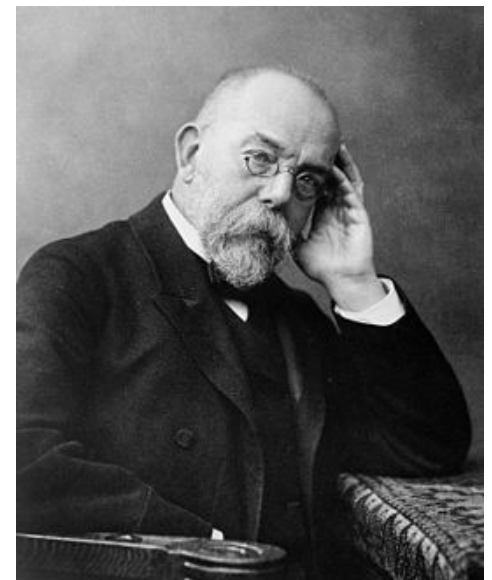
Скадовський Сергій Миколайович (31 серпня [12 вересня] 1886, містечко Білозерка, Херсонський повіт, Херсонська губернія — 5 лютого 1962, Москва) — російський і радянський гідробіолог, доктор біологічних наук, завідувач кафедри гідробіології Московського державного університету (1930), професор (1935), творець еколого-фізіологічного напрямку в гідробіології, лауреат премії імені В. І. Леніна (1929).

Фармаковський Борис Володимирович (30 січня (11 лютого) 1870 - 29 липня 1928) — російський археолог та історик античного мистецтва родом з Вятки, член-кореспондент РАН (з 1914). Дослідник грецької колонії Ольвії (1876, 1901 — 15, 1924 — 26).

Автор низки наукових робіт з історії Північного Причорномор'я. Б. Фармаковський усталив методику розкопів грецьких колоній у Південній Україні.

Кох Роберт (нім. Robert Koch; 11 грудня 1843 — 27 травня 1910) — німецький мікробіолог, один з основоположників сучасної бактеріології і епідеміології. Відомий своєю роллю у визначенні збудників туберкульозу, холери та сибірки та проведенням експериментів для підтвердження концепції інфекційного захворювання.

Продовження додатка К

Пастер Луї (фр. Louis Pasteur; 27 грудня 1822, Доль, департамент Жура — 28 вересня 1895, Марн-ла-Кокетт, департамент О-де-Сен) — видатний французький мікробіолог і хімік. Пастер відкрив мікробіологічну суть бродіння і багатьох хвороб людини, став разом з Фердінандом Коном та Робертом Кохом одним з основоположників мікробіології та імунології.

Герман Людвіг Фердинанд фон Гельмгольц (нім. Hermann Ludwig Ferdinand von Helmholtz; 31 серпня 1821, Потсдам — 8 вересня 1894, Шарлоттенбург) — німецький фізик, фізіолог та психолог.

В одній з перших робіт «Про збереження сили» (1847) Гельмгольц, дотримуючись ідеї єдності природи, математично обґрунтував закон збереження енергії і положення про те, що живий організм є фізико-хімічним середовищем, у якому зазначений закон точно виконується.

Рудольф Людвіг Карл Вірхов (нім. Rudolf Ludwig Karl Virchow; 13 жовтня 1821, Шіфельбайн, Померанія — 5 вересня 1902, Берлін) — німецький учений і політичний діяч другої половини XIX сторіччя, лікар, патологоанатом, гістолог, фізіолог, один з основоположників клітинної теорії в біології й медицині, основоположник теорії клітинної патології в медицині; був відомий також як археолог, антрополог, палеонтолог і політик-демократ.

Шарко Жан-Мартен (фр. Jean-Martin Charcot; 1825—1893) — французький лікар-психіатр, учитель Зигмунда Фрейда, фахівець із неврологічних хвороб, засновник нового вчення про психогенну природу істерії. Здійснив велику кількість клінічних досліджень в області психіатрії з використанням гіпнозу як основного інструмента доказу своїх гіпотез. Засновник кафедри психіатрії в Паризькому університеті. Член Паризької академії наук (з 1863 року), був членом Французького географічного товариства.

Леопольд фон Ранке (нім. Leopold von Ranke; *21 грудня 1795, Віє, Тюрингія — †23 травня 1886, Берлін) — офіційний історіограф Пруссії (з 1841 р.), який розробив методологію сучасної історіографії, засновану на абсолютизації архівних джерел і прагненні до історизму. Ввів в академічну практику історичні семінари, з яких вийшло багато талановитих істориків.

Рамбо Альфред (фр. Alfred Rambaud, 1842–1905), франц. історик і політик, автор праць з історії франц.-рос. взаємин. Брав участь у 3 Археологічному з'їзді в Києві (1874) і надрукував у «Revue des Deux Mondes» ст. про цей з'їзд (1874), а також «Україна і її іст. пісні» (1875). У кн. «La Russie érique» (1876) опублікував 10 переспівів з укр. народних дум. Зокрема, описав діяльність українських кобзарів.

Бопп Франц (нім. Franz Bopp; 14 вересня 1791 — 23 жовтня 1867) — німецький мовознавець-санскритолог, один з основоположників порівняльно-історичного мовознавства. Професор Берлінського університету (з 1821). Вперше довів історичну спорідненість індоєвропейських мов.

Головна праця: «Порівняльна граматики санскритської, зендської, вірменської, грецької, латинської, литовської, старослов'янської, готської і німецької мов» (6 чч., 1833—52).

Міклошич (Мікльосіч) Франьо (Франц) [3] (нім. Franz von Miklosich, 20 листопада 1813, Радомерщак — 7 березня 1891, Відень) — словенський, австрійський мовознавець. Вважається основоположником школи порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов, одним з найвизначніших представників славістики XIX століття. Вчитель Євгена Желехівського[4] та Степана Смаль-Стоцького/

Фрідріх Карл фон Савіньї (21 лютого 1779, Франкфурт-на-Майні – 25 жовтня 1861, Берлін) – німецький правознавець і державний діяч. Один з найвідоміших представників історичної школи права та найвидатніших юристів свого часу. Знаний у Німеччині та Європі романіст (фахівець з римського права) і цивіліст.

Троїцький Гнат Михайлович - один з перших голів Херсонського лікарського товариства, який колись лікував видатного російського письменника Федора Достоєвського.

Скліфосовський Микола Васильович (* 25 березня (6 квітня), 1836, хутір поблизу м. Дубоссари, тоді — Тираспольського повіту Херсонської губернії, тепер — Молдова (ПМР) — † 30 листопада (13 грудня) 1904, с. Яківці Полтавського повіту) — український і російський хірург.

Ерісман Федір Федорович (справжнє ім'я — Фрідріх Гульдрейх, нім. Friedrich Huldreich Erismann; 12 [24] листопада 1842, Гонтеншвіль, кантон Аргау, Швейцарія — 31 жовтня [13 листопада] 1915, Цюрих) — російсько-швейцарський лікар-гігієніст; творець основних принципів суспільної гігієни й соціально-гігієнічного напрямку медицини, піонер гігієни в Росії.

Сестри Диканські.

Диканська Євгенія Елізаровна — лікар-офтальмолог, хірург, склала перший каталог медичної бібліотеки лікарі Херсонського товариства.

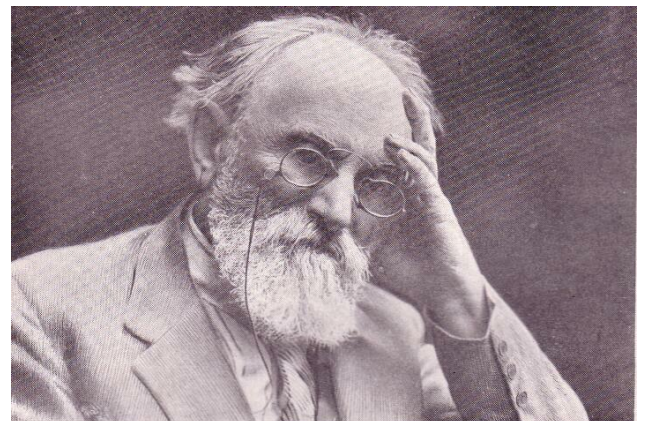
Хавкін Володимир Аронович (Валдемар Мордехай Волф Хавкін) (15 березня 1860, Бердянськ, Таврійська губернія, Російська імперія — 26 жовтня 1930, Лозанна, Швейцарія) — бактеріолог українського єврейського походження (Франція, Індія).

Працював у лабораторії Іллі Мечникова спочатку в Одесі, а пізніше в Парижі.

Каган Веніамін Федорович (Беніамін Фалькович) (у дореволюційних публікаціях також Веніамін Фалькович Каган; 25 лютого (9 березня) 1869, Шавлі, Ковенська губернія, Російська імперія (нині Шяуляй, Литва) — 8 травня 1953, Москва, СРСР) — росіянин і радянський математик, доктор фізико-математичних наук, професор МДУ.

З 1902 року був членом редакції, а з 1904 року — головним редактором «Вісника дослідної фізики й елементарної математики», залишався в цій ролі до закриття журналу в 1917 році.

Шатуновський Самуїл Осипович (13(25).03.1859, с. Велика Знаменка, — 27.03.1929, Одеса) — російський математик. Професор Новоросійського університету в Одесі. Співробітник одеського видавництва «Матезис».

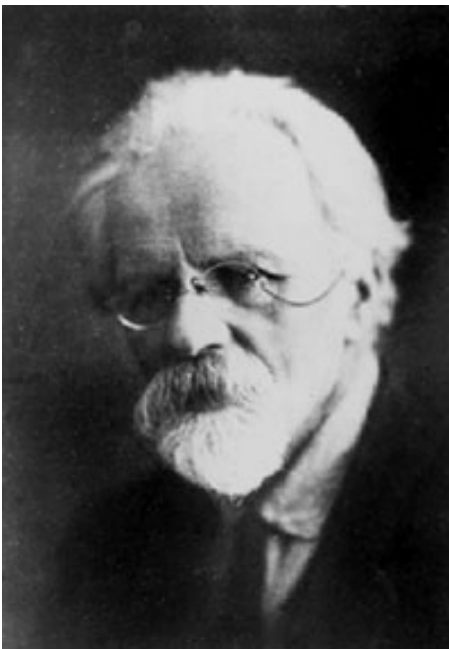
Продовження додатка К

Ізмаїльський Олександр Олексійович (22 лютого (6 березня) 1851 (можливо 1 березня)[1] 1851 Петровський повіт Саратовської губернії, Російська імперія — 19 жовтня (1 листопада) 1914) — український вчений, агроном. 1879 року їде до Херсона, де займає посаду викладача Херсонського земського сільськогосподарського училища.

Лискун Юхим Федотович (народився 14(26) жовтня 1873 в селі Атаки, нині Хотинського району Чернівецької області — помер 19 квітня 1958 року в Москві) — радянський учений у галузі тваринництва. Один із засновників радянської зоотехнічної науки.

Закінчив у Херсоні землеробське училище.

Іванов Ілья Іванович (20 липня [1 серпня] 1870, Щігри, Курська губернія — 20 березня 1932, Алма-Ата) — росіянин і радянський біолог-тваринник, фахівець в області штучного запліднення й міжвидової гібридизації тварин.

Іванов І. І. працював в області міжвидової гібридизації тварин. На організованій їм в 1910 зоотехнічній станції в заповіднику Асканія-Нова він одержав ряд гібридів між дикими й свійськими тварина.

Ланге Микола Миколайович (24 березня 1858, Санкт-Петербург, Російська імперія — 15 лютого 1921, Одеса, Херсонська губернія) — російський психолог німецького походження; професор філософії Імператорського Новоросійського університету (сьогодні — Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) засновник вищих жіночих курсів у Одесі.

Євгеній Миколайович Щепкін (13 (25) травня 1860 року, Москва — 12 листопада[2] 1920 року, Одеса) — російський історик, педагог і суспільний діяч.

Микола Федорович Бунаков (26 листопада 1837 — 8 (21) грудня 1904) — російський педагог. Провадив велику роботу серед народних учителів: читав лекції, керував літніми курсами й з'їздами, проводив показові заняття.

Брун Пилип Карлович (нар. 18 (30) серпня 1804, Фрідріхсгам, Выборзька губернія, Велике князівство Фінляндське — пом. 3 (15) червня 1880, Славути, Волинська губернія, Російська імперія) — історик, археолог і перекладач. Його молодший брат Генріх був професором математики в Рішельєвському ліцеї.

Проф. Ф. К. Брунъ.

Штерн Ернст Романович (25 червня 1859 р., Ліфляндська губернія, Російська імперія — 27 квітня 1924, Німеччина) — історик. Професор, доктор філології (1884), декан історико-філологічного факультету Новоросійського Імператорського університету (Одеса).

Продовження додатка К

Олександр фон Нордман (іноді із двома «н» — Нордманн; фін. Alexander von Nordmann); на російський манер його називали Олександр Давидович Нордман (24 травня 1803, Кюмі — 25 червня 1866, Або) — фінський і росіянин зоолог, ботанік і палеонтолог.

В 1832 році викладає природознавство, зоологію й ботаніку в ліцеї Рішельє в Одесі. В 1834 році він став директором ботанічного саду в Одесі.

Кесслер Карл Федорович (19 листопада 1815 р., м. Дамрау Кенігсбергської округи — 3 травня 1881 р., м. Санкт-Петербург) — зоолог, професор Київського, а згодом Санкт-Петербурзького університетів, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1874), засновник Петербурзького товариства природодослідників.

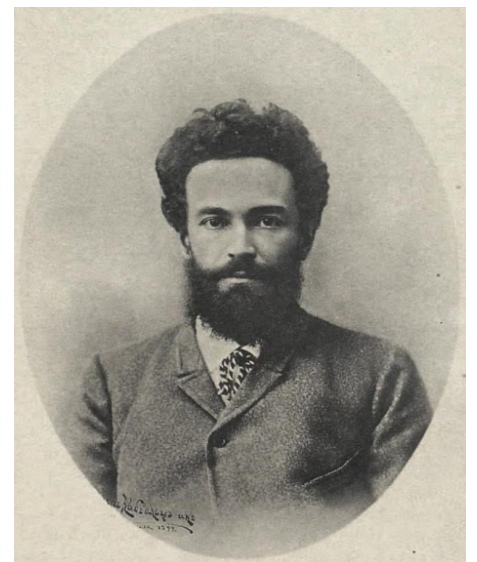

Рейнгард Людвиг Васильович (Вільгельмович) (6 (18) березня 1847, с. Війтівці, що поблизу Переяслава Полтавської губернії — 1920, Харків) — ботанік, альголог, професор (з 1886), перший обраний ректор Харківського університету (1905–1906), таємний радник.

1880 року Л. В. Рейнгард був запрошений на роботу доцентом кафедри ботаніки в Одеський університет в Одесу.

Грот Микола Якович (18 (30) квітня 1852, Гельсінкі — 23 травня (4 червня) 1899) — російський філософ-ідеаліст, професор Московського університету (з 1886), голова Московського психологічного товариства, перший редактор журналу «Питання філософії і психології» (з 1889).

В 1883–1886 рр. завідував кафедрою філософії Новоросійського університету в Одесі.

Біографія Федора (Тодора) Миколайовича Мінкова

Федір (Тодор) Миколайович Мінков (болг. Тодор Николов Минков) (2 січня 1830, Руцук, Османська імперія (нині Русе, Болгарія) — 15 березня 1906, садиба Ровіни, Дрогічінська волость Кобрінського повіту Гродненської губернії Російська імперія (нині село Сіренівка Дрогічінського району Брестської області, Республіка Білорусь) — видатний болгарський і російський педагог і просвітитель, видатний діяч Болгарського національного відродження, засновник Південнослов'янського пансіону. Член-кореспондент Болгарської Академії наук (1876), дійсний статський радник (1886). Більшу частину життя жив і працював у Російській імперії.

Народився в сім'ї заможного торговця. Закінчив гімназію у Відні. Під час Кримської війни добровольцем вступив у болгарський легіон російської армії, у чині підпоручика обіймав посаду другого ад'ютанта при

генералові від артилерії князі Михайлові Дмитровичу Горчакову, брав участь в обороні Севастополя (1854-1855), був поранений. В 1861 р. закінчив політехнічний інститут у Дрездені й переселився в Росію.

З 4 квітня 1863 р. служив наглядачем у пансіоні для вихідців з Південної Європи при 1-й Александрівській реальній гімназії в місті Миколаїв. В 1866 р. пансіон був закритий з ініціативи Миколаївського військового губернатора віце-адмірала Богдана Олександровича фон Глазенапа, однак Мінков приклав багато зусиль для того, щоб відродити пансіон у вигляді приватного навчального закладу й зустрів підтримку в особі слов'янофільських кіл, зокрема, Івана Сергійовича Аксакова, Миколи Павловича Ігнат'єва й директора Азіатського департаменту Міністерства закордонних справ Петра Миколайовича Стремоухова. У підсумку 10 лютого 1867 р. був даний Найвищий дозвіл на створення в Миколаєві приватного Південнослов'янського пансіону, власником якого став одержавший посаду чиновника з особливих доручень Міністерства народної освіти Тодор (у Росії його кликали Федором Миколайовичем) Мінков.

Діяльність Південнослов'янського пансіону.

Пансіон відкрився 1 березня 1867 г. на вулиці Нікольской, 65 (будинок пансіону знесений в 1990 р.) На момент відкриття в ньому навчалось 15 вихованців.

Переважно в пансіоні навчалися діти вихідців з південнослов'янських провінцій Османської імперії, а з кінця 1870-х — з молодих слов'янських держав Болгарія, Сербія, Чорногорія. Так, в 1870 г. у пансіоні виховувалися 70 дітей, з них 63 болгарина, 3 серба, 1 чех, 1 румун і 2 православних араба; в 1881 г. — 115 дітей, з них 103 болгарина, 3 серба, 1 чех і 1 росіянин. В 1883 г. загальне число вихованців становило 105 людей, з них 88 болгар, 1 серб, 1 чорногорець, 1 чех і 13 росіян. Також у пансіоні навчалася деяка кількість хорватів, боснійців, македонців, греків і албанців.

У рік заснування пансіону вартість навчання становила 200 рублів сріблом у рік, потім вона підвищилася до 300. Проте пансіон не тільки не приносив Ф. М. Мінкову ніяких доходів, але постійно вимагав від нього грошових уливань із власних коштів. Коли в 1876 р. у зв'язку з антитурецьким повстанням у Болгарії приплив пансіонерів сильно зменшився, Мінков продав 200 десятин своєї землі в Тавричеській губернії, щоб пансіон міг існувати й далі. Газета «Новоросійський Телеграф» відзначала: «Взагалі слід дивуватися, яким чином т. Мінков управляється зі утриманням пансіону при нинішній дорожнечі й при обмеженій платі, яку сплачують сповна тільки близько 60 учнів. Очевидно, що власникові необхідно приплачуватися своїми грішми».

Південнослов'янський пансіон був унікальним не тільки для Росії, але й для всієї Європи навчальним закладом, у яким болгари й представники інших південнослов'янських народів одержували в повному розумінні слова національну освіту. У березні 1868 р. Ф. М. Мінков так сформулював свої педагогічні цілі: «Я гаряче співчуваю долям південно-слов'янських народів, в освіті їх бачу єдиний засіб до відродження національності... чи досягнуся я своєї мети в справі освіти болгарського юнацтва, це може виявитися тільки згодом; передчасні похвали й осудження я вважаю рівно недоречними... За мною залишається тільки праця й полум'яне бажання направити моральний розвиток довірених мені юнаків до всього доброго й чесного. Я бажаю вселити юнацтву полум'яну любов до загальної нашої батьківщини».

Пансіон став теперішньою кузнею кадрів для не існуючої як самостійна держава до 1878 р. Болгарії. Багато його вихованці надалі вступили у вищі навчальні заклади Росії і європейських країн і внесли значний вклад у розвиток Болгарії.

За 25 років існування (1867-1892) Південнослов'янський пансіон закінчили близько 800 уродженців Болгарії й болгар по національності. Ф. М. Мінков надавав своїм учням усіляку підтримку — сприяв їхньому вступові у вищі навчальні заклади й на державну службу в Росії й Болгарії, допомагав матеріально.

Паралельно з педагогічною діяльністю Ф. М. Мінков виявив себе як яскравий публіцист. Публікувався в газетах «День» і «Москва», послідовно виступаючи за тісну дружбу між «слов'янськими братами» — болгарами й росіянами. При житті Ф. М. Мінкова в Росії вийшла книга, присвячена його

педагогічній діяльності — «Виховання болгар і південнослов'янський пансіон Ф. М. Мінкова в Миколаєві» (Санкт-Петербург, 1880). Книга написана видним російським істориком і славістом Нілом Олександровичем Поповим.

В 1892 р. Південнослов'янський пансіон припинив своє існування. Шістьма роками раніше Федір Миколайович Мінков одержав чин дійсного статського радника, ставши, таким чином, потомственим дворянином Російської імперії. За свою діяльність він був визнаний гідним семи російських орденів.

Герб Ф. М. Мінкова був внесений у Загальний Гербовник Російської імперії 9 січня 1908 р. (Загальний Гербовник, XVIII, 109). Родовий девіз - «Працею чесним».

В 1893 г. переїхав із сім'єю в Білорусію, де відтворив Південнослов'янський пансіон у маєтку Ровіни Дрогичінської волості Кобрінського повіту Гродненської губернії. У цьому пансіоні болгарські й білоруські хлопчики готувалися до вступу в російські кадетські корпуси. Пансіон припинив існування зі смертю власника 15 березня 1906 р. Одночасно Ф. Н. Минков в 1893-1906 рр. обіймав посаду почесного світового судді Кобріно-Пружанського округу.

Біографія Григорія Миколайовича Ге

Григорій Миколайович Ге (псевдонім Григiр Лядава; 25 січня 1830, Воронеж — 1 (14) листопада 1911, Миколаїв) — український і російський культурний і громадський діяч, історик-краєзнавець, прозаїк, публіцист і драматург; брат художника-передвижника Миколи Ге і письменника Івана Ге.

Народився 25 січня 1830 у Воронежі. Гiмназійну освіту здобув у Києві. У 1854 році закінчив Петербурзьку школу гвардійських підпрапорщиків та кавалерійських офіцерів. Вийшовши у відставку (1855 р.), працював мировим посередником у селах Подiлля. Управляючи після смерті батька маєтком, ще

задовго до селянської реформи 1861 р., звільняє від кріпацтва своїх селян.

У 1865 р., продавши маєток, Ге переїздить до Херсона. Тут, працюючи чиновником в Акцизному управлінні, бере активну участь у культурному і громадському житті міста. У 1870-ті роки став ініціатором заснування і першим директором першої громадської бібліотеки в Херсоні (1871–1873) (нині Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека імені Олеса Гончара).

У 1868 р. його обирають на посаду секретаря міської думи міста Миколаєва. Починаючи з вересня 1879 р. і до останніх днів його діяльність пов'язана з цим містом. Двічі обирався гласним Миколаївської міської Думи та у 1889 р. — секретарем Міської Думи, вів активну громадську роботу.

Досліджував історію міста Миколаєва. У 1881 р. з його ініціативи організовано Миколаївську громадську бібліотеку (нині Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека імені О. М. Гмирьова). На сторінках місцевих газет виступав з оглядом художніх виставок, фейлетонами, театральними рецензіями, публічними статтями. В 1890 р. заснував і очолив артистичний гурток. Для гуртківців і широкого загалу читав лекції «Про драматичне мистецтво», згодом видав їх окремою книгою, в якій на основі закордонних і вітчизняних джерел розробив основи теорії сценічного реалізму.

Писав українською і російською мовами. Г. М. Ге залишив помітний слід у розвитку драматургії, публіцистики. Для театральної трупи написав п'єси:

«Ганнуся», «Кухня відьми», «Каникулы», «Свобода мистецтва», «Шквал». Автор роману «Софія Мілич», трактату «Про драматичне мистецтво» та ін. Його п'єса «Шквал» (1892 р.) йшла на сценах Харкова, Миколаєва, Херсона. У 1890 р. до 100-річчя від дня заснування Миколаєва вийшла його книга «Історичні нариси столітнього існування міста Миколаєва біля гирла Інгулу».

Працював і як художник, написав багато акварелей. Його картина «Могила Миколи Миколайовича Ге і Ганни Петрівни Ге на хуторі Іванівському» зберігається в меморіальному музеї М. М. Ге в селі Івангород, що на Чернігівщині.

Помер 1 (14) листопада 1911 р. у Миколаєві. Похований на старому міському некрополі.

Біографія Петра Пилиповича Кудрявцева

Кудрявцев Петро Пилипович (1863-1935) - діяч земської медицини, санітарний лікар, активний будівельник радянської охорони здоров'я, професор.

В 1887 р. закінчив медичний факультет Казанського університету й був залишений ординатором у хірургічній клініці.

У різні роки був пов'язаний з М. Горьким, лікарями Д.І. Ульяновим, З.П. Соловйовим, статистиком А.Д. Цюрупюю і ін. В 1889 - 1917 рр. працював санітарним лікарем у різних земствах (Московська, Херсонська, Сімбірська, Ярославська, Вологодська, Рязанська губернії).

П. Ф. Кудрявцев активно включився в будівництво радянської охорони здоров'я, брав участь у боротьбі з епідеміями (1919 — 1921), у створенні нових лікувальних закладів; з 1918 р. завідував санітарно-профілактичним підвідділом Рязанського міськздороввідділу, з 1927 р. губернський санітарний лікар і консультант з загальних питань санітарії Рязанської губернії, потім консультант у Санітарно-гігієнічному інституті ім. Ф. Ф. Ерісмана (Москва).

П. Ф. Кудрявцев опублікував своїх 100 наукових праць, присвячених вивченню захворюваності населення, дитячої смертності, санітарному стану шкіл і фізичному розвитку школярів. П. Ф. Кудрявцев разом з М.С. Уваровим, М. І. Тезяковим і ін. провів перше комплексне соціально-гігієнічне дослідження здоров'я сільсько-господарських робітників. Матеріали цього дослідження одержали позитивну оцінку.

Ряд робіт П. Ф. Кудрявцева присвячено вивченню причин високої захворюваності й смертності дітей на селі й організації ясел-притулків в 60 селищах Сімбірської губернії. У монографії «Сільські ясла-притулки в Сімбірській губернії» (1900) він показав, що дійсні причини захворюваності й смертності дітей — зубожіння й руйнування здоров'я селян у результаті їх жорстокої експлуатації.

П. Ф. Кудрявцевим проводилися дослідження із планування мережі лікарських дільниць і створенню типових сільських дільничних лікарень. Укладений ним «Альбом земських лікувальних установ Рязанської губернії» демонструвався на Всеросійській гігієнічній виставці в 1913 р. В 1926 р. П. Ф. Кудрявцевим був розроблений план розвитку мережі лікарських установ Рязанської губернії з урахуванням максимального наближення медичної допомоги до населення.

В 1933 р. П. Ф. Кудрявцев був визнаний гідним звання Героя Праці.

Біографія Йосипа Конрадовича Пачоського

Пачоський Йосип Конрадович (також Юзеф, Йосиф (пол. Józef Konrad Peczowski; 8 грудня 1864, Білогородка на Волині — 14 лютого 1942, Серослав коло Познані) — польський ботанік, що народився і деякий час працював в Україні. Дослідник херсонської флори і рослинності Херсонщини, рослинного світу заповідника «Асканія-Нова», флори Біловезької пущі, автор теорії пантропізму і основ фітосоціології, професор Херсонського політехнічного інституту (нині Херсонський аграрний університет) та Херсонського педагогічного інституту (нині Херсонський державний університет), засновник і директор природно-екологічного музею в Херсоні, завідувач ботанічного відділу заповідника

«Асканія-Нова», керівник заповідника «Біловезька пуща», професор і завідувач кафедри Познанського університету, а від 1932 член-кореспондент Польської АН; від 1899 співробітник Фізіографічної комісії ПАН.

Народився 8 грудня 1864 року в с. Білогородка, в родині поляків. Батько Конрад — учасник січневого (польського) повстання 1863, правник, адміністратор маєтностей князя Сангушка. Матір — Людвіка Вемут (пол. Ludwika Wiemuth).

Учився, однак не завершив навчання в реальному училищі (гімназії) в Рівному, також в училищі землеробства і садівництва в Умані (нині Черкаська область).

З 1887 року за пропозицією Івана Шмальгаузена та Володимира Липського обраний членом Київського товариства природодослідників. З 1888 року працював садівником Ботанічного саду Університету святого Володимира, студіював ботаніку під керівництвом Івана Шмальгаузена.

Після студій недовгий час був садівником Санкт-Петербурзького ботанічного саду, асистентом у Сільськогосподарській академії в Дублянах біля Львова.

З 1897 року працював губернським ентомологом в Херсоні. З 1898 року створює і очолює (з 1906 року) природничо-історичний музей, в 1915–1916 роках завідував сільськогосподарською дослідною станцією, у 1918–1922 роках працював на посаді професора Херсонського політехнічного інституту, а з 1919 — професором Херсонського державного педагогічного інституту. У цей час він написав підручник «Морфологія рослин» в двох частинах (1919-1920). Започаткував нову науку фітосоціологія, написав підручник «Основи фітосоціології» (1921). Вважається автором терміну фітосоціологія.

У 1922-1923 роках завідував відділом ботаніки в заповіднику «Асканія-Нова».

В Херсоні він створив свої найголовніші наукові праці: «Херсонська флора», «Опис рослинності Херсонської губернії» та інші.

В листопаді 1923 року став науковим керівником заповідника в Біловезькій пущі. Дослідження виклав у книзі «Ліси Біловежжя», опублікованій 1930 року. Є автором першого гербарію судинних рослин і співтворцем біловезького музею.

Від 1925 року професор систематики і соціології рослин Познанського університету, з 1928 року завідувач кафедри. Крім флори Польщі вивчає флору Болгарії і Боснії. З 1931 року з політичних причин втратив керівництво університетською кафедрою. У 1932 р. його обрано член-кореспондентом Польської академії наук. У 1938 році обрано почесним професором Познанського університету.

Могила Юзефа Пачоського в Познані.

Біографія династії роду Куликовських

Дмитро Миколайович Овсяніко-Куликовський народився 4-го лютого (по новому стилю) 1853 року в містечку Каховка Дніпровського повіту (у ті часи – Таврічеської губубернії) у сім'ї потомственного дворянина. Російський літературознавець, санскритолог, індолог, відомий історик культури, критик, лінгвіст, мовознавець, психолог, представник психологічного напрямку в літературознавстві й мовознавстві, професор Казанського, Харківського й Петербурзького університетів, Вищих жіночих курсів (Бестужевських), Почесний академік

Петербурзької Імператорської Академії наук в розряді витонченої словесності Відділення російської мови й словесності (1907 р.).

За сімейними переказами Куликовські походили із запорізьких козаків, що переїхали в Молдавію в 17 столітті. В «Історії Слобідської України» Дмитро Багалий пише про те, що харківський полковник Прокофій Куликовський, волох, вийшов з Молдавії разом із князем Кантемиром на початку 18 століття. Його син, що теж був Харківським полковником, Матвій Прокоф'євич в 1767 році був депутатом від Слободсько-Української губернії в комісії зі складання «Укладення» Катерини II.

Дмитро Матвійович перебував на військовій службі з 1760 року й, вступивши в російсько-турецьку війну 1768-1774 рр. поручиком, закінчив її секунд-майором. В 1788 році Куликовський став полковником і обійняв посаду радника Таврічеської казенної соляної експедиції. 17 січня 1791 року князь Григорій Потьомкін підписав ордер № 190 на відвід землі полковникові Д.М. Куликовському в Таврічеській області всього 12 т. десятин. Поміщик перевів своїх селян з Харківського намісництва, купив «на вивід» селян у Рязанським намісництві, приймав збіглих і вільних людей з-за кордону. Згодом у Каховці проживало до 200 ревізьких душ. Були відкриті ярмарок і пристань на Дніпрі. Каховка стала великим центром торгівлі в Таврії. Нижче по Дніпру на землі Куликовського з часом було засноване село Британи (нині Днепріани).

До 1803 року Д. М. Куликовський тільки в Дніпровському повіті Таврічеської губернії скупив більш 55 тис. десятин землі. Його єдиний син **Микола Дмитрович Овсяніко-Куликовський** примножив володіння й прикупив у Дніпровському повіті ще більш 17 тис. десятин землі. Окрім вище зазначеного, було засновано або куплено села Преображенське, Перво-Приморське (Бехтери), Второ-Приморське (Червоне), Петровське й ін. На цих землях розводили значні череди овець, великої рогатої худоби, посадили сади, виноградники, одне тільки орне поле становило більш 7 тис. десятин.

Микола Дмитрович Овсяніко-Куликовський був першим носієм цього прізвища. Його батько увів дружину в чиновника Овсяніко, яка народила йому сина Миколу. Овсяніко розлучення не давав, але дружина - Єлизавета до нього не верталася, навіть під час арешту Дмитра Куликовського. Заарештували його в 1799 році «за утримування для послуг 4-х солдат у своєму селі». Два роки провів він під вартою. Однак любов не пройшла, Єлизавета Овсяніко дочекалася Дмитра. В 1805 році вона вмерла з незрозумілих причин. Дмитро поховав її, по одним даним, у Корсунському старообрядницькому монастирі, а по інших у сімейному склепі в Бізюковому монастирі (недалеко від Херсона) і вмер незабаром від туги. Його поховали в тому ж монастирі. Уся спадщина перейшла до єдиного незаконного сина Дмитра Матвійовича – Миколи Дмитровича Овсяніко, якого він визнав, і по особливому клопотанню йому було дано прізвище Куликовський. У такий спосіб він став першим Овсяніко-Куликовським.

Микола Дмитрович Овсяніко-Куликовський служив у Херсоні під керівництвом Івана Христофоровича Калагеоргія, херсонського віце-губернатора, і одружився на його дочці Варварі. Дружиною Калагеоргія була Єлизавета Григорівна Темкіна. В 1825 році в них народився син Микола Миколайович, а всього було 11 дітей.

Микола Миколайович Овсяніко-Куликовський був земським діячем, ватажком дворянства Таврічеської губернії (1854-60 і 1864-1875 рр.) і мав чин таємного радника. Іншим дідом нашого героя, по матері, був обрусівший поляк, офіцер Гонзаго-Мишковський. Під час турецької війни 1811 року він взяв у полон молоду туркеню, охрестив її й одружився. У них народилася дочка Олена Луківна, на якій в 1851 р. одружився Микола Миколайович. Другим шлюбом він був одружений на дочці губернатора Таврічеської губернії Григорія Васильовича Жуковського. В 1853 р. народився **Дмитро Миколайович Овсяніко-Куликовський**. До 13 років він отримував домашню освіту в Каховці. В 1867 році вступив в 3-й клас Рішельєвської гімназії в Одесі, а на наступний рік його перевели в Сімферополь. Вчився нерівно, любив історію, географію, словесність і не дуже точні науки.

Біографія Миколи Матвійовича Панкєєва

Микола Матвійович Панкєєв (1857-1922) — олешківський міський голова, член Державної думи 3-го й 4-го скликань від Тавричеської губернії.

Син купця, дворянин. Брати Олексій, Епіфан і Константин — теж купці, племінник Сергій відомий як пацієнт Зигмунда Фрейда.

Закінчив Одеське комерційне училище (1874) і Ризьке політехнічне училище сільськогосподарське відділення (1879).

По закінченню інституту один рік займався практикою в маєтку свого батька в Дніпровському повіті Тавричеської губернії. Потім витримав офіцерський іспит при Михайлівським артилерійським училищі, служив в артилерії й вийшов у відставку в чині поручика. В 1882-1884 роках завідував маєтком батька. Був співвласником парового борошномельного млина в Каховці й лісопильного заводу, володів двома будинками в Тавричеській губернії й будинком у Херсоні.

Займався суспільною діяльністю. Обирався голосним Дніпровських повітових земських зборів, почесним світовим суддею Дніпровського повіту й голосним Олешківської міської думи. Два триріччя був членом Дніпровської повітової земської управи, а в 1894-1898 роках — олешківським міським головою. Був світовим суддею 2-ої ділянки Дніпровського повіту (1885-1892), членом повітової училищної ради й приватним повірником. Дослужився до статського радника (1911). Після проголошення Жовтневого маніфесту вступив у Конституційно-демократичну партію.

В 1907 році був обраний членом III Державної думи від 1-го з'їзду міських виборців Тавричеської губернії. Був скарбником і секретарем конституційно-демократичної фракції.

В 1912 році переобраний у Державну думу. Був скарбником конституційно-демократичної фракції, членом комісій: бюджетної, фінансової, по торгівлі й промисловості, розпорядчої й про місцеве самоврядування. Також входив у Прогресивний блок. Під час Лютневої революції був скарбником Тимчасового комітету Державної думи. У серпні 1917 року брав участь у Державній нараді в Москві, потім входив у Тимчасову раду Російської республіки, де був товаришем голови комісії з розпорядчих справ.

Помер в 1922 році. Похований в Олешках. Його вдова Віра Іванівна (1861-1930) похована там же, до революції була головою Олешківського благодійного суспільства. Мав шестеро дітей. Один з них — Михайло (помер 1954), у Першу світову війну — підпоручик 8-го Туркестанського стрілецького полку, учасник Білого руху в складі ВСЮР і Російської армії, галліполієць, в еміграції у Франції.

Біографія династії роду Фальц-Фейн

Перші представники династії прибутки в Росію за наказом імператриці Катерини II (1763) про заселення колоністами з європейських країн причорноморських і поволзьких степів. Будучи німцями по походженню, присягнули на вірність й вірою й правдою служили державі більше ста років. Вони принесли із собою й розбудовували високу культуру землеробства й вівчарства, конярство й торгівлю на південь, були прикладом сумлінної й блискуче організованої роботи, користувалися тільки найманою працею, будували школи й лікарні, платили пенсії. Робили все, щоб користь була нащадкам. Фальц-фейни створили знаменитий на увесь світ заповідник Асканія-Нова, володіли будинками в Одесі.

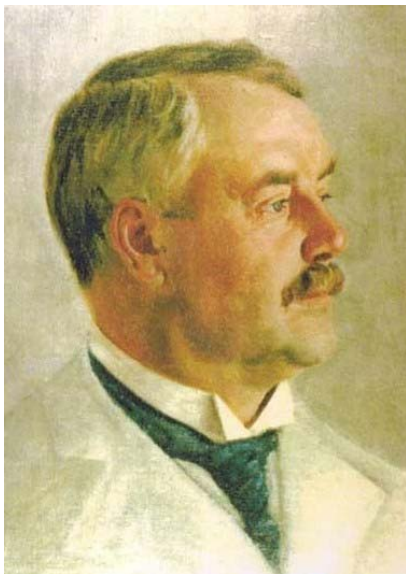

Герб роду Фальц-Фейн внесено в Частину 20 Загального гербовника дворянських родів Всеросійської імперії, стор. 33.

До початку ХХ століття Фальц-Фейни були найбільшими поміщиками на Півдні. Їх сімейний клан нараховував два десятки процвітаючих маєтків, незамерзаючий порт Хорли, пасажирські й вантажні судна.

Софія Богданівна Фальц-Фейн (уроджена Кнауф, 1835, Катеринослав, Російська імперія — 1919, Хорли, Херсонська губернія, Білий Південь Росії) — відома представниця роду Фальц-Фейн. Велика підприємниця кінця ХІХ — початку ХХ століть. Убита більшовиками в період Громадянської війни. Мати Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна — засновника знаменитого заповідника Асканія-Нова.

Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн (04 [16] квітня 1863 Асканія-Нова — 2 серпня 1920 Бад-Кіссінген, Нижня Франконія) — засновник заповідника Асканія-Нова.

Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн народився в маєтку Асканії-Нова (початкова назва Чаплі), у родині російських німців — Едуарда Івановича Фальц-Фейна й Софії Богданівни Фальц-Фейн. Фрідріх був старшим з семи братів і сестер. Любов до природи юному Фрідріху прищепив гувернер-француз Кондарс. У віці 11 років, у нагороду за відмінно складені іспити за курс Херсонської гімназії, Фрідріх отримав від батька дозвіл на побудову першого вольєра. Поблизу хазяйської садиби, Фрідріх огородив 8 десятин землі, де розмістив декілька степових тварин. В 1882 році Фальц-Фейн вступив у Дерптський університет і протягом курсу навчання за час канікул відвідував найбільші ботанічні сади й зоопарки світу.

Закінчивши університет в 1889 році, Фрідріх організував цілеспрямовану охорону ділянки цілини в районі урочища Кролі. Однак, ця ділянка виявилась не занадто хорошою, причиною був чумацький шлях, що раніше там проходив. За порадою ботаніка Івана Конрадовича Пачоського, Фальц-Фейн закладає в 1898 році нові заповідні ділянки в 500 і 120 десятин. В 1897 році він створює зоопарк і ботанічний сад, в 1898 році — заказник («Природній музей»). Під його керівництвом прориті шпари на глибину 70 метрів, з яких щодня для поливів, за допомогою потужного насоса, викачувалося до 300 тисяч цебер води.

Після смерті батька Фрідріх, вигнав надто господарського керуючого маєтком Подобу, який гудив збиткові природоохоронні заходи молодого спадкоємця і його

біологічні дослідження. Практично весь прибуток від продажу овець і вовни (по 20-40 тисяч у рік) Фальц-Фейн тепер витрачав на розвиток заповідника. Пізніше Фрідріх Едуардович провів в Асканію водопровід, телеграф, телефон, електричне освітлення, побудував пошту, лікарню, і зібрав значну бібліотеку.

В 1899 році, за допомогою мандрівника генерала Петра Кузьмича Козлова, Фальц-Фейн, після декількох невдалих спроб, нарешті добуває в Монголії коней Пржевальського. Імператор Микола II дарує Фрідріхові свого жеребця — і незабаром в Асканії вперше у світі дають приплід дикі коні. До межі сторіч в Асканії-Нова утримується 58 видів ссавців, 344 видів птахів, а в цілому майже 2000 різних тварин.

У квітні 1902 року з Беловежжя привозять зубрів, які теж охоче розмножуються на новім місці. У тому ж році І. К. Пачоський і сам почав активно вивчати асканійські степи.

Коли в розпал революційних повстань у грудні 1905 року, селяни розорили маєтки Фальц-Фейнів Хорли, Преображенку, Максимовку, Дофіно, Даровку, — херсонський губернатор направив на допомогу солдатів і козаків, які врятували Асканію від руйнування. Після чого Фрідріх Едуардович починає замислюється про необхідність державної охорони й націоналізації заповідника.

Тимчасовим урядом — для охорони унікального пам'ятника природи в період революційних подій — в Асканію був спрямований комісаром ботанік Йосип Конрадович Пачоський, а в грудні 1917 року — мандрівник, генерал П. К. Козлов.

На початку 1917 року Фальц-Фейн залишає Асканію, а ще через рік їде в Німеччину, важко переживаючи розлуку зі своїм заповідником.

Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн помер 2 серпня 1920 року в німецькому санаторії Бад-Кіссінген і був похований на цвинтарі Дванадцяти апостолів у Берліні. На могильному камені, прикрашеному зображеннями двох степових орлів, висічений напис: «Тут спочиває знаменитий творець „Асканії-Нова“».

В 1910 році, син Софії Богданівни, Олександр Едуардович Фальц-Фейн, обвінчався з Вірою Миколаївною Епанчиною. Шлюб Віри Миколаївни Епанчиної і Олександра Едуардовича Фальц-Фейна з'єднав два славні роди: аристократів столичної півночі й поміщиків півдня, подарувавши світу дочку Таїсію й сина Едуарда, що став спадкоємцем усього, що кілька поколінь його предки створили на землі.

Фальц-Фейн, Олександр Едуардович (1864-1919) — почесний член Херсонського піклування дитячих притулків, нагороджений орденом Св. Ганни III-ої ступені. Володів селом Гаврилівка, пізніше перейменованої у Фальцфейново. За його проханням 22 жовтня 1915 р. був затверджений герб Фальц-Фейнів, на золотім полі щита якого поміщена чорна кінська голова. Одружитья першим шлюбом на Ганні (Ніні) Петрівні Цугаловській (1870-1958, Франція), у них 2-є дітей: Ольга й Олександр; другим шлюбом на дочці генерала Н. А. Епанчина Віри Миколаївни Епанчиній (1886-1977), у них 2-е дітей: Едуард і Таїсія.

Фальц-Фейн, Олександр Олександрович (1893-1916) — син О.Е. Фальц-Фейна. З юних років син захоплювався літаками. Він їх будував і сам на них літав (А. Н. Туполєв був його однокласником). Відправившись добровольцем на власному літаку на війну 1914 р., був збитий австрійцями, потрапив у полон. При падінні одержав важкі травми й був у госпіталі, де заразився туберкульозом. Він помер 23-и роки і був похований в Асканії-Нова.

Барон Едуард Олександрович фон Фальц-Фейн (1912-2018) — меценат, суспільний діяч Ліхтенштейну, син О. Е. Фальц-Фейна.

Біографія династії Остославських

Остославські — російський купецький, пізніше шляхетський рід, що мешкав в Україні.

Походить з Херсона (Україна). Відомий за деякими даними з початку XIX ст. Останні двісті років представники роду Остославських яскраво проявили себе на терені комерції, військової справи, науки і мистецтва. Хоча всі вони належали до різних професій і сфер застосування людських талантів, в Північній Таврії вони мали добру славу гуманістів і філантропів.

Засновником Остославських є Іван Семенович Остославській (1811—1877), купець другої гільдії, судновласник, обер-бургмістр Херсона, засновник і перший директор Херсонського міського суспільного банку, потомствений почесний громадянин, меценат.

Від браку з Іриною (Аріною) Никанорівною Акулініною мав вісім дітей: Василя, Івана, Катерину, Людмилу, Лідію, Олену, Людмилу, Ганну. Його сини вислужили собі сподковане шляхетство: Василь Іванович Остославській по ордену св. Володимира III ступеня, а Іван Іванович Остославській по чину полковника дійсної служби російської імператорської армії.

Найвідомішим представником роду Остославських є Іван Васильович Остославській (син Василя Івановича і онук Івана Семеновича) — доктор технічних наук, професор МДУ і МФТІ, зам-директора по науці ЦАГІ, багатократний лауреат Сталінської премії, що одержав цю нагороду за наукові дослідження в галузі гидроаеродинаміки.

Серед інших нащадків роду Остославських: Борис Васильович Фролов — главлікар Обласної Івано-Франківської стоматполікліники, кавалер Ордена Леніна, персональний пенсіонер, майор-воєнлікар; Ігор Михайлович Іванов — лікар-офтальмолог, гуманіст, кандидат медичних наук, дійсний член Російських Дворянських Зборів, віце-предводитель Херсонських губернських дворянських зборів, кавалер чотирьох бойових орденів, одержаних за участь у великій Вітчизняній війні; Іванов-Остославській Павло Ігоревич — відомий поет, прозаїк, публіцист, історик-краєзнавець, лауреат Міжнародної літературної премії в ім'я Миколи Гумільова, лауреат Першого всеукраїнського літературного конкурсу «Пушкинское кольцо» в номінації «за аристократизм творчества».

Генеалогічні зв'язки Остославських ріднять їх з сімейством видатного психолога і філософа Георгія Івановича Челпанова, а також відомого художника Флавіцького - автора картини «Княжна Тараканова».

Рід Остославських має спорідненість з дворянськими родинами: Савіцькі, Дембіцькі, де Сукні, фон Еренштрайт, Іващенко, дворянами і почесними громадянами Фроловими, з купцями Акулініними, Сулім, Тропініми та ін.

Біографія Катерини Корнеліївни Петрококіно

Катерина Корнеліївна Петрококіно (до жаміжжя Бодаревська; 1852—1939) — російська художниця.

Народилася в 1852 році в Одесі у дворянській родині. Сестра художника Н. К. Бодаревського.

В 1880-і роки — початку 1890-х вчилася в Одеській малювальній школі, де в 1889 році одержала малу срібну медаль за натюрморт. Надалі спеціалізувалася в жанрі портрета, пейзажу й сентиментального сюжету.

Брала участь у виставках ТПХВ і ТЮРХ (учасник більшості виставок ТЮРХ із 1892 по 1918 роки, член ТЮРХ із 1894 року). Роботи її також експонувалися на Всеросійській виставці в Нижньому Новгороді в 1896 році й на Всесвітній виставці в Парижі в 1900 році.

Катерина Корнеліївна займалась добротинністю. Перебувала в Раді опікування сліпих. У грудні 1914 брала участь у благодійній художній лотереї, організованій ТЮРХ на користь поранених і хворих воїнів. Для лотереї принесли в дарунок свої добутки 32 художника, у тому числі й К. К. Петрококіно. Імена художників також були позначені на спеціальних квитках лотереї випущених ТЮРХ.

Біографія Феодора Павловича Родоканакі

Феодор Павлович Родоканакі, він же Теодорос Родоканакіс (грец. Θεόδωρος Ροδοκανάκης; Хіос 1797—Одеса 24 лютого 1882) — російський купець грецького походження, судновласник, банкір, промисловець і меценат. Був головою грецької громади і консулом Тоскани в Одесі.

Теодорос Родоканакіс народився в 1797 році на острові Хіос, в родині Павлоса Родоканакіса і Іоанни Раллі. Батько й мати походили з відомих сімей острова. Рід Родоканакіс відзначений в історії острова з XII століття.

До Одеси Феодор Родоканакі «потрапив» в 1819 році, маючи при собі серйозний стартовий капітал, близько 50 000 рублів (50 000 рублів стану було необхідною умовою для зарахування купця до Першої купецької гільдії). Ще раніше в Одесі бував батько Феодора, Павлос. Сам Феодор з братами вперше прибув в Одесу в 1813 році. У 1819 році брати створили торговий дім з конторами в Константинополі, Смирні, Ліворно та Одесі. Феодору дісталася контора в Одесі, куди він прибув, маючи при собі 150 тисяч піастрів і підтримку братів 300. Одночасно він подав прохання про російському підданстві, яке було задоволено практично відразу. Прохання про зарахування до Першої купецької гільдії було задоволено лише через сім років.

У період 1818—1820 років спостерігалось зростання експорту українського, угорського та польського зерна через Одесу. Родоканакіс став згадуватися серед одеських грецьких торговців зерном, таких як Вентуріс, Параскевас, Маврос, Стаматіс, Яннопулос Севастопулос.

У 1827 році був зарахований до Першої купецької гільдії, а в 1832 році Родоканакіс став Генеральним консулом Тоскани в Одесі.

З 1835 по 1857 рік він придбав й побудував 7 судів. До 1870 року його флот налічував 49 суден.

У 1843 році, представляючи одеських купців, Родоканакіс був обраний членом комісії пароплавного сполучення Одеса — Константинополь.

До 1845 році торговельний будинок Родоканакіс став одеським лідером по торговельному обороту.

У 1850-1860-і роки торговий дім Родоканакіс став поступатися своїми позиціями іншим грецьким підприємцям Одеси. Торговий дім Родоканакіс також став згортати свої справи. Навпаки, банківська контора Родоканакіс показала в цей

період свою життєздатність, відкрила відділення в Петербурзі і стала співзасновником багатьох російських банків.

Родоканакі вклав значні кошти в акції промислових підприємств (Південноросійський шкіряний завод, Брянський рейкопрокатний завод, Сормовський сталеливарний завод, Ленське золото-шукальне товариство та ін.) І заснував найбільший в Одесі вино-горілчаний завод і найбільшу Одеську джутову фабрику.

У 1861 році було засновано Грецьке благодійне товариство Одеси. Родоканакі був обраний керівником цього товариства і залишався на цій посаді до самої своєї смерті в 1882 році. У період Критського повстання 1866—1869 Родоканакі очолив товариство допомоги повсталим крітянам.

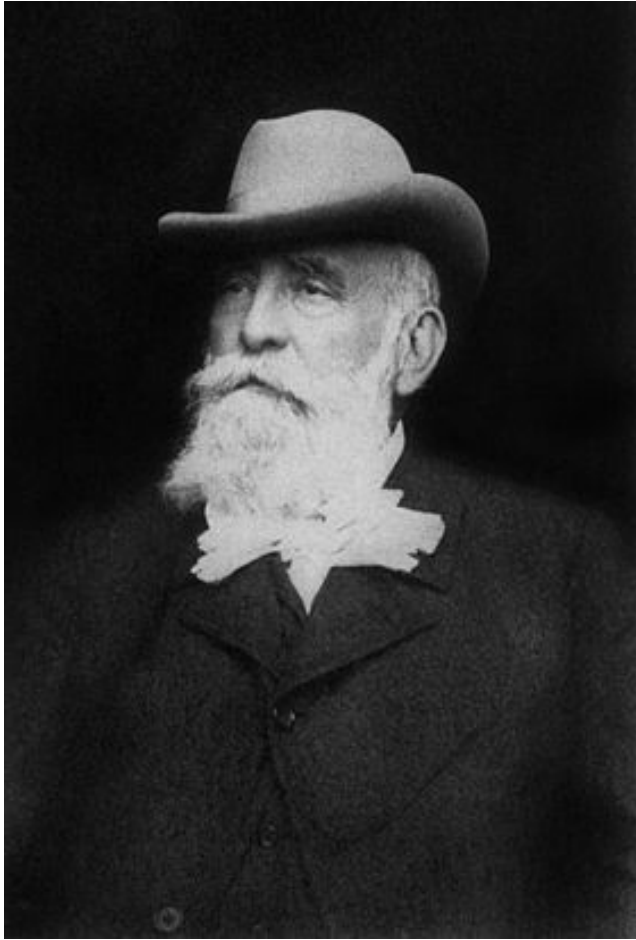
Родоканакі пожертвував 40 000 рублів на будівництво будівлі Грецького дівочого училища в Одесі, що завершилося в 1875 році. З моменту коли в 1877 році в Грецькому королівстві, з ініціативи грецької королеви і руської княжни Ольги, було створено грецьке товариство Червоного хреста Родаканакі став регулярно переводити йому значні суми. Він також фінансував діяльність Червоного Хреста в Одесі.

У період будівництва афінської лікарні Евангелімос (1881—1884) Родоканакі став одним з меценатів її будівництва. Він також подарував кілька картин Афінської картинної галереї. Афінському університету він подарував значну ботанічну колекцію.

Благодійна діяльність Родоканакі була відзначена званням почесного громадянина Одеси, орденом Святої Анни і медаллю «За старанність».

За 10 років до своєї смерті, в 1872 році, Родоканакі склав свій заповіт на грецькій мові, що мав тоді юридичну силу в Одесі. Крім різних сум дружині і дочкам, він заповів все рухоме і нерухоме майно своєму синові, Періклісу. Він також заповідав різні суми школі і лікарні на його рідному Хіосі, Грецької церкви в Одесі, грецької громади Одеси, благодійним закладам Афін. Феодор Родоканакі помер в Одесі 24 лютого 1882 року у віці 83 років.

Біографія Григорія Григоровича Маразлі

Григорій Григорович Маразлі (грец. Γρηγόριος Μαρασλής; нар. 25 липня (6 серпня) 1831[1], Одеса, Херсонська губернія, Російська імперія — пом. 1 травня 1907, Одеса, Херсонська губернія, Російська імперія) — громадський діяч грецького походження, колекціонер, мільйонер, таємний радник, філантроп, почесний опікун безлічі товариств. 17 років обіймав посаду одеського міського голови — більше ніж будь-хто з його попередників та наступників. За часи його управління в Одесі було побудовано численну кількість притулків та богаділень, почала працювати перша конка й паровий трамвай, а також побудовано ряд визначних пам'яток, що збереглися дотепер. Окрім того за роки життя Маразлі пожертвував сотні тисяч рублів на освіту та культуру.

Григорій Григорович Маразлі народився 25 липня (6 серпня) 1831 року в місті Одеса, що тоді входило до складу Херсонської губернії . Його батьки за національністю, греки: купець першої гільдії Григорій Іванович Маразлі та дочка купця Зоя Федорівна Федоріді. У 1803 році вони

переїхали з міста Філіппополя (нині Пловдив) до Одеси.

Батько займався експортуванням хлібу спочатку з Херсона, згодом з Таганрогу, а з переїздом до Одеси почав і там підприємницьку діяльність, за що згодом отримав звання почесного громадянина міста. Маразлі-старший заробив великий статок, який згодом успадкував його син. Основною причиною легкого заробітку купця стала велика потреба у хлібі в Європі через спустошувальні Наполеонівські війни. Згодом він завершив торгову діяльність й зайнявся фінансуванням водопостачання в Одесі, зокрема, молодицями та фонтанами.

У сім'ї було лише 3 дитини — сини, Григорій та Іраклій (Перікл) (помер у віці 4-х місяців) та донька Евридика. Можливо, це був другий шлюб Григорія Івановича, позаяк у 1821 році як при хрещенні дочки одеського купця Афродіти Іоанівни Білої у грецькій Свято-Троїцькій церкві в Одесі записана Фотина Григоріївна Маразлі, як хресна мати. Крім того, вона позначена в метриці також як дочка одеського купця. Зважаючи на велику різницю у віці Григорія Івановича та Зої Федорівни, це цілком можливо.

Початкову освіту Григорій Григорович Маразлі здобув у приватному пансіоні Кнарі. Згодом він поступив на юридичне відділення Рішельєвського ліцею. По закінченні навчального закладу у 1850 році він був призначений чиновником у штат канцелярії кавказького намісника князя Михайла Воронцова на посаду губернського секретаря, де працював кілька років.

У 1851 році призначений чиновником до штату канцелярії в IX класі без платні, в 1852 році отримав чин колезького секретаря, у 1853 році — чиновник VIII класу без платні,

потім — титулярний радник, у 1856 році — колезький асесор, в 1858 році, згідно з проханням, звільнений у чині надвірного радника.

У 1858—1863 роках перебував у відставці. У 1863 році призначений чиновником для особливих доручень VI класу канцелярії кавказького намісника поза штату з прирахуванням до «власної, його імператорської величності, канцелярії», з 1864 року — колезький радник, а у 1866 році звільнений за домашніми обставинами, в тому ж році призначений з відрядження до міністерства внутрішніх справ у розпорядження Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Пауля Коцебу, у 1868 році статський радник, у 1869 році обраний в почесні світові судді Яського судового округу.

Після служби в канцелярії намісника Маразлі деякий час проживав у Парижі. Повернувшись, у 1867 році Григорій Григорович присвячує себе громадській діяльності: спочатку, як гласний одеської міської думи, член міської управи (1873), старшина розряду домовласників, виконувач обов'язків міського голови (у 1871—1872, 1873 та 1875 роках). Він продовжував просвітницьку діяльність свого батька: фінансував відкриття нових шкіл і училищ, а також видання підручників.

Змінивши Миколу Новосельського, який пішов у відставку, 21 жовтня 1878 року (за іншими даними 20 вересня) посаду міського голови отримав Григорій Маразлі. Його обирали на цю посаду чотири рази поспіль, у 1881, 1885, 1889 та 1893 роках відповідно. Але у березні 1895 році, відпрацювавши половину строку Григорій Григорович вимушений був покинути посаду, у зв'язку із хворобою.

Уперше в Одесі за управління Маразлі побудовано кінну залізницю (1881 рік), закладено та споруджено будівлі Міського театру та Павлівської будівлі дешевих квартир (на кошти, пожертвовані П. З. Ямчитським), новий нічліжний притулок та дві їдальні біля Старого християнського цвинтаря (для будівництва яких було надано 30 тис. рублів), відкрито погруддя Олександрю Пушкіну і пам'ятник-колона імператору Олександрю II, споруджено комплекс лікувального закладу на Куяльницькому лимані (де на його кошти, 12 тисяч рублів, у 1886 році був побудований барак для бідних хворих і церкву), будинок притулку відбулим покарання, відкритий притулок для дітей-сиріт, психіатричне відділення міської лікарні, лінія парового трамваю на Хаджибейській лиман, міські різниці, поля зрошування, дитячий міський сад із безкоштовними іграми і гімнастикою, хімічну лабораторію для дослідження продуктів харчування під керівництвом професора О. Веріга, відкрито так звані «криті ринки» (нині ринок «Новий Базар»), введено електроосвітлення тощо.

У січні 1895 року вже у похилому віці міський голова, у зв'язку із хворобою, покинув свою посаду, однак продовжував цікавитися міським господарством і постійно відвідував засідання думи як гласний, і надалі, аж до своєї смерті, продовжував обиратися на цю посаду. Також після відставки Маразлі залишився на державній службі як чиновник міністерства внутрішніх справ, який працює при одеському градоначальнику.

У 1865 році в Одесі було засновано Товариство образотворчих мистецтв. Однією з основних цілей цієї організації стало відкриття міської картинної галереї. У 1890 році одеського багатія було обрано віце-президентом товариства. Цього ж року мільйонер запропонував Міській Думі взяти у власність палац Потоцьких задля устрою там галереї, викупивши перед цим палац за 100 тис. рублів. 24 жовтня 1899 року, після переобладнання будівлі та зібрання експонатів, музей було відкрито. У цьому будинку розміщувалися громадські музеї та картинна галерея Товариства образотворчих мистецтв. Нині у цій будівлі знаходиться Одеський художній музей).

У 1874 році Григорій Маразлі звернувся до канцелярії попечителя Одеського навчального округу з проханням розглянути програму пожертв для студентів Одеського університету. Вона була спрямована на створення більш сприятливих умов для учнів шляхом надання фінансової підтримки, найбільш потребуючим. З цією метою чиновник

надав університету 10 тис. рублів. Для того, щоб цей капітал не зменшувався, мільйонер вклав гроші до банку під 6 % щорічно. Кількість бажаючих отримати допомогу не обмежувалась, а залежала від стану капіталу. Він також запропонував ввести спеціальні стипендії свого імені (першу — в 300 рублів для студентів університету, другу — в 150 рублів для студентів реального училища). Завдяки цьому у 1877 році Григорія Григоровича було обрано почесним опікуном Одеського реального училища, а в 1878 році — Сімферопольської гімназії. Але цим покровительством освіти Маразлі не обмежувалось. За роки перебування на посаді міського голови він побудував близько 40 громадських та навчальних закладів, підприємств, культурно-освітніх закладів тощо.

У 1880-ті роки одеську школу садівництва було переведено до Умані, через що постало питання про заснування нового подібного освітнього закладу. Чиновник виділив 5 з 29 десятин землі свого власного маєтку нової школи садівництва. Це дало змогу у 1886—1889 роках дві двоповерхові будівлі (в одні з яких знаходилася домовна церква) та одну одноповерхову будівлю для потреб школи. Результатом стало те, що кожного року тут навчалось по 40 учнів, а під час канікул на території школи проводилася практика для вчителів сільських шкіл.

Григорій Маразлі зробив великий внесок у розвиток міської бібліотеки (нині Одеська національна наукова бібліотека). Протягом першого півстоліття існування міська публічна бібліотека не мала свого приміщення й неодноразово переїжджала з місця на місце. У 1882 році Григорій Григорович запропонував побудувати на свої кошти будинок, в якому розмістився би музей Одеського товариства історії та старожитностей (нині Одеський археологічний музей) і міська публічна бібліотека. Для цього у 1883 році їм було виділено 30 тисяч рублів, але цих коштів виявилось мало. Відсутня сума була виділена міською Думою (18 тисяч рублів). Проте, бажаючи відзначити внесок міського голови, Дума ухвалила рішення: на фронтоні побудованого будинку зробити напис: «Одеська міська публічна бібліотека. Будівля споруджена на пожертви Г. Г. Маразлі» і поставити його портрет у читальному залі. Однак рішення було виконано тільки по другому пункту.

І надалі міський голова продовжував приділяти увагу бібліотеці. У 1891 році на його кошти було куплено театральну бібліотеку (близько 3000 п'єс) одеського збирача Д. В. Ширяєва, яка мала майже всю драматичну літературу з кінця XVIII і початку XIX ст., а в 1892 році — зведено триповерхову будівлю книгосховища, що дозволило повністю зберегти книжковий фонд до того часу, коли його переведено до нової більш просторої та обладнаної для зберігання книг будівлі.

У 1893 році Маразлі виділив кошти на 79, а у 1895 році — на 244 рідкісних видань XVII–XVIII століть. Після смерті мецената його племінник, Олександр Сафонов, подарував особисту бібліотеку дядька міській публічній бібліотеці. На жаль, вона не була згрупована в окремий фонд та не зберігалася. На приналежність цих книг до міського голови свідчать лише екслібриси, суперекслібриси, записи власника, а також його каталоги. Приватне зібрання грека привертало увагу не тільки одеситів, але й являло собою наукову цінність. Так у 1911 колекція була включена до каталогу приватних бібліотек. Згідно каталогам, зробленим власником, колекція була вельми широка та ділилася на безліч категорій (філософія, право, наука, сучасна література, медицина, комерція тощо). Одним з найбільших розділів був «Історія та географія», він містив у собі дослідження, описи мандрівок, карти та понад 40 книжок.

Грецькі купці займалися широкою благодійною діяльністю, спрямованою на розвиток духовної культури народів України. Так Григорій Григорович Маразлі сприяв поширенню мережі читалень. У 1899 році на його кошти було побудовано простору споруду училища із залом для читань на Слобідці. У тому ж році було закінчено побудову нової аудиторії для народного читання. На придбання земельної ділянки та будівництво було витрачено 20 тис. рублів, з яких Одеське слов'янське благодійне товариство внесло 3

тис. рублів, а решта коштів була пожертвувана Григорієм Григоровичем. Нова аудиторія для народних читань стала культурним осередком міста, який по святкових та недільних днях відвідувало до 500 осіб. Тут працювала безкоштовна бібліотека (нині Одеська бібліотека імені Франка), проводилися вечори танців та лекції, ставилися аматорські спектаклі.

Крім того, Маразлі цікавився також історією і виділяв чималі кошти для роботи Одеського товариства історії і старожитностей за що і був його членом. Відомі випадки, коли міський голова виділяв власні кошти на видання наукових праць окремих членів товариства. Наприклад, у другій половині 1880-х років до благодійника звернувся відомий історик та архівіст Аполлон Скальковський, що працював над проблемами минулого південноукраїнського регіону. Його книга, присвячена Запорізькій Січі, «История Новой Сѣчи или последняго Коша Запорожского», потребувала третього перевидання. У 1885—1886 роках за фінансової підтримки Григорія Григоровича книга втретє вийшла у світ.

У різні роки Григорій Григорович пожертвував: 5 тисяч рублів Маріїнському дитячому притулку, у 1892 році — 47 тисяч рублів на будівлю богадільні на Чумній горі, 1900 року подарував ділянку землі для дешевих нічліжних притулків (оцінена в 21 тисячу рублів) для «Спілки нічліжних притулків», два будинки для Грецького благодійного товариства (81 тисячу рублів, один з них — дім Філікії Етерії), фінансував будівництво барака для бідних, прибудови до Стурдзівської богадільні, двох каплиць (одна з яких знаходилася на Новому християнському цвинтарі) та заповідав 100 тисяч рублів на благодійність.

На власні кошти міського голови в Одесі побудовано першу бактеріологічну станцію (нині кафедра Одеського національного університету, вул. Пастера, 2), кілька богоділень, дешевих їдалень, притулків, народних училищ в місті і передмісті. Він відкрив другу жіночу гімназію, училище на Близніх Млинах (нині вул. Шота Руставелі, 7), двокласне училище з бібліотекою на Старорізнничній вулиці, школу садівництва на території свого маєтку в районі Малого Фонтану тощо. З його ініціативи було покладено початок Олександрівському парку (нині парк імені Тараса Шевченка) під час відвідування Одеси імператором Олександром II. У пам'ять покійних батьків їм був побудований храм при другій жіночій гімназії на честь святителя Григорія Богослова і святої мучениці Зої (1896).

Меценат не обмежувався на Одесі. Він будував навчальні заклади в Філіппополі (сучасний Пловдив), Константинополі, в Афінах — учительський інститут, комерційну академію та акваріум (перші пізніше увійшли до складу Афінського університету економіки та бізнесу). Крім того передав в дар Афінам 40 полотен із власного приватного зібрання картин. В Салоніках побудував Маразліївській грецький комерційний ліцей, в якому нині розташовується один з факультетів Університету Аристотеля. На острові Керкіра, на прохання його мешканців, відкрив сирітський будинок і видав на його первісне утримання 130 тисяч драхм. Також у столиці Греції Григорій Маразлі налагодив видання грецькою мовою творів російських класиків, які перекладались та готувались до друку в Одесі до початку Першої світової війни — 1 книга щомісяця.

14 квітня 1902 року іменним найвищим указом імператора, даними опікунській раді установ імператриці Марії, колишній міський голова був призначений Почесним опікуном цієї Ради по Санкт-Петербурзькій присутності. Це призначення означало найвище визнання його заслуг з благодійності.

Григорій Маразлі помер 1 травня 1907 року у своєму маєтку.

Історія роду Скадовських

Скадовські — нащадки польського дворянського роду, представники яких переселилися в Україну.

Шляхетський рід Скодовських (прізвище яких після переїзду до Російської імперії трансформувалося в Скадовські) бере свій початок від Балтазара Скодовського, якому польський сейм у 1790 р. надав дворянський титул та приписав до герба «Доленга».

В останній чверті 18 століття син Балтазара Скодовського Балтазар Балтазарович Скодовський переїхав до Російської імперії разом зі своїм племінником Яковом Яковичем Скодовським. Балтазар на початку 1795 р. отримав чин підполковника Речі Посполитої і займав посаду Директора Комерції Польської по Чорному морю в Херсоні. Його племінник Яків також служив у цій торговельній компанії, маючи чин майора польських військ. У 1795 р., після третього розділу країни, Станіслав Август Понятовський зрікся польського престолу.

Згодом нащадки Балтазара і Якова утворили в Україні дві гілки Скадовських (за назвою губерній, в яких вони оселилися): від Балтазара пішла херсонська гілка, від Якова — таврійська гілка роду Скадовських.

Херсонська гілка

Засновник херсонської гілки Балтазар Скодовський 1798 р. купив у віцеканцлера графа О. А. Безбородька 12 тис. десятин земельних угідь близько дніпровського лиману. Родовим маєтком Балтазара Скодовського стало село Білозерка (тепер смт Білозерка Херсонської області), що перетворилося з часом з дикою степу в одне з найкращих угідь в нижній Наддніпрянщини.

Відомі представники цієї гілки — Скодовський Микола Львович, український художник, ініціатор і співзасновник Товариства періодичних виставок південно-російських художників в Одесі та його син Скодовський Сергій Миколайович, радянський гідробіолог, творець еколого-фізіологічного напрямку в гідробіології.

Таврійська гілка

Біля витоків Таврійської гілки роду стояв племінник Балтазара Балтазаровича Скодовського, Яків Якович Скодовський. Він був освіченою людиною — в Пиярському Єзуїтському Колегіумі у Варшаві вивчав математику, географію і володів, крім польської, російською, латинською, англійською, французькою, німецькою, грецькою та італійською мовами. Яків Якович, прийнявши пропозицію адмірала Миколи Семеновича Мордвинова, став керуючим його Чорнодолинською економією неподалік від містечка Каховка. За бездоганну службу граф Мордвинов виділив йому

посту частину своїх володінь. Згодом Я. Я. Скадовський додав до них ще 12 тисяч десятин. За 40 км від Каховки було засноване їхнє родове село Скадовка з кількома хуторами.

З часом С.Б.Скадовський подарував Скадовку та землі навколо неї своїй доньці Єлизаветі, і вона, одружившись із поміщиком із Катеринославської губернії Лубенковим, була господаркою 12 тис. десятин землі на Кінбурнській косі. Лубенков переселив до Скадовки своїх селян-кріпаків з Катеринославської губернії й вони стали першими жителями с.Скадовки, назва якої згодом трансформувалася у Шкадовку.

Найвідомішим представником херсонської гілки Скадовських став онук Якова Скадовського — **Сергій Балтазарович Скадовський** — громадський діяч, благодійник, предводитель дворянства Таврійської губернії, засновник міста Скадовська.

С. Б. Скадовський мав чотирьох синів та чотирьох доньок. З дітей пережили революційні часи ХХ ст. лише два сини — Сергій і Олександр.

Скадовський Сергій Сергійович (1892 — 1965). У 1914 році добровольцем вступив до Сергієвського артилерійського училища в Одесі і закінчив його в чині фельдфебеля, після чого воював на Галицькому фронті. Закінчив службу командиром 3 батареї в чині штабс-капітана в 1917 році. У 1918 одружився в Херсоні на Софії Олександрівні Фальц-Фейн. Мав такі ордени: Орден Святої Анни 4 і 3 ступеня, Орден святого Станіслава 4 і 3 ступеня.

Син Скадовський Борис Сергійович (* 1921) народився в Швейцарії. Був засновником і першим президентом (1967—1972) Європейського Об'єднання виробників механізації офісів та інформаційної техніки (EUROBIT), а також представником Європейського Об'єднання при Європейській комісії (Брюссель). Пізніше почесний Президент EUROBIT.

Друий син Сергія Балтазаровича Скадовського — Скадовський Олександр Сергійович (1889—1982). Закінчив Політехнічний інститут у Петербурзі. У 1920 р. разом з дружиною емігрували до Румунії. Його син Скадовський Сергій Олександрович (* 1918, Скадовськ) закінчив Політехнічний інститут, за фахом: гірнична справа та металургія. Доктор технічних наук, професор Гірничого інституту в Петрошану (Румунія). Автор 12 технічних книг та понад 30 статей за фахом. Створив журнал «Амбалажур» і був його головним редактором. Віцепрезидент Бухарестської Асоціації інженерів, член європейської федерації з питань тари, упаковки і тощо. За успішну наукову діяльність отримав шість орденів і медалей, 10 різних відзнак.

Нащадки Олександра Сергійовича Скадовського у 1990 році переселилися до Німеччини і зараз живуть у Берліні.